

विश्वकवी रवींद्रनाथ ठाकुर यांच्या जन्माला सन १९६१ साली शंभर वर्षे पूर्ण झाली. त्यांच्या जन्मशताब्दि महोत्सवाच्या निमित्ताने साहित्य अकादेमीने त्यांचे प्रातिनिधिक स्वरूपाचे वाङ्मय - एकूण आठ ग्रंथ - निरनिराळ्या भारतीय भाषांत भाषांतर करून प्रकाशित करण्याचा कार्यक्रम योजिला होता. त्यांपैकी, सदरहू 'बाल-साहित्य' हा आठवा ग्रंथ.

रवींद्रनाथांच्या अथांग साहित्य-सागरातील काही सुंदर रत्नांची निवड व संकलन करून 'विश्वभारती'ने 'बाल-साहित्य' : हा ग्रंथ निर्माण केला. त्याचा मूळ बंगालीवरून केलेला हा मराठी अनुवाद. यांतील नाटिका महाराष्ट्रांतील मुलां-मुलींना रंगभूमीवर करून दाखविता येतील; आणि कवितांचा अनुवाद काव्यांतच केलेला असल्याने तीं काव्ये म्हणून त्यांतील नादमाधुर्यादि प्रासादिक सौंदर्याचा आस्वाद लुटता येईल.

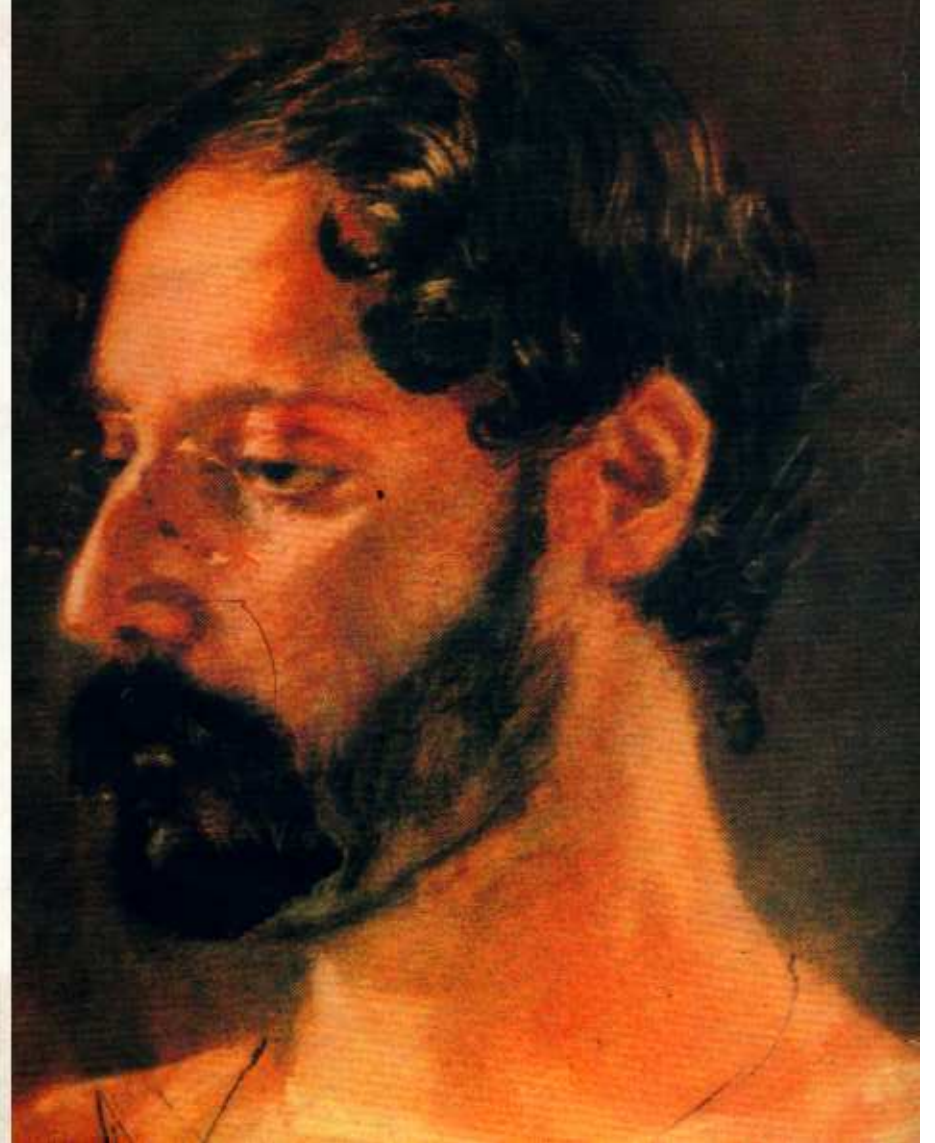
Bal-Sahitya (Marathi), Rs. 120
ISBN 81-260-1047-9

२२ भाषांमधून पुस्तके प्रकाशित करणारी
साहित्य अकादेमी जगातील सर्वात मोठी प्रकाशन संस्था

Website : <http://www.sahitya-akademi.org>

बाल-साहित्य

रवींद्रनाथ ठाकुर

बाल-साहित्य

(रवींद्रनाथ ठाकूर यांचे निवडक लेख व कविता)

संपादन

लीला मजुमदार

क्षितीश रॉय

अनुवादिका

सरोजिनी कमतनूरकर

अस्तरावरील पाषाण चित्रात राजा शुद्धोदनाच्या दरबारातील दृश्य आहे. त्यात तीन ज्योतिषी बुद्धाची आई, मायाला स्वप्नाचा अर्थ समजावून सांगत आहेत. इ.स. दुसऱ्या शतकातील नागार्जुन-कोंडा येथील एका शिलात कोरलेल्या या प्रसंगात खालच्या बाजूला बसलेला राजचिटणवीस स्वप्नाचा अर्थ लिहून घेत आहे. भारतीय लेखन कलेचा शिल्पबद्ध पुरावा देणारे हे अत्यंत पुरातन शिल्प असावे असा अंदाज आहे.

राष्ट्रीय संग्रहालय, नवी दिल्ली, यांच्या सौजन्याने

साहित्य अकादेमी

Bal-Sahitya (बाल-साहित्य) :

A selection of Rabindranath Tagore's writing for children.

Compiled and edited by Lila Majumdar and Kshitish Roy.

Translated into Marathi by Sarojini Kamatanurkar.

Sahitya Akademi, New Delhi (2001) Rs. One Hundred Twenty

© Sahitya Akademi

First Edition : 1965

Second Edition : 2001

Published by :

Sahitya Akademi

Head Office :

Rabindra Bhavan, 35, Ferozeshah Road, New Delhi 110 001

Sales Department :

Basement in 'Swati' Mandir Marg, New Delhi 110 001

Regional Offices :

172, M.M.G.S. Marg, Dadar (East), Mumbai 400 014

Jeevan Tara, 23A/44X, Diamond Harbour Road, Kolkata 700 053

Central College Campus, Dr. B. R. Ambedkar Veedhi,

Bangalore 560 001

Sub Regional Office :

C.I.T. Campus, TTTI Post, Taramani, Chennai 600 113

ISBN 81-260-1047-9

मूल्य : 120 रुपये

Printed at New Age Printing Press, Prabhadevi, Mumbai 400 025

आपले कवी

कलकत्याच्या उत्तरेला त्या जुन्या रस्त्यावर ट्रॅम, मोटारी, मोटार-बस, बॅलगाड्या, ढकलगाड्या आणि नाना प्रकारचे असंख्य लोक यांची सारखी येजा चालू असते. माणसांची तर मोजदाद करायला नको. रस्त्याच्या दुतर्फा एकीला एक लागून अशा इमारती होत्या. मध्ये कुठेही मोकळी जागा नव्हती. या रस्त्याला लागूनच एक लहानशी गल्ली होती. गल्लीच्या एका टोकाला काही घरे सोडल्यानंतर एक जुने वेळळ आणि त्यानंतर पुन्हा काही घरे होती आणि गल्लीच्या दुसऱ्या टोकाला एका भल्या मोठ्या इमारतीचा पुढला सदर दरवाजा होता.

या सदर दरवाजासमोरच लांबच लांब कठडे आणि फटीचे दरवाजे असलेल्या खिडक्या असलेली एक मोठी तीन मजली इमारत होती. नव्वद किंवा त्यांहूनही जास्त वर्षांपूर्वी पावसाळ्याच्या दिवसात एक सडपातळ आणि दिसायला साधारण असा मुलगा त्या गल्लीकडे टक लावून पाहत असलेला आढळत असे. पाऊस पडत असल्याने आपले शिक्षक आज शिकवायला येऊ नयेत याच इच्छेने तो पाहत राही. पण दुर्दैवाने वेळ होताच आपली मोठी छत्री काळजीपूर्वक सावरीत गुरुजी आपल्याच गल्लीकडे वळत आहेत असे त्याला आढळून येई.

या लहान मुलाचे नाव रवींद्रनाथ ठाकूर. घरी सारे त्याला रवी म्हणत. त्या गल्लीचे नाव होते द्वारकानाथ ठाकूर लेन आणि तो जुना रस्ता म्हणजे कलकत्याचा चित्तपूर रोड.

जोरासांको ठाकूर घराण्याचा वडिलोपार्जित वाडा तो हाच.

आज कित्येक वर्षे साडेतीन एकर जमिनीच्या आवारात प्रशस्त दिवाणखाना, नोकरांच्या खोल्या, स्त्रियांसाठी दालने, व्यायामशाळा, कचेरी, घोड्यांची पागा, क्रीडांगण, पोहण्याचा तलाव सारे काही होते. सारी जागा कारकून, राखणदार, नोकर, गाडीवान, पहारेकरी, विद्वान, पंडित, शिपाई, पाहुणे आणि अगदीच नवखे लोक यांच्या गजबजाटाने भरून राहिली होती. त्या लहान मुलाचे सारे बालपण ज्या जागी गेले

होते, अशा या भल्या मोठ्या जागेची त्या लहान मुलाला माहितीसुद्धा नव्हती.

ती जागा मोठी विलक्षण होती. त्या भागात एक लहानसे क्रीडांगण, एक अंधारी खोली, एक निमूळता नागमोडी जिना—कुठे जाऊन तो मिळाला होता, याचा ठावठिकाणा नव्हता. कदाचित् त्या भव्य आणि झगझगणाऱ्या दालनाशी जाऊन मिळाला असावा. कुठे गाणेबजावणे चालत असे, केव्हा नाटकाच्या तालमी चालत असत, अथवा आलेल्या पाहुण्यांच्या गप्पा चालत असत रात्रभर.

अशा या वातावरणात तो मुलगा वाढला होता. त्याला त्याच्याहून मोठी तेरा भावंडे होती, आणि त्याच्या मागचा भाऊ वर्षाचा असतानाच मरण पावला.

त्या काळी ठाकूर घराण्याचा लौकिक फार मोठा होता. वर्णाने ब्राह्मण असून शिक्षण आणि संस्कृती यांमध्ये इतर सान्यांहून ते वरचढ होते. सनातनी लोक त्यांना निकृष्ट समजत असत. ते त्यांना 'पिराली' ब्राह्मण म्हणत. कारण त्यांच्या वंशजांनी मुसलमानांकडे जाण्यायेण्याचा व्यवहार ठेवला होता असे सांगण्यात येत असे. रवींद्रनाथांचे आजोबा राजपुत्र म्हणून ओळखले जात. त्यांचे नाव राजा द्वारकानाथ. फार श्रीमंत होते ते. इथेच नव्हे, पण परदेशातही त्यांच्या श्रीमंतीचा आणि दर्जाचा फार बोलबाला झाला होता. याहीपेक्षा रवींद्रनाथांचे वडील देवेन्द्रनाथ हे त्यांचा सच्छील स्वभाव आणि बिद्वत्ता यांमुळे महर्षी म्हणून ओळखले जात.

एके काळी ठाकूर घराणे फारच घनाढ्यात मोडले जाई. त्यांची जमीनदारी अफाट होती. जोरासांको वाडा द्वारकानाथ ठाकूर यांच्या बडिलांनी बांधला. परंतु ही श्रीमंती आता राहिली नव्हती. इतकेच नव्हे, तर आज जे काही शिल्लक होते, तेही काही थोडे नव्हते. कवी रवींद्रनाथ यांचे बालपण जुन्या डामडोलाऐवजी साध्यासुध्या राहणीत गेले. ते साधे सुती कपडे बापरीत कडाक्याच्या थंडीतसुद्धा. आणि त्यानंतरही काही वर्षे हातमोजे किंवा पायमोजे त्यांनी वापरले नव्हते. त्यांचे रोजचे जेवणसुद्धा फारसे थाटामाटाचे नसे.

जरी त्यांची राहणी साधी होती आणि आधुनिक दर्जाच्या दृष्टीने

जरी करड्या स्वरूपाची होती, तरीही त्या घरात उत्सवी वातावरण जाणवत असे. मात्र त्यात वडील माणसेच दिसत आणि लहान मुले त्यात भाग घेत नसत. गाण्याची एखादी झलक किंवा नाटकातील काही काही वाक्ये त्यांच्या कानी पडत आणि त्यामुळेही उत्सुकता तसेच आनंद यांनी ती बेहोश होऊन जात. आत्मसंयमन करायचे ते एक प्रकारचे शिक्षणच होते.

रवीने बाल्यावस्था ओलांडल्यावर अन्तःपुरातल्या स्त्रियांपासून अंतःपुराबाहेरच्या नोकरांच्या ताब्यात त्याला सोपविण्यात आले. हे त्या वेळी श्रीमंतीचे लक्षण समजले जाई. खाणे, पिणे, कपडेलत्ते पेहरणे सारे काही त्या नोकरांनी पाहायचे. रात्री जेवण झाल्यानंतर मात्र रवी आईच्या खोलीत झोपायला जाई आणि त्या वेळी म्हाताऱ्या आजीबाईंच्या तोंडून त्याला परीकथा ऐकायला मिळत. नोकरांच्या तैनातीत असताना त्याला बरेच सहन करावे लागले. मोठेपणी लहानपणच्या आठवणी सांगताना रवींद्रनाथ याला 'नोकरशाही' म्हणत.

एका नोकराला एकदा आपल्या मित्रांना भेटायला बाहेर जायचे होते. म्हणून त्याने रवीला एका विशिष्ट जागी बसवले आणि खडूने सभोवार रेषा काढून सांगितले की 'खबरदार या रेषेबाहेर जाशील तर!' अशा रीतीने एका बंद खोलीत एका मर्यादित जागेत त्याला बराच वेळ राहावे लागले. सुदैवाने जवळच एक खिडकी होती. त्या खिडकीतून तो बाहेरच्या एका छोट्या तळ्याकडे, त्या तळ्यात स्नानाला येणाऱ्या माणसांकडे आणि जवळच असलेल्या केळीच्या झाडांकडे पाहत बसायचा. या सर्व आठवणी नंतरच्या त्यांच्या गद्य आणि पद्य लेखनात ठिकठिकाणी आपल्याला आढळतात.

रवीला दोन मित्र होते. एक भाऊ आणि दुसरा भाचा. दोघेही त्याच्यापेक्षा मोठे होते. हे दोघे मित्र प्रथमच शाळेत जाण्यासाठी गाडीमध्ये चढले तेव्हा रवीने त्यांच्याबरोबर जाण्यासाठी आकांत केला. मुलांच्या मास्तरांना रवीची समजूत घालणे जमेना. तेव्हा ते संतापले आणि त्यांनी रवीला बेदम मारले. ते मारीत असताना गरजले, 'आज शाळेत जायला रडतो आहेस. उद्या शाळेत जाणार नाही म्हणून यापेक्षा रडशील.' आणि शेवटी झालेही तसेच.

नशाळा त्याला तुरुंगासारखी वाटली. एका गलिच्छ खोलीत बाकाला चिकटून बसण्याची त्याला शिसारी येऊ लागली. तो सारखा तिथून निसटण्याची वाट पाहत राही. तीन शाळा पालथ्या घातल्यानंतर त्याने शेवटी शाळेला जायचे नाही असे ठरवले. त्याचे पालक वैतागत आणि म्हणत, 'याच्या हातून काही व्हायचे नाही.'

रविबाबूला शिकण्याचा कंटाळा नव्हता. शाळेत जाण्याची कल्पना पटत नव्हती. वस्तुतः सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत तो अभ्यास करी. प्रथम एक तास आखाड्यातील व्यायाम, नंतर बंगाली, संस्कृत, इतिहास, भूगोल, विज्ञानशास्त्र, शरीरशास्त्र, संगीत, चित्रकला आणि शेवटी जमेल तितके इंग्रजी असा त्याचा अभ्यास चालत असे. त्याची बुद्धी तीक्ष्ण होती. एकदा शिकवलेला विषय तो तेव्हाच आत्मसात् करी. त्याला आवडत नसत शाळेच्या बंदिस्त आवारात पडवलेले पाठ. साऱ्या दिवसाचा कितीतरी वेळ शाळेत फुकट जातो, असे त्याला वाटे.

वयाच्या अकराव्या वर्षी रवीची मुंज झाली. गुळगुळीत डोके दिसू नये म्हणून डोक्यावर जरीची बेलबुटी असलेली टोपी घालून वडिलांबरोबर तो मोठ्या आनंदाने हिमालयदर्शनाला निघाला. प्रथम पश्चिम बंगालमध्ये असलेल्या बोलपूरला त्यांनी मुक्काम केला. तेथे महर्षींनी चित्ताला शांतता आणि स्थिरता यावी म्हणून एका एकान्तस्थानाची स्थापना केली होती. ते त्याला शान्तिनिकेतन म्हणत. या प्रवासात वडिलांनी रवीला, संस्कृत, इंग्रजी आणि खगोलशास्त्र हे विषय शिकवले. रवींद्रनाथ याच कालापासून आपली जबाबदारी ओळखू लागले. राजा पृथ्वीराजाच्या पराभवावर त्यांनी एक गीतनाट्यसुद्धा लिहिले होते. त्यावरून या उदयोन्मुख कवीला अगदी लहानपणीच देशाच्या भवितव्याची आच लागून राहिली होती, असे दिसून येते.

काही महिन्यांनी ते हिमालयाचा प्रवास करून परत आले तेव्हा त्यांच्यात झालेला बदल सर्वत्रांना जाणवू लागला. आता ते लहान बालक राहिले नव्हते. तरीही त्यांची शाळेबद्दलची अटी मात्र कायम राहिली होती.

रवींद्रांची आई त्यांच्या लहानपणीच वारली. पण ही उणीव

त्यांच्या वडिलांच्या, बहिणभावांच्या आणि मेहुण्यांच्या वाढत्या प्रेमाने भरून निघाली होती. आणि त्यामुळे प्रेमाची उणीव त्यांना मुळीच भासत नव्हती. आणि याच कालापासून त्यांच्यातली काव्यप्रतिभा पाकळ्यापाकळ्यांनी उमळू लागली, फुलू लागली.

वयाच्या पंधराव्या वर्षी त्यांनी स्वतः लिहिलेली एक देशभक्तिपर कविता हिन्दु मेळ्यामध्ये म्हणून दाखवली. (हा मेळा त्यांचे ज्येष्ठ बंधू आणि मित्र यांनी भरवला होता.) त्यांशिवाय त्यांनी 'बनफूल' नावाची एक दीर्घ काव्यकथा लिहिली. भानुसिंहेर पदावली या नावाने मध्ययुगीन वैष्णव कवींच्या काव्यसौलीबरहुकूम काही भावगीतेही त्यांनी लिहिली होती. ही पदावली त्यांनी 'भानु' या टोपणनावाने लिहिली होती. (भानु म्हणजे सूर्य आणि रवि म्हणजेही सूर्य.) फार फार पूर्वी भानुसिंग नावाचा कवी व्रजभाषेत अतिशय उत्तम काव्य लिहून प्रसिद्धीस आला होता. त्यानेच ही पदावली लिहिली असावी असा अनेक लोकांचा समज झाला. परंतु जेव्हा एका लहानशा मुलाने ही सुंदर गीते लिहिली आहेत असे कळून आले तेव्हा त्यावर कुणाचाच विश्वास बसेना.

रवींद्रनाथ उत्तम नट होते. त्यांचे बंधू आणि मित्र नाटके लिहून बसवीत आणि या हौशी नाटकात रविबाबू भूमिका करीत. यापूर्वी त्यांनी लिहिलेल्या आणि बसवलेल्या नाटकातही त्यांनी भूमिका केली होती.

त्यांच्या मनाचा ओठा लहानपणापासूनच संगीताकडे होता आणि त्याबरोबरच त्यांना अतिमधुर आवाजाची देणगीही मिळाली होती. अगदी लहानपणापासून ते पदे करीत. चाली बसवीत आणि त्यांच्या गोड गळ्यातून ती गाणी ऐकताना श्रोते तल्लीन होऊन जात.

आयुष्यभर त्यांनी नावीन्यपूर्ण पदे रचली. भक्तिगीते, निसर्गाबरोबर काव्ये, देशभक्तिपर कवने, विशिष्ट समारंभानिमित्त लिहिलेली गीते, असे काव्याचे विविध प्रकार आजपर्यंत कुणीही लिहिले नसतील.

एकदा त्यांच्या वडिलांनी रवींद्रनाथांना "नयन तोमारे पायना देखिते। रयेछो नयने नयने

नयन कसे हे तुला पाहती

नयना-नयनांतच तव वसती

हे सुंदर भक्तिगीत म्हणताना ऐकले तेव्हा त्यांचे अंतःकरण अगदी भरून आले. अश्रुपूर्ण नेत्रांनी ते म्हणाले, 'जर या वेळी आपल्या देशाचा राजा आपणांपैकीच असता तर या कवीचा सन्मान कसा करायचा, हे त्याला समजले असते. ते काही असो मी मात्र योग्य अशी देणगी तुला देतो.' असे म्हणून त्यांनी पैशांनी भरलेली थैली त्यांच्या हाती दिली.

अशा रीतीने हा तरुण कवी हळूहळू भविष्यकालामध्ये 'लोककवी' होण्याच्या दृष्टीने नकळतच आपली प्रगती करीत होता. परंतु मुलाची ही आवड ठीक नाही, हे त्यांच्या बाबतीत निराश झालेल्या त्यांच्या वडीलधान्या मंडळींना जाणवू लागले. मुलांनी झटून अभ्यास करून परीक्षा उत्तीर्ण व्हायचे आणि सरकारदरबारी मोठ्या पगाराची नोकरी मिळवायची, ही त्यांची अपेक्षा. म्हणून ते मोठे ऑफिसर किंवा बॅरिस्टर होतील या अपेक्षेने त्यांना इंग्लंडला शिक्षणासाठी पाठविण्यात आले. त्या वेळी ते सतरा वर्षांचे होते.

इंग्लंडात गेल्यावर ठिकठिकाणी जाऊन भेटणे, गायन-नृत्याला हजर राहून त्यात भाग घेणे या सुधारक वातावरणाशी कवी पूर्णपणे एकरूप झाले. ते आपल्या घरी पत्रे पाठवीत. हीच पत्रे पुढे 'युरोपीय प्रवाशाची पत्रे' या नावाने प्रसिद्ध करण्यात आली आहेत. ही पत्रे वाचली असता या तरुण कवीने तेथील लोकांचे जीवन आणि राहणी यांचे किती सूक्ष्म निरीक्षण केले होते, याची कल्पना येते. तथापि हा त्यांचा अभ्यास पूर्ण होण्यापूर्वीच त्यांना १८८० मध्ये घरी परत बोलावण्यात आले.

हिंदुस्थानात परत आल्यानंतर काही दिवसांनी त्यांनी वाल्मीकी ऋषींच्या चरित्रावर एक सुंदर संगीतिका लिहिली. वाल्यासारखा दरोडेखोर 'रामायणा'सारखे महाकाव्य लिहिणारा कवी कसा झाला, हे त्यांनी 'वाल्मीकिप्रतिभा' या संगीतिकेत दाखवले आहे. या अशा संगीतिकेमध्ये गद्य संवादाऐवजी संगीतावर आधारलेले संवाद वाचण्यात येतात. यालाच ऑपेरा म्हणतात. अशा संगीतिका त्यांनी बऱ्याच लिहिल्या आहेत. यानंतरही त्यांनी काही संगीत नृत्यनाटकेही लिहिली आहेत. यांना 'बॅले' म्हणतात.

त्यानंतर दुसऱ्याच वर्षी पुन्हा त्यांना विलायतेला पाठविले होते.

परंतु याही वेळी त्यांना अपयश आले. याच कालात कवी ठाकुरांना लोक ओळखू लागले. 'संध्यासंगीत' आणि 'प्रभातसंगीत' या त्यांच्या दोन काव्यसंग्रहांची सर्वत्र प्रशंसा होऊ लागली. 'निर्झराचा स्वप्नभंग' (निर्झरेर स्वप्नभंग) या कवितेत सूर्याच्या तापाने वितळलेल्या बर्फाचे पाणी त्याच उष्णतेने ज्या वेळी उसळून उठते, त्याचा आनंद आणि त्याची स्वरंगती वर्णिली आहे. ही कविता वाचल्यानंतर रसिकांनाही हे कळून आले की हे कवीचेच स्वरूप आहे. त्याच्या प्रतिभेचा फवारा मर्यादेबाहेर वाहत आहे आणि त्याच्या आयुष्यभर तो असाच वाहत राहणार आहे.

मुलासाठी प्रथमच लिहिलेली 'पावसाचे थेंब' (विष्टि पॉरे टापूर टिपूर) ही कविता याच कालात त्यांनी लिहिली. यानंतरही त्यांनी मुलांसाठी कविता आणि गोष्टी यांची शिशु, शिशु भोलानाथ इत्यादी कितीतरी पुस्तके प्रसिद्ध केली.

काही वर्षे त्यांनी साऱ्या हिंदुस्थानचा प्रवास केला. बाविसाव्या वर्षी मृणालिनीदेवी यांच्याशी त्यांचा विवाह झाला. आणि ते पुन्हा एकवार इंग्लंडला जाऊन आले. याच वेळी त्यांनी 'राजर्षी' नावाची मुलांसाठी कादंबरी लिहिली. याच कादंबरीवर आधारित 'विसर्जन' नाटक त्यांनी लिहिले आणि ते नाटक फार गाजले. ईश्वराला प्रसन्न करून घेण्यासाठी मानव पशुहत्या करतो, हा केवळ मूर्खपणा आहे, हेच त्यांनी या नाटकात दाखवून दिले. सरोवरात जशी एकामागून एक कमले उमळू लागतात, तशाच कवी ठाकुरांच्या प्रतिभेतून नव्या नव्या गोष्टी आणि कविता जन्माला येऊ लागल्या.

रवींद्रनाथ हे नुसते कवीच नव्हते, तर ते एक थोर विचारवंत आणि सुधारकही होते, याची प्रचीती जनतेला येऊ लागली. त्यांना बरेच शत्रू होते. ते त्यांच्यावर कित्येक वर्तमानपत्रातून निर्दय टीका करीत असत. एका तरुण लेखकाने जुन्याचा संपूर्ण त्याग करून उघड उघड नव्या सुधारणा, नवे विचार साध्या, संगीतमय आणि सनातनवृत्तिहीन बंगालीत बोलून दाखवावेत, ही कल्पना त्यांच्या हितशत्रूंना सहन होत नव्हती. परंतु या तरुण कवीने ठाम मनोभूमिकेने असल्या टीकेला न भिता स्पष्टपणे आणि निर्भयपणे आपले विचार लोकांपुढे मांडण्याचे कार्य चालू ठेवले.

कवी रवींद्रनाथांनी नवी आणि जुनी या दोन्ही पिढ्यांकडून उत्तमोत्तम गोष्टींचा संचय केला होता. या गोष्टी ते कधी विसरले नाहीत. लहानपणी नोकरांच्या तोंडून किंवा मासळी विकणाऱ्या कोळ्यांकडून ऐकलेल्या वाघाच्या आणि भुताखेताच्या अद्भुत गोष्टी-सुद्धा त्यांच्या लक्षात होत्या. सामान्य लोकांमध्ये प्रचलित असलेल्या जुन्या कथांना नवा साज देऊन त्यांनी भूषविले.

त्यांचे आपल्या देशावर अत्यंत प्रेम होते. आपल्या देशाची संस्कृती, भाषा आणि विद्वत्ता यांना ते फार मान देत असत. परंतु पाश्चात्य देशातील वैचारिक स्वातंत्र्य आणि संशोधन या ज्ञानार्जनातील अमूल्य आदर्शांनाही ते तितकेच मान देत असत.

त्यांना पाच मुले होती. आपल्या शालेय जीवनातील गैरसोयी लक्षात ठेवून त्यांनी या मुलांना घरीच अभ्यासाला शिक्षक ठेवला होता. पश्चिम आणि उत्तर बंगाल, तसेच ओरिसा या ठिकाणी असलेल्या वडिलार्जित जमीनदारीवर देखरेख करण्यासाठी त्यांना वारंवार जावे लागे. गंगा नदी पश्चिम बंगालकडून वाहते. त्या प्रवाहाला पद्मा नदी म्हणतात. या नदीवर ठेवलेल्या शिकान्यांमध्ये ते महिनेच्या महिने जाऊन राहत. तिथून नदीकिनार्याच्या विस्तीर्ण देखाव्याचे जिवन्त सौंदर्य आणि भूमातेच्या सुपुत्रांची साधीभोळी सुखदुःखे यांचे सूक्ष्म निरीक्षण त्यांना करता येत असे.

याचमुळे बंगाल्यातील खेडी आणि तिथे वावरणारे शेतकरी तसेच त्यांचे जीवन याची कवींना यथार्थ कल्पना आली. या सुमारास लिहिलेल्या अत्यंत सुंदर कथा हे या निकट अवलोकनाचे फळ होय. खेड्यातील लोकांच्या कोणत्या अडचणी आहेत, तेथील लोकांना, त्यांच्यातील सुप्त कलेला कोणत्या प्रकाराने चालना देता येईल यांसारखे त्यांच्या सामाजिक प्रगतीला पोषक असे विचार कवी ठाकुरांना त्यांच्या या अवलोकनामुळेच जाणवले. शिक्षणासंबंधी त्यांनी प्रदर्शित केलेल्या विचारातसुद्धा हेच दिसून येते. मुलांना उघड्या जागेवर निसर्गाच्या प्रत्यक्ष सहवासात कोणत्याही तऱ्हेचे बंधन न घालता शिक्षण देण्यात यावे, फार पूर्वी जे ऋषींचे आश्रम असत तशीच व्यवस्था असावी.

शांतिनिकेतन इथे त्यांनी आपल्या मनासारखी मुलांची शाळा स्थापन

केली. या संस्थेसाठी त्यांना फार स्वार्थत्याग करावा लागला. पुरी येथील त्यांचे घर त्यांनी विकले. त्यांच्या पत्नीने आपले मौल्यवान् अलंकार पतीच्या स्वाधीन केले. अशा रीतीने १९०१ साली या शाळेच्या कार्यास प्रारंभ झाला आणि काही वर्षांनी या चिमुकल्या शाळेचे रूपांतर एका विद्यापीठात होऊन विश्वभारती या नावाने ही संस्था ओळखली जाऊ लागली.

आरंभी या दांपत्याला राहायला विटांचे घर याशिवाय मातीने लिपलेल्या झोपड्या होत्या. कवी शिक्षकाचे काम करीत आणि त्यांची पत्नी घरचे काम पाही. तेव्हा आणि आतासुद्धा शाळा झाडाखाली उघड्यावर भरे.

हळूहळू रवींद्रनाथांचे काही निवडक मित्र त्यांच्याभोवती गोळा झाले. आपले स्वप्न साकार करण्यासाठी त्यांनीही ऐहिक ऐश्वर्यावर तिलांजली दिली होती. विद्यार्थ्यांची संख्या वाढू लागली. शिक्षणपद्धतींमधील नाना प्रकारची प्रात्यक्षिके होऊ लागली. शाळेचा पसारा वाढला.

शाळेची फी नाममात्र होती. गरजेपुरते वेतन घेऊन शिक्षक काम करीत. अन्नवस्त्र साधेसुधे असे आणि चालायचेसुद्धा वाहणेशिवाय. असे असूनही कुणी असंतुष्ट नव्हते. शिक्षक आणि विद्यार्थी यांचे स्नेहसंबंध फार जिव्हाळ्याचे होते आणि मनोविकासाला भरपूर वाव होता.

नुसते पुस्तकी शिक्षणास महत्त्व नव्हते. बागकाम, शारीरिक शिक्षण, समाजकार्य, नाना तऱ्हेचे खेळ, श्रमदान, निसर्गसौंदर्याचे अवलोकन आणि इतर नाना प्रकारच्या कलांची वाढ करणे या साऱ्या गोष्टी तेथील शिक्षणक्रमात समाविष्ट केल्या होत्या.

जीवन कष्टाचे होते, परंतु आनंदाने ओतप्रोत भरलेले होते. संस्थेकडे फारसा पैसा नव्हता. कवींनी आपले सर्वस्व या शिक्षणसंस्थेपायी खर्च केले होते. त्यांचे मित्र फंड गोळा करून पैसे मिळवीत असत. अशा रीतीने कशीबशी खर्चाची तोंडमिळवणी होत होती.

शाळा स्थापन होऊन एक वर्ष होते न होते तोच रवींद्रनाथांची पत्नी निधन पावली. आता त्यांना आपल्या मुलांची 'आई' व्हावे लागले. याच वेळी मुलांविषयीच्या सुंदर कविता त्यांनी लिहिल्या. या कवितांचे इंग्रजीमध्येही भाषान्तर झाले. या संग्रहाचे नाव 'दि क्रेसेंट मून'.

१९०३ ते १९०७ ही वर्षे त्यांना फार वाईट गेली. प्रथम कवींची द्वितीय कन्या रेणुका, नंतर त्यांचे पूज्य पिताजी आणि शेवटी सर्वांत धाकटा मुलगा शमी असे एकामागून एक निधन पावले. परंतु या आपत्ती मध्ये ते खचले नाहीत. त्यांनी याच कालात जे वाङ्मय प्रसिद्ध केले, ते अमोलिक होते, हीच त्याची साक्ष आहे.

सान्या कुटुंबाचा भार ते पाहत घरप्रमुख या नात्याने. पण हे बंधन त्यांनी फार काळ पाळले नाही. या संकुचित कुटुंबाहून श्रेष्ठ अशा देशाची सेवा करण्याचे व्रत त्यांनी स्वीकारले आणि देशाचे पुढारी म्हणून ते स्वातंत्र्याच्या चळवळीमध्ये आघाडीने भाग घेऊ लागले. बंगालची फाळणी होऊ नये, या हेतूने जे लोक प्रयत्न करीत होते, त्यांत गुरुवर्य रवींद्रनाथ हे एक प्रमुख होते. राष्ट्रीय शैक्षणिक चळवळीतही ते प्रमुख होते.

परंतु या अशा चळवळीत भाग घेण्याचा उत्साह फार काळ टिकला नाही. कारण ते तसे राजकारणी नव्हते किंवा धर्मवेड्या माणसाप्रमाणे एक वेड म्हणून हे काम करणे त्यांच्या स्वभावाबाहेरचे होते. यामुळे काही कालाने ते या राजकीय चळवळीतून बाहेर पडले. देशाला निश्चित स्वरूपाच्या विधायक कार्यक्षेत्रात त्यांनी स्वतःला निरलसतेने वाहून घ्यायचे ठरवले.

या विविध शैक्षणिक किंवा सामाजिक क्षेत्रात काम करीत असतानाही त्यांचे लेखन थांबले नव्हते. ते तसेच चालू होते. कविता, गीते, कादंबऱ्या, संगीतिका, नाटके सारखी लिहिली जात होती. याच सुमारास त्यांनी 'गीतांजली' हे अमर काव्य आणि 'जन गण मन' हे गीत— जे आज राष्ट्रगीत समजले जाते—लिहिली.

रविबाबूंच्या पहिल्या पन्नास वर्षांच्या कारकीर्दीत त्यांना भरपूर प्रसिद्धी मिळाली होती. तरीही मोठ्या प्रसिद्धीचा सुवर्णकाल अजूनही यायचा होता.

कविवर्य ठाकुरांनी अकरा वेळा विदेशांचा प्रवास केला. १९१२ साली ते जेव्हा इंग्लंडला गेले तेव्हा तेथील ख्यातनाम साहित्यिकांशी, कला-वंतांशी आणि तत्त्वज्ञांशी त्यांचा परिचय झाला. त्यातील कवी डब्ल्यू. बी. ईट्स आणि चित्रकार रोथेनटाइन् हे दोघे रवींद्रनाथांचे निकटचे

चाहते होते. त्यांनी कवींना त्यांची बंगाली गीते व कविता यांचे इंग्रजीत भाषान्तर करायला लावून त्या प्रकाशित करण्यासाठी फार प्रोत्साहन दिले. या भाषान्तरित पुस्तकालाही 'गीतांजली' हेच नाव दिलेले होते. हा संग्रह पाश्चात्य वाचकांना फार आवडला. त्याचा सर्वत्र बोलबाला झाला आणि याच पुस्तकाला वाङ्मयातील उत्कृष्ट कृती म्हणून नोबेल पारितोषिक देण्यात आले. हे पारितोषिक जगातील अत्यंत श्रेष्ठ आणि बहुमोल समजले जाते.

एक लाख बीस हजार रुपयांचे हे पारितोषिक कविवर्यांनी शांतिनिकेतनातील शाळेसाठी आणि भोवतालच्या खेड्यातील लोकांसाठी योग्य तो उपयोग करण्याच्या कामी देणगी म्हणून दिले. खेड्यांमध्ये सहकारी बँक स्थापन करून काही रक्कम गुंतवली आणि शेतकऱ्यांना सवलतीने कर्जाऊ पैसे मिळण्याची व्यवस्था केली. अशा रीतीने त्यांनी स्थापन केलेल्या दोन्ही संस्थांना म्हणजे शाळेला आणि त्यांना आवडणाऱ्या शेतकऱ्यांना त्यांना मदत करता आली.

बंगालमधील खेड्यांचे पुनरुज्जीवन करण्याचा त्यांना केव्हापासून तरी ध्यास लागला होता आणि अखेरीस ही कल्पना मूर्त स्वरूपात आणण्यासाठी शांतिनिकेतनापासून एक मंलावर असलेल्या सुरूल गावी खेडुतांना पोषक अशा शिक्षणसंस्थेची त्यांनी स्थापना केली. या संस्थेचे नाव श्रीनिकेतन. धान्योत्पादनाची वाढ करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या शास्त्रीय शोधांची प्रात्यक्षिके होऊ लागली. स्थानिक लोकांना हस्त-व्यवसायाचे शिक्षण देण्यात येऊ लागले. आणि आजही हे कार्य तसेच चालू आहे. शांतिनिकेतन आणि श्रीनिकेतन या दोन भगिनीसंस्था कविवर्यांनी कल्पिलेले शैक्षणिक कार्य आणि खेड्यातील लोकांच्या विकासाचे कार्य अव्याहत पार पाडीत आहेत.

गुरुवर्य आपल्या कार्यात तन्मय झाले होते. ते जगप्रसिद्ध झाले असताही शांतिनिकेतनात राहून तेथील मुलांना शिकवण्याच्या कार्याला त्यांनी वाहून घेतले होते. त्यामुळे त्यांच्या वाङ्मयाला एक नवीन प्रेरणा मिळाली. बंगाली वाङ्मयाला त्यांच्या काव्याने आणि गद्यलेखनाने नवीन वळण लावले. या सुमारास म्हणजे १९१५ साली महात्मा गांधीजींशी त्यांची प्रत्यक्ष ओळख झाली. गांधींच्या आफ्रिकेतील आश्रमात असलेले काही

विद्यार्थी या वेळी शांतिनिकेतन येथे असल्यामुळे त्यानिमित्त ते भेटण्यासाठी आले. या दोन महापुरुषांमधील हा परिचय पुढे वाढतच गेला.

१९१५ साली ब्रिटिश सरकारने कविवर्य ठाकुरांना 'सर' हा किताब बहाल केला. परंतु १९१९ साली निःशस्त्र आणि निरपराधी हिंदी लोकांना पंजाबातील जालियनवाला बाग येथे निर्दयपणे गोळ्या घालून मारण्यात आले तेव्हा त्यांना अतिशय दुःख झाले. झालेल्या प्रकाराचा निषेध व्यक्त करण्यासाठी आत्यंतिक चिडीने त्यांनी मिळालेला 'सर' हा किताब ब्रिटिश व्हाईसरॉय यांच्याकडे परत पाठवला. त्याबरोबर पाठविलेल्या पत्रात त्यांनी स्वजनांना अन्यायाने वागविल्याबद्दल तीव्र संताप व्यक्त केला. हे एक अविस्मरणीय पत्र ठरले आहे.

विलायतेच्या अकरा सफरीत कविवर्यांनी युरोप, रशिया, उत्तर आणि दक्षिण अमेरिका, चीन, जपान, मलाया, जावा, पर्शिया, मध्यपूर्व बेटे या जगातील प्रमुख देशांना भेटी दिल्या. जसजसे एकेक प्रदेश पाहून ते पुढे जात, तसतशी त्यांची खात्री होऊन चुकली की राष्ट्रांमधील लोकांचे एकमेकांशी मित्रत्वाचे संबंध राहिले नाहीत, विचारांची देवाण-घेवाण झाली नाही तर जगात शांतता लाभण्याची आशाच नको.

हा आदर्श मनाशी बाळगून कविवर्यांनी १९२१ साली शांतिनिकेतनात विश्वभारती विद्यापीठाची स्थापना केली. निरनिराळ्या राष्ट्रातील सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक विभागाचे प्रतिनिधि या जागी एकत्र यावे, ही त्यांची आत्यंतिक इच्छा होती. गुरुदेवांनी एक संस्कृत बोधवचन या कार्यासाठी पसंत केले— "यत्र विश्वम् भवति एक नोडम्"

कार्य करीत राहणे ही देणगी घेऊन ते जन्माला आले आणि अखेरपर्यंत ते कार्य करीत राहिले. कोण म्हणते कवी हे निष्क्रिय स्वप्नाळू असतात म्हणून? सत्तरीच्या आसपास आलेला माणूस आपले कार्य संपले असे मानतो. परंतु याच वर्षापासून कविवर्यांनी नवीन कार्यास आरंभ केला. ते चित्र काढू लागले, रंगवू लागले. अशा रीतीने त्यांनी अगणित अप्रतिम चित्रे काढली आणि सान्या जगाला थक्क करून सोडले.

अंतःस्फूर्तीने ते या कलाकृती तयार करीत होते. क्षणाचाही अपव्यय होत नव्हता. हाताशी मिळेल त्यावर आणि मिळेल त्या साधनांनी ते चित्रे काढू लागले. त्यांना कागद मिळाला नाही तर ते मासिकाच्या जुन्या

मुखपृष्ठावर चित्र काढीत. ब्रश आणि रंगांऐवजी ते शार्पने आणि टाकाने चित्रे रंगवीत. अशा रीतीने जवळजवळ दोन हजार विविध प्रकारची आणि सुंदर चित्रे त्यांनी काढली.

१९३० साल उजाडले. कवी रवींद्रनाथ जगद्वंद्य ठरले. बंगालच्या जनतेने रवींद्रनाथ ठाकुरांचा सत्तरावा वाढदिवस फार मोठ्या समारंभाने साजरा केला. या वाढदिवसानिमित्त अनेक सत्कारसमारंभ, नाटकांचे प्रयोग, चित्रांची प्रदर्शने, खास पुस्तकप्रकाशने आणि व्याख्याने योजण्यात आली. निरनिराळ्या देशातील लोक या समारंभाला उपस्थित होते आणि अनेक लोकांनी शुभ संदेश पाठविले होते.

हा समारंभ चालू असताना महात्मा गांधी आणि काही प्रमुख पुढारी यांना पकडल्याची वार्ता येऊन पोचली. कविवर्य ठाकूर यांना ही बातमी ऐकून अतिशय दुःख झाले आणि लगेच हा समारंभ स्थगित करावा, असा त्यांनी हुकूम सोडला.

१९३१ सालची ही गोष्ट. त्या वेळी महात्मा गांधींचा अपवाद सोडला तर जगामध्ये सर्वत्र मान्यता पावलेले असे रवींद्रनाथ ठाकूरच होते.

आणि अशीच काही वर्षे गेली. फार आणीबाणीचा काळ होता तो. राष्ट्रांने आत्यंतिक तिडकीने स्वातंत्र्याच्या चळवळीला महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली सुरुवात केली होती. जगात सर्वत्र राक्षसी सत्तेने थैमान मांडले होते. फॅसिस्टवाद आणि नाझीवाद या दोहोंनी आपले डोके वर उचलले होते. आणि माणसाचे मूलभूत हक्क गिळंकृत होण्याची भीती निर्माण झाली होती. कवींच्या विचारांना आणि उद्दिष्टांना पायांखाली तुडवले जात होते. त्यांच्या आत्म्याला त्यामुळे यातना होत होत्या. त्यात उतार वय आणि अशक्त प्रकृती यांची भर पडली होती. असे असूनही कवींनी अखेरपर्यंत मानवजातीच्या भविष्यकालीन विश्वासाचे निशाण उंच फडकावीत ठेवले होते. त्यांचा आत्मविश्वास प्रखर होता. त्यांचे शेवटचे काही उद्गार या अमर आत्मविश्वासाची साक्ष देतात. ही कवींची देशाला मिळालेली शेवटची देणगी तशीच अमर राहील.

७ ऑगस्ट १९४१ रोजी श्रावण महिन्यातील पौर्णिमेला जोरासान्को येथील त्याच जुन्या वाड्यात कवींनी ज्या ठिकाणी ऐशी वर्षांपूर्वी प्रथम डोळे उघडले, ज्या डोळ्यांनी जगातील सारे सौंदर्य पाहिले, तिथेच

अखेरचे डोळे मिटले. सारा देश दुःखसागरात बुडून गेला. दुसरे महायुद्ध चालू होते. ज्यासाठी त्यांनी आपली सारी हयात वेचली, त्या त्यांच्या निष्ठेला मिळालेले यश आणि देशाला मिळालेले स्वातंत्र्य पाहायला कवी हयात नव्हते.

ते जगले उमद्यासारखे आणि मृत्यूचा स्वीकार केला निर्भयपणे. आपण आता काही क्षणांचेच सोबती आहो, असे जेव्हा त्यांना कळून चुकले तेव्हा त्यांनी एक गीत रचले. आपल्या मरणकाळी म्हणावे या इच्छेने. या गीताचे पहिले शब्द असे—

समुखे शान्ति-पारावार

भासाओ तरणी हे कर्णधार

(ज्या परमेश्वरावर कवी आयुष्यभर प्रेम करीत आले, ज्याला त्यांनी आपला सखा, मित्र, वाटाड्या मानले त्या ईश्वराला भवसागर तरून जाण्यासाठी कर्णधार बनवून कवींनी अज्ञाताकडे धाव घेतली.)

माणसाच्या आयुष्यातल्या सान्या घटनांची नोंद म्हणजे काही त्या माणसाचे खरेखुरे जीवनदर्शन नव्हे. रवीन्द्रनाथ ठाकूर कसे होते? चांगले उंच, दिसायला सुंदर, शरीरप्रकृतीने निकोप आणि सुदृढ, मार्दवयुक्त पण तेजस्वी नेत्र आणि गोड आवाज. त्यांची बुद्धिमत्ता तीव्र होती. तशीच त्यांची विनोदबुद्धिही अपूर्व होती आणि काही काही वेळा त्यांचा चेहरा अपूर्व तेजाने चमकत असे.

कवी जेव्हा लिहायला बसत तेव्हा ते त्यामध्ये इतके गुंगून जात, की त्यांना जगाचाही विसर पडे. जेवण आणि झोप यांचीसुद्धा शुद्ध नसे, अशा वेळी त्यांच्या एका विश्वासा नोकराशिवाय कुणीही त्यांच्याजवळ जायला धजत नसे.

परंतु त्यांनी लिहिलेली पुस्तके, गीते, चित्रे हेच त्यांचे सर्वस्व नव्हते. सारे जीवन, जीवनाचा प्रत्येक आविष्कार म्हणजे एक उत्कृष्ट कलाकृती ही त्यांची भावना होती आणि कला हा त्यांच्या दृष्टीने सौंदर्य, प्रेम आणि सत्य यांचा उत्कृष्ट साक्षात्कार होता.

स्वदेशवांछाविषयीचे त्यांचे आत्यंतिक प्रेम नुसते त्यांच्या लेखनातच दिसून येते असे नव्हे, तर त्यांच्या प्रत्येक कृतीत त्यांची पुरेपूर जाणीव होते. त्यांनी जुन्या समारंभांना नवे रूप प्राप्त करून दिले. सजावट,

वेषभूषा यांमध्ये जसे नाविन्य आणले तसेच वाङ्मय, विविध कला आणि संगीत यातही एक नवी दृष्टी त्यांनी दिग्दर्शित केली. या बाबतीत ते नुसते लिहीतच राहिले नसून यातील प्रत्येकाला प्रगतीच्या दालनात नेण्यासाठी खपले आणि झटलेही.

कोणत्याही दिक्षाऊपणाचे त्यांना वावडे होते. ज्यावर त्यांचा विश्वास होता, तेच त्यांनी सांगितले, आणि आत्यंतिक सदिच्छेने करून दाखवले. सत्कर्मशक्तीवर त्यांचा आयुष्यभर दृढ विश्वास होता. जे सत्य आहे, असा त्यांचा विश्वास होता, तेच त्यांनी लिहिले. पहिली जाणीव चुकीची आहे, असे दिसून आल्यावर ती चूक ते लगेच सुधारीत. त्यातच सत्या-विषयीचे त्यांचे प्रेम दिसून येते.

त्यांना मुले अत्यंत प्रिय होती. नुसती प्रिय नव्हती तर त्यांच्यापासून काही घेण्यासारखे आढळल्यास ते त्याचा तत्काळ स्वीकार करीत. मुलांना काय कळते, ती लहान आहेत, त्यांना कसलीच अवकल नाही, यावर त्यांचा बिलकुल विश्वास नव्हता. ते म्हणत, मुलांना समजेल अशा साध्या सोप्या भाषेत त्यांना समजावून दिले तर मुले सारे तेव्हाच समजून घेतात. त्यांच्यावर ओरडत राहण्यापेक्षा कुणीही त्यांच्याशी मिळून मिसळून वागले तर मुलात त्याला कितीतरी चांगल्या गोष्टी आढळतील. शांतिनिकेतन येथील शाळेमधून हेच तत्त्व त्यांनी प्रत्यक्षात आणले होते.

छानछोकीपणाकडे त्यांचा कल नव्हता. साधेपणातील सौंदर्यावर त्यांची दृढ श्रद्धा होती. जीवनाची थोर देणगी म्हणून जीवनातील सान्या उत्तमोत्तम गोष्टींचा त्यांनी मोठ्या रसिकतेने स्वाद घेतला. परंतु त्यांचा उपभोग घेताना ते कधीही त्यांच्या आहारी गेले नाहीत. जितक्या सहजतेने त्यांचा स्वाद घेतला, तितक्याच सहजतेने त्यांचा त्यागही केला.

खोटेपणाला त्यांनी कधीही जवळ केले नाही. त्यांचे स्वदेशप्रेम फार मोठे होते ते यामुळेच. परकीयांच्या चांगल्या गोष्टींना ते मानीत असत, पण त्यांचे अंधानुकरण कधीच करीत नसत. जीवन्मृत झालेल्या भूत काळाचे अनुकरण किंवा इतरांची भ्रष्ट नक्कल ही गोष्ट माणसाने टाळली पाहिजे, हे त्यांनी आपल्या लिखाणामध्ये तसेच जीवनामध्ये दाखवून दिले. पुरातन भारतीय ज्ञानावर उभारलेली पण वृक्षाच्या हिरव्यागार फांद्यांप्रमाणे वर्तमानकालीन प्रकाशाचा वेध घेणारी, आपली

भारतीय संस्कृती जेव्हा निकोप आणि भक्कम राखू, तेव्हाच आपण आपले स्वत्व राखले असे होईल.

त्यांच्या काव्यामध्ये याचाच पुरस्कार केलेला आहे. त्या गीताचे शब्द आधुनिक आहेत, स्वर नवीन आहेत पण त्यांमधूनच आपले पूर्वज आपली वेदवाणी प्रगट करीत आहेत. विचार, शब्द आणि स्वर यांचा दुर्मिळ असा हा त्रिवेणीसंगम आहे.

जीवनामध्ये अशी एकही संवेदना किंवा भावना नाही की जीवर रवीन्द्रनाथांनी काव्य केलेले नाही. जीवनातील सारी दुःखे, सान्या मनो-वेदना त्यांच्या काव्यातून सहजतेने व्यक्त होतात. अर्थात् हे सगळ्यांनाच साधत नाही. पुरातन वाङ्मयाचा सखोल अभ्यास आणि संगीताचे सम्यक् ज्ञान यांनी समृद्ध झालेल्या त्यांच्या काव्यप्रतिभेलाच ते साध्य झाले.

कोणत्याही देशात आणि कोणत्याही काळात रवीन्द्रनाथांसारखे फारच थोडे लोक अगणित सुंदर काव्ये, गीते, नाटके, कादंबऱ्या, कथा, ललित निबंध इत्यादींचा समृद्ध वारसा मागे ठेवून जातात. इतकेच नव्हे तर एखादी व्यक्ती शैक्षणिक क्षेत्रात, सामाजिक सुधारणात आणि चित्रकलेत भव्योदात्त कार्य करू शकते, यावर माणसाचा सहजासहजी विश्वास बसणार नाही. पण हे कविवर्यांच्या बाबतीत शक्य झाले.

७ मे १८६१ या त्यांच्या जन्मदिनानंतर शंभर वर्षांनी त्यांचे देशबांधव मोठ्या प्रेमाने आणि आदराने त्यांचे पुण्यस्मरण करीत आहेत, यात काही आश्चर्य नाही. फक्त त्यांचे देशबांधवच नव्हेत, तर या दिवशी जगातील सान्या देशातले लोक त्यांचे स्मरण करतील. भारत पारतंत्र्यात असतानाच अखिल जगाकडून त्यांनी आपल्या मायभूमीला मानसन्मान आणि प्रशंसा प्राप्त करून दिली. ते स्वतः भारतीय तत्त्वज्ञान आणि संस्कृती यांचा सर्वश्रेष्ठ आदर्श होते, म्हणूनच ही अद्वितीय कामगिरी ते करू शकले. रवीन्द्रनाथांचा मोठेपणा यातच आहे.

लीला मजुमदार

देशाची माती

देशमृत्तिके, माझे माथे तुझिया ठायी टेकवितो
विश्वव्यापिनी, विश्वमाउली, तूच तिचा अंचलतो.

मनात माझ्या, देही, प्राणी, अससि तू गे निवासिनी
श्यामल, कोमल, तुझीच मूर्ति अंतरी माझ्या सुवासिनी.

कुशीत तुझिया जन्म पावलो, त्वदंकी मृत्यु होईल
सुखदुःखाचे क्रीडन माझे तुझ्या संगती घे दोल.

जले शीतले शांत करोनी सुग्रासाने मुख भरसी
सकल साहिनी, सकल वाहिनी माता तू माझी ऐसी.

किती भक्षिले, किती घेतले, आई, तुझियापासोनी !
दिले परन्तु, काय तुला मी ? नेणे ना, मी खिन्न मनी.

घरी बसोनी काळ कंठिला, पोळळ कामी खर्चियला
शक्तिदायिनी, शक्तिलाभ तू फुकाचि मजला अपियला

राजवाडा

राजवाडा माझा कोठे, आहे कवणा ठाऊका ?
असते कळले लोकांना तर जाग्यावरती असता का ?

भ्रिती त्याच्या चांदीच्या अन् वरती छत सोन्याचे
जिने तयाचे खास घडले सुरेख हस्तीदंताचे.

सात चौकी वाड्यामध्ये मोठी राणी राजाची
माळ गळा माणिकांची सात-राज्ये-मोलाची.

ऐसा माझा राजवाडा, आई, कोठे सांगू का ?
 तुळशीपाशी गच्चीवरती, साऱ्या लोका पारीखा.
 सातसागरपार तेथे राजकन्या झोपेली
 माझ्यावाचून नाही कोणी आतावर ती पाहिली.
 जडावाचे चुडे हाती, कानी डूल डोलती
 केस तिचे काळेभोर पलंगाखाली लोळती.
 सोनकाठी शिवे तेव्हा झोप तीची आवरे
 हासताना ओठांतूनी मोती-पाणी पाझरे.
 राजकन्या झोपलेली, आई, कोठे सांगू का ?
 तुळशीपाशी गच्चीवरती, जागा लोका पारीखा.
 आंघोळीला तुम्ही आई, जाता जेव्हा गुंगेला
 जातो मी तो गच्चीवरती कळते नाते कोणाला.
 भितीच्या ग सावलीसी आरामीत राहोनी
 मनी माझ्या गुंगतो मी हातपाय पसरोनी.
 'मनी' माऊ सोबतीसी असते माझ्या सांगाती
 नापीतांच्या वाडीचीही खूप तिला माहीती
 नापीतवाडी आहे कोठे, आई, तुला सांगू का ?
 तुळशीपाशी गच्चीवरती, जागा मजला ठाऊका.

दूरची हाक

शान्तिनिकेतन

काही पक्षी अधून मधून आपली घरटी सोडून समुद्रापलीकडे जात असतात, असं बहुतेक तुमच्या पुस्तकात वाचलं असतील. मी त्याच जातीचा पक्षी आहे. मधून मधून दूरच्या किनाऱ्यावरून मला हाक येते आणि माझे पंख फडफडू लागतात. या वैशाख महिन्याच्या शेवटी

शेवटी, जहाजाने प्रशान्त महासागरावर बस्तीला जायचा मी बेत केला आहे. जर काही अडचण उभी राहिली नाही, तर बाहेर पडेन. पश्चिमे-कडचा समुद्रमार्ग आताशा, युद्धकाळात, नेहमीच काही (आपल्याला) किनाऱ्याला पोचवत नाही; तळाशीच ओढत असतो. पूर्वेकडचा समुद्रमार्ग अजून खुला आहे—कधी तरी तेथेही युद्धाचं वारं आलेलं दिसायचं! काही झालं, तरी तुझं काशीचं निमंत्रण मी विसरलो असेन, असं समजू नको हं. तू तयारी करून ठेव. मी फक्त वाटेत एकदा ऑस्ट्रेलिया, जपान, अमेरिका अशा दोनचार जागी झटकन पाहुणचार घेऊन, नंतर तुझ्याकडे येऊन झकास आरामात बसणार आहे—मात्र, माझ्यासाठी तू सातू किंवा पोट्या, उडदाची आमटी आणि चटणी येवढ्याची तरतूद ठेवून चालणार नाही; तुमचा आचारी खासच उत्तम स्वयंपाक करित असेल, पण तू जर शुक्तानिपासून खीरीपर्यंत सगळा स्वयंपाक स्वतः करून मला जेवायला घातलं नाहीस, तर त्याच क्षणी मी—काय करीन ते अजून ठरवलेलं नाही—वाटलं होतं, की न जेवताच, त्याच क्षणी पुनः ऑस्ट्रेलियाला निघून जाईन, पण ती प्रतिज्ञा टिकवता येईल की नाही, याबद्दल जरा शंका वाटते आहे, म्हणून आताच काही बोलत नाही. पण, अजून स्वयंपाकाची सवय झाली नाही वाटतं? असं सांग ना. नुसती अभ्यासाची धोकंपट्टी चालली आहे म्हणायची! बरं तर. किमान एक वर्षाची मुदत देतो—तेवढ्यात आईपाशी शिकून घे. ठरलं तर मग. तूतं मला कलकत्त्याला गेलं पाहिजे, पेटघा नीट आवरून लावल्या पाहिजेत. मला आवरासावर कशी छान करता येते. फक्त किंचितसा माझ्यात दोष आहे—मुख्य मुख्य जरूरीच्या जिनसा तेवढ्या पॅक करायला (बांधून घ्यायला) बहुतेक मी विसरतो—त्यांची जरूरी लागली, की त्या बरोबर घेतल्या नसल्याचं लक्षात येतं. त्यामुळे भयंकर गैरसोय होते खरी, पण सामान आवरताना फार सोयीचं असतं—कारण, पेटित हवी तेवढी जागा राहते आणि ओझं कमी झाल्यामुळं आगगाडी आणि जहाजाचं भाडं पुष्कळ कमी होतं. जरूरीच्या जिनसांच्या ऐवजी बिनजरूरीच्या जिनसा बरोबर घेतल्या, की आणखी एक सोय होते—म्हणजे, त्या काही वरचेवर बाहेर काढाव्या लागत नाहीत, आपल्या जिथल्या तिथं आवरलेल्या राहतात; आणि हरवल्या किंवा चोरीला गेल्या तरी कामाचा

खोळंबा होत नाही आणि मनही अस्वस्थ होत नाही. आज आणखी जास्त लिहायला सवड नाही; कारण, आज तीनच्या गाडीनंच निघायला हवं. गाडी चुकवणं मला छान साधतं म्हणा, पण आज गाडी चुकवून चालणार नाही. सबब, नवीन वर्षानिमित्त तुला आशीर्वाद देऊन, मी तिकिट काढायला पळतो.

इति- २, वैशाख, १३२५

(बंगाली सन)

(भानुसिंहाच्या पदावलीपैकी तिसरे पत्र)

पाऊस पडे टपक् टिपुक्

दिवस आला मावळतीला

सूर्य बुडू लागे

चांदोबाच्या लोभाने

मेघ झाले जागे

मेघांवरी मेघ आले

रंगामागे रंग

घंटा बाजे काशाची

राऊळात ढड्

त्या किनारी पाऊस आला

पुसट झाडपाला

या किनारी मेघांवरी

झगझगाट झाला

पावसाळी हवेमधे

शैशवाचे सूर

“पाऊस पडे टपक् टिपुक्

नदीस आला पूर”।

नभभरी हुंदडती

सीमा न घना

देशोदेशी बागडती

त्यांना न मना

फुललेल्या नव्या रानी

धारा सांडती

पळोपळी नवे खेळ

कैसे शोधती !

मेघांच्या या खेळामुळे

येतात मनी

लपंडाव किती जुने

घरांच्या कोनी

आठवती त्यांच्या संगे

शैशवाचे सूर

“पाऊस पडे टपक् टिपुक्

नदीस आला पूर”।

घरकुलाचा प्रकाश

अन् गोड हसु आईचे

मेघनादे आठवे

धाक्धुक् छातीचे

आईभवती दंगामस्ति

अवखळ बाळ करतेले

शेजेमाजी टोकापाशी

गाढ झोपी गेलेले

बंडखोर बेट्याची

धमाल घरी

मेघनादे सृष्टि कापे

जेव्हा बाहेरी

येती मनी गोड गाणी
मातोश्रीचे सूर
“ पाऊस पडे टपक् टिपुक्
नदीस आला पूर ” ।

‘ आवडती ’, ‘ नावडती ’च्या
मनी येती कथा
रंजलेली कंकावती
तिच्याही व्यथा

घरकुलाच्या कोनी
दिवा मंद तेवतो
भितीवरच्या काळ्या छाया
मनी पाहतो

बाहेर पाऊस मुसळधार
पडे सप् सप्
अवखळ बाळ भोष्टींनी
झाला चूप चप्
त्याच्यासंगे कानी येती
वर्षागान सूर
“ पाऊस पडे टपक् टिपुक्
नदीस आला पूर ” ।

पाऊस झड झाली कधी ?
कधी आला पूर ?
शिवठाकुर लभन करी
भूतकाळी दूर !

त्या दिवशी पावसाचा
असाच होता रंग ?
राहून राहून विजेने
दाखविले का ढंग ?

तीन कन्या परिणिल्या
पुढे झाले काय ?
कोण्या नदी पलीकडे
कोण्या देशी जाय !

कोण्या बाळा अंगाई
कोण भरी सूर ?
“ पाऊस पडे टपक् टिपुक्
सन दीआला पूर । ”

शंभू

गुप्तीवाडीचे विश्वंभरबाबू मेण्यात बसून सातगावला निघाले होते. फाल्गुन महिना. पण, अजून बराच गारठा होता. काही दिवसांमागे जवळ जवळ आठवडाभर पाऊस पडला होता. विश्वंभरबाबूंनी एक जाडजूड कांबळे पांघरले होते. मेण्याबरोबर त्यांचा शंभू गडी निघाला होता. त्याने हातात एक लांब लाठी घेतली होती. मेण्याच्या टपावर एक औषधांचे खोके बांधून ठेवले होते. शंभू शक्तिमान होता. एकदा, कुंभीराच्या जंगलात त्याला अस्वलाने पकडले होते. त्याच्याजवळ नव्हती बंदूक. तरी पण, लाठीनेच त्याने अस्वलाशी झुंज दिली. शंभूच्या हातच्या लाठीच्या तडाख्याने अस्वलाचा कणाच मोडला. त्याला मुळी उठायची ताकदच राहिली नाही. आणखी एकदा शंभू विश्वंभरबाबूंबरोबर स्वर्णगंजला गेला होता. तेथे पद्मानदीच्या वाळवंटाच्या वाढाव्यांत स्वयंपाक करायचा होता. तेव्हा उन्हाळ्यातली ऐन दुपार होती. पद्मानदीच्या आसपास नारळीच्या बागा होत्या. चूल पेटविणे भाग होते. कोयत्याने झावळ्या कापून, शंभूने त्यांचा भारा बांधला. ऊन सोसवत नव्हते. भयंकर तहान लागली होती. शंभू नदीवर पाणी प्यायला गेला. इतक्यात, एका मगरीने एक वासरू धरलेले त्याला दिसले. शंभू एका

उडीत मगरीच्या पाठीवर चढून बसला आणि कोयत्याने मगरीच्या माने-वर वार करायला लागला. रक्ताने पाणी लालभडक झाले. तीव्र वेदना झाल्याने मगरीने वासरू सोडून दिले. मग शंभू पोहत किनाऱ्यावर आला.

विश्वंभरबाबू डॉक्टर होते. रोगी पाहायला लांब निघाले होते. बोटीच्या धक्क्यावरील स्टेशन मास्तर मधू विश्वास यांच्याकडे त्यांना जायचे होते. त्यांच्या लहान मुलाला पित्त झाले होते. फार त्रास होत होता त्याला.

विष्णुपूरच्या पश्चिमेस खूप मोठे रान होते. तेथे मेणा पोचला तेव्हा सांज होत आली होती. गुराखी गुरे घेऊन गोठ्याकडे परतायला लागले होते. विश्वंभरबाबूंनी एकाला हाक मारून विचारले, “अरे ए, सातगाव इथून किती लांब आहे, सांगता येईल का तुला ?”

गुराखी म्हणाला, “जी, सात कोस व्हील. पर आज तिकडं जाऊ नका. वाटंत भीषमहाटाचं मैदान हाय. त्येच्या जवळच हाय मसाण, तिथं डाकूंचं भय लई !”

डॉक्टर म्हणाले, “बाबा, रोगी तळमळतो आहे. मला गेलंच पाहिजे.”

मेणा जेव्हा तिल्पनी ओढ्यापाशी गेला, तेव्हा रात्रीचे दहा वाजले होते. मेण्याच्या टपावर असलेल्या खोक्याची दोरी सैल झाली अन् खोके पडले खाली. एरंडेल तेलाची बाटली फुटून तुकडे तुकडे झाले. पुनः पेटी एकदाची नीट बांधली खरी, पण पुनः नवी पीडा उभी राहिली ! ओढा ओलांडून, सुमारे कोस दोन कोस जातात न जातात तोच मेण्याचा दांडा काडकन् मोडला, अन् मेणा घप्कन् जमिनीवर पडला. कारण, मेणा होता हलक्या लाकडाचा अन् विश्वंभरबाबू होते लठ्ठ !

तेवढ्यात भोण्यांचा मुख्य पुढे झाला. त्याचे नाव होते बुद्धू. बुद्धू म्हणाला, “ते पाहा, कोण येताहेत ! नक्कीच दरोडेखोर आहेत ! शंकाच नको ! !”

विश्वंभरबाबू म्हणाले, “भ्यायचं काय कारण ? तुम्ही सगळे आहातच की.”

बुद्धू म्हणाला, “बल्गु पळाला आहे. पल्लूही कुठ दिसत नाही. बक्षी या झुडपात लपला आहे. विष्णूचे तर हातपायच गळाले आहेत.”

ते ऐकल्याबरोबर डॉक्टरांची भीतीने गाळण उडाली. त्यांनी हाक मारली, “शंभू !”

शंभू म्हणाला, “जी !”

डॉक्टर म्हणाले, “आता उपाय ?”

शंभू म्हणाला, “भिऊ नका, मी आहे.”

डॉक्टर म्हणाले, “पण, ते पाच जण आहेत ना.”

शंभू म्हणाला, “मी नांवाचा शंभू आहे;” असे म्हणून त्याने एक उडी मारली आणि गर्जून म्हणाला, “खबरदार !”

मोठ्याने हसत दरोडेखोर पुढे सरकू लागले. तेव्हा शंभूने मेण्याचा मोडका दांडा उचलला आणि त्यांच्याकडे भिरकारला. त्याच्या एका तडाख्यात तिघे जण एकदम खाली पडले. नंतर शंभूने लाठी फिरवीत त्यांच्यावर उडी टाकल्याबरोबर उरलेले दोघे पसार झाले.

तेव्हा डॉक्टरांनी हाक मारली, “शंभू !”

शंभू म्हणाला, “जी !”

विश्वंभरबाबू म्हणाले, “आता ते खोकं काढ.”

शंभू म्हणाला, “का ? खोकं कशाला ?”

डॉक्टर म्हणाले, “आता या तिघांना औषधपाणी केलं पाहिजे, पट्ट्या बांधल्या पाहिजेत.”

रात्र अगदी थोडी उरली होती. डॉक्टर आणि शंभू या दोघांनी तिघांची शुश्रूषा केली.

उजाडले. मेघांच्या फटीतून सूर्याचे किरण बाहेर डोकावू लागले. एकामागून एक भोई आले. बल्गू आला, पल्लू आला; बक्षीचा हात धरून विष्णू आला, तेव्हा देखील त्याची छाती धडधडत होती.

(‘सहजपाठ’—दुसरा भाग—तेरावा पाठ)

रात काळी संपली

रात काळी संपली
उजेडाने पूसली ।
लालवल्या जागा डोळा
उषा हासे पूर्वेला ।
कोण बरे कोठून तरी
चांदोबाला हाका मारी ।
म्हणून का चांदोबा
भीत भीत चालला ? ।
तारातति दीप हाती
रातभरी जागताती ।
चुकून का आल्या खाली
बेलफुली जुईफुली ।
चारी दिशा वारा वाहे
सकलांना बाहीताहे ।
पक्षी जागे वनोवनी
मेघ गेले रंगोनी ।
लाटा, लहरी पाण्यावर
फुलेच फुले फांद्यांवर

नाव त्याचं ' मोतीबिल '

नाव त्याचं ' मोतीबिल '
हंसवरी तरंगती

दूरवर पाणी
कोलाहले वाणी ।

बक ध्यानी चिखलामधे
लाल लाल मासे किती
गवताळली छोटी बेटे
अधे मधे वळणाने
पाण्यामधे उभे असे
ऊन पडे त्याच्यावरी
शेतकरी नाव चढे
संध्याकाळी फिरे घरी
गुरांमागे पार होती
मासे पकडे कोळी त्याचे
मेघ कसे तरंगती
पाण्यावरी पोहतसे

आकाशी घारी
येती पाण्यावरी ।
मधे भासती
पाट वाहती ।
शेत भाताचे
भारी शोभेचे ।
कापणी करून
गाणी गुणगुणून ।
गुराखी बाळे
बांबूला जाळे ।
आकाशी अहा
शेवाळे पहा ।

पोपटाची कहाणी

एक होता पक्षी. तो होता मूर्ख. तो गाणी गायचा, पण शास्त्राभ्यास करायचा नाही. उड्या मारायचा, उडायचा; पण, कायदे-कानू कशाला म्हणतात ते त्याला कळायचं नाही.

राजा म्हणाला, " पक्ष्याचा उपयोग तर काहीच नाही; उलट वना-तली फळं खाऊन, राजाच्या फळबाजाराचं नुकसान करीत असतो. " मंत्र्याला हाक मारून राजा म्हणाला, " या पक्ष्याला शिक्षण द्या. "

२

पक्ष्याला शिकविण्याची जबाबदारी राजाच्या भाच्यांकडे आली. पंडितांनी बसून खूप विचार केला. प्रश्न असा होता, की ' तो जीव अशिक्षित राहण्याचं कारण काय ? ' सिद्धान्त असा निघाला, की ' पक्ष्यांनी सामान्य काटाकुट्यांनी बांध-

लेल्या घटभ्रात फारशी विद्या पेलत नाही. म्हणून, सर्वांसाठी एक शकास पिंजरा बनविण्याची जरूरी आहे.

राजपंडितांना दक्षिणा मिळाली; ते खूष होऊन घरी गेले.

३

सोनार बसला सोन्याचा पिंजरा घडवायला. पिंजरा असा नवला-ईचा बनला, की देशोदेशीहून लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी तो पाहायला येऊ लागल्या. कोणी म्हणाले, “ शिक्षणाची अगदी हद्द आहे ! ” कोणी म्हणाले, “ शिक्षण होवो की न होवो, पण पिंजरा तरी झाला ! पोपटाचं नशीब काय थोर आहे ! ”

सोनाराला थैली भरून बक्षिस मिळालं. खूष होऊन तो घरी परतला. पंडित बसले पोपटाला विद्या शिकवायला. तपकीर ओढून म्हणाले, “ थोड्या पोथ्यांचं काम नाही हे ! ”

लगेच पोथ्या लिहिणाऱ्यांचा तपास करण्यात आला. त्यांनी पोथ्यांच्या नकला तयार केल्या आणि नकलांच्या नकला करून पर्वताएवढा ढीग रचला. जो पाही तो म्हणे, “ शाबास ! शिक्षणाची कमाल आहे ! ”

नकला लिहिणाऱ्यांना बैलांवरून नेण्याइतके बक्षिस मिळाले. लगेच ते आपापल्या घरी धावले. त्यांच्या संसारातली चणचण नाहीशी झाली.

राज-भाचे इतक्या मोलाच्या पिंजऱ्याची जीवापाड जपणूक करीत. डागडुजी तर सारखी सुरूच होती. शिवाय, झाडणं, पुसणं, झिलई करणं या साऱ्यांचे अबडंबर पाहून सगळेच म्हणाले, “ उन्नति होते आहे ! ”

खूप लोक लागले कामाला. त्यांच्यावर देखरेख ठेवण्यासाठी आणखी पुष्कळ लोक कामाला लागले. महिनेन् महिने, मुठी भरभरून तनखा मिळाल्या, त्यांनी आपल्या तिजोऱ्या भरल्या. ते आणि त्यांची मामे, चुलत, मावस भावंडं खूष होऊन, कोठार खोलीत गादी घालून बसली.

४

प्रपंचात पुष्कळ गोष्टींची वाण असते; पण, निंदकांची वाण मुळीच नसते. ते म्हणाले, “ पिंजऱ्याची सुधारणा होते आहे, पण पोपटाची दखल कोणी घेत नाही ! ”

ती बातमी राजाच्या कानावर गेली. राजाने भाच्याला बोलावून विचारलं, “ ही काय बातमी आहे ? ”

भाचेबुवा म्हणाले, “ महाराज, आपल्याला खरी हकीकत कळावी, अशी इच्छा असेल, तर सोनारांना, पंडितांना अन् लेखकांना बोलवा; जे डागडुजी करतात अन् त्याची ग्वाही देत फिरतात त्यांना पण बोलवा. निंदकांना पोटाला मिळत नाही, म्हणून ते निंदा करीत असतात झालं. ”

हे उत्तर ऐकून एकंदर परिस्थिती राजाच्या छान लक्षात आली. भाचोबांच्या गळ्यात सोन्याचा हार पडला.

५

शिक्षण काय तेजात चाललं आहे, ते आपण स्वतः एकदा पाहावं, असं राजाच्या मनात आलं. म्हणून, एक दिवस, मित्र, अमात्य, साऱ्या लवाजम्यासह राजा पाठशाळेत हजर झाला. देवडीपाशी लगेच शंख, घंटा डंका, ढोल, चौघडा, नगारा, तूरि, भेरी, सनई, बासरी, झांजा, मृदंग, जगझंप, वाजायला सुरुवात झाली. पंडित खुल्या आवाजात, शेंड्या हलवीत मंत्रपाठ म्हणू लागले. मिस्त्री, मजूर, सोनार, नकला तयार करणारे, तदारक-नबीश आणि मामेभाऊ, आतेभाऊ, चुलतभाऊ, मावसभाऊ यांनी जयजयकार केला.

भाचा म्हणाला, “ महाराज, पाहिलात प्रकार ? ”

महाराज म्हणाले, “ आश्चर्य आहे ! शब्दांची कमतरता नाही ! ”

भाचा म्हणाला, “ नुसते शब्द नाहीत, त्यांमागे अर्थही कमी नाही ! ”

राजा खूष होऊन, देवडी ओलांडून, हत्तीवर चढणार इतक्यात एक निंदक बोलला. तो बसला होता झुडपात, अंग चोरून. तो म्हणाला, “ महाराज, पोपट पाहिलात का ? ”

राजा चमकला; म्हणाला, “ खरंच की ! लक्षातच नव्हतं ! पोपटाला पाहिलंच नाही. ”

परत येऊन राजा पंडिताला म्हणाला, “ पोपटाला तुम्ही काय, कसं शिकवता, तो अभ्यासक्रम पाहायचा आहे मला. ”

राजानं अभ्यासक्रम पाहिला. पाहून मोठा खूष झाला. अभ्यासक्रम पोपटापेक्षा इतका मोठा होता, की त्यापुढे पोपट मुळी लक्षातच यायचा नाही, त्याला पाहिलं नाही, (लक्षात घेतलं नाही) तरी चालेल, असंच

वाढायचं. साधनसामुग्रीची कमतरता नाही, हे राजाच्या ध्यानात आलं. पिंजऱ्यात दाणा नव्हता, पाणी नव्हतं. नुसती पोथ्यांच्या ढिगांतली, ढीगभर पानं फाडून, टाकाच्या टोकानं पोपटाच्या तोंडात कोंबली जात असत. त्याचं गाणं तर थांबलंच, पण ओरडायची फटमुद्धा बुजली होती. पाहून अंगावर शहारे यायचे.

आता हत्तीवर चढायच्या वेळी राजानं कानपिळ्या सरदाराला हाक मारून, निदकाचा कान करकचून पिळायला सांगितला.

६

पोपट दिवसेंदिवस सुशिक्षितासारखा अधमिला होऊ लागला. त्याच्या पालकांना (त्याच्या ज्ञानाविषयी) आशा वाटू लागली. तरी पण, स्वभाव-दोषामुळं, सकाळच्या वेळी पोपट प्रकाशाकडे पाहायचा आणि अनाठायी पंख फडफडायचा. इतकंच नव्हे, तर कधी कधी आपल्या हाडकुळ्या चोचीनं तो पिंजऱ्याच्या सळ्या तोडायचा प्रयत्न करीत असलेला दिसायचा.

कोतवाल म्हणाला, “ही काय बेआदबी !”

तेव्हा पाठशाळेत भाता, हातोडी, विस्तर घेऊन लोहार हजर झाला. दणादण धाव बसायला लागले ! • लोखंडाची साखळी तयार झाली. पोपटाचे पंखही कापले गेले.

राजाचे नातेवाईक चेहरे गंभीर करून, मुंड्या हलवून म्हणाले, “या राज्यातल्या पक्ष्यांना नुसती अवकलच नाही, असं नाही; त्यांना कृतज्ञता सुद्धा नाही.”

तेव्हा पंडितांनी एका हातात टाक अन् दुसऱ्या हातात सळी घेऊन असा काही प्रकार केला, की त्याला म्हणावं शिक्षण !

लोहाराची बिदागी वाढली अन् त्याच्या कारभारणीच्या अंगावर सोन्याचे डाग चढले. कोतवालाची हुशारी पाहून राजानं त्याला शिरपेच दिला.

७

पोपट मेला. कधी अन् केव्हा त्याचा अंदाज कोणाला लागेना.

दळभद्राचा निदकानं आवई पसरवली, “पोपट मेला.” भाच्याला बोलावून राजानं विचारलं, “ही काय बातमी ऐकतो आहे ?”

भाचा म्हणाला, “महाराज, पोपटाचं शिक्षण संपलं.”

राजानं विचारलं, “आता तो उडचा मारतो का ?”

भाचा म्हणाला, “हरे राम !”

“आणि उडतो का ?”

“नाही.”

“आता गातो का ?”

“नाही.”

“भिजाणे मिळाले नाहीत की आता ओरडतो का ?”

“नाही.”

राजा म्हणाला, “एकदा पोपटाला आणा पाहू.”

पोपट आला. बरोबर कोतवाल आला, पाईक आला, घोडेस्वार आला.

राजानं पोपटाला दाबलं. त्यानं हां केलं नाही, हूं केलं नाही.

फक्त त्याच्या पोटात पोथ्यांची वाळली पानं खस्फस् खस्फस् वाजायला लागली.

बाहेर किसलयांनी नववसंताच्या दक्षिणवायूत आपले दीर्घ निश्वास मिसळून मोहोरलेल्या वनावरचं सारं आकाश भरून टाकलं !

माघ १३२४]

मुनशी

“बरं आजोबा, तुमचे ते मुनशीजी आता कुठं आहेत ?”

“या प्रश्नाचं उत्तर देता येईल, अशी वेळ आता बहुतेक जवळ आली आहे; तरी पण, आणखी काही दिवस कदाचित, दम धरावा लागेल.”

“पुन्हा तुम्ही असं बोललात, तर तुमच्याशी ‘गट्टी फू’ करीन.”

“मग पंचाईत आली; त्यापेक्षा खोट बोललेलं बरं की. तुम्हा आजोबा जेव्हा शाळा-चुकवू (मुलगा) होता, तेव्हा मुनशीजी होते—नक्की किती वर्षांचे, ते सांगता येणं कठिण आहे.”

“ते वेडे होते वाटतं ?”

“हां, म्हणजे मी जसा वेडा आहे ना, तसेच.”

“इश ! तुम्ही, आणि वेडे ? काही तरीच बोलता.”

“त्यांच्या वेडेपणाची लक्षणं ऐकलीस, की तुला समजेल, त्यांच्यात अन् माझ्यात किती सारखेपणा आहे !”

“सांगा पाहू.”

“ते म्हणायचे, की जगात ते अद्वितीय आहेत. मी पण तेच म्हणतो.”

“तुमचं म्हणणं खरंच आहे. पण, त्यांचं म्हणणं खोटं होतं.”

“हे पहा ताई, ‘खरं’ जर सगळ्यांना सारखं लागू होत नसलं, तर ते ‘खरं’च नव्हे. परमेश्वरानं लाख कोटीं माणसं तयार केली आहेत, ती सगळीच अद्वितीय आहेत. त्यांचे साचे देवानं मोडून टाकले. बहुतेक लोक आपण आपली पाच जणांसारखे आहेत, असं समजून समाधान मानीत असतात. आपण अजोड असल्याचं माहीत असलेली माणसं क्वचित् भेटतात; मुनशी याच जातीचे होते !”

“आजोबा, तुम्ही त्यांच्याबद्दल जरा उलगडून बोलाना. तुमचं अर्थ बोलणं मला मुळी कळतंच नाही.”

“बेताबेतानं सांगतो, जरा धीर धर —

आमच्या घरी मुनशी, दादाला फारशी शिकवीत असत. त्यांची हाडकाठी घडविताना (देवाला) मांसाची चणचण झाली असावी. म्हणून, चार हाडकांवर कातडं चिकटलेलं होतं, मेणाच्या अंगारख्या-सारखं. त्यांना पाहून त्यांच्या अंगात किती ताकद होनी, याची कोणाला कल्पना येत नसे. त्याचं कारण असं, की त्यांची ताकद त्यांना एकट्या-लाच माहीत होती. जगातले बडे बडे पहिलवान कधी जिंकतात, कधी हारतात. पण, ज्या तालमीबद्दल मुनशींना ऐट होती, त्याबाबतीत ते कोणापुढेही माघार घेत नसत. त्यांच्या विद्येत ते कोणापेक्षाही कमी असतील, हे बाहेर बाहेर माहीत असेलही, पण त्यांच्या मनाला तसं मुळीच वाटत नसे. फारशीपुरतं बोलणं असतं, तर त्यांचं म्हणणं लोकांनी सहज कबूल केलं असतं. पण, फारशीचं नांव काढलं, की मुनशी म्हणायचे, ‘फारशी म्हणजे काय विद्वत्ता झाली काय ?’ त्यांचा आपल्या गाण्यावर विश्वास होता. पण, त्यांच्या घशातून जो आवाज निघायचा, तो असायचा किचाळण्याच्या, नाही तर रडक्या जातीचा. ऐकून, घरात काही तरी आपत्ती ओढवली असावी, असं वाटून शेजारी-

पाजारी धावत यायचे. आमच्या घरी नावाजलेले गवई विष्णु (बुवा) होते. ते कपाळ बडवून घेऊन म्हणायचे, ‘मुनशीनं माझ्या पोटावर पाय आणला !’ विष्णुबाबूचा तो हताशपणा पाहून मुनशींना फारसं वाईट वाटत नसे — ते गालातल्या गालात फक्त किंचित् हसायचे. सगळे म्हणत, ‘मुनशीजी, परमेश्वरानं आपल्याला काय आवाजी दिली आहे !’ ही खुशमस्करेपणाची स्तुती मुनशीजी आपल्या लायलीची पावतीच समजत असत. हे झालं गाण्याचं.

आणखी एक विद्या मुनशींच्या कबजात होती. तिचेही जाणीक दुर्मिळ असायचे. इंग्रजी भाषेच्या बाबतीत कोणी पक्क्या हाडाचा इंग्रज देखील आपल्या सामने उभा राहू शकणार नाही, असा त्यांचा विश्वास होता. फक्त मनात आणलं असतं, तर वक्तृत्वाच्या सभेत सुरेंद्र बॅनर्जीला हारवून, देशांतराला पळण्याची त्यांनी पाळी आणली असती ! कधी त्यांनी तसं मनांत आणलं नाही म्हणून ! विष्णु (बुवा) अन्नाला महाग झाला नाही अन् सुरेंद्रबाबूचं नावही राह्यलं ! हा विषय निघाला, की मुनशी आपले किंचित् हसायचे.

परंतु, मुनशींच्या इंग्रजी भाषेची दखल आम्हांला एका पापकर्माला उपयोगी पडायची. जरा उलगडून सांगतो हं. तेव्हा आम्ही शिकत होतो बॅंगॉल अँकाडमीत. डिक्रूजसाहेब होते शाळेचे मालक. आमचा विद्यार्थ्यास कधीही होणं शक्य नाही, असं त्यांनी ठरवून ठेवलं होतं. परंतु, काळजी कशाला करायची ? आम्हांला विद्याही नको होती अन् बुद्धीही नको होती; आम्हांला वडिलोपार्जित संपत्ती होतीच. तरी पण, डिक्रूज-साहेबांच्या शाळेतून युक्तीनं सुट्टी मिळविताना त्यांचे चालू नियम पाळावे लागायचेच. पालकांच्या चिठ्ठीत सुट्टीसाठी कारण नमूद करावं लागे. ती चिठ्ठी कितीका खोटी असेना, डिक्रूज साहेब डोळे मिटून सुट्टी द्यायचे. फीमधे बटवट झाली नाही, म्हणजे त्यांना चिंता नसे. सुट्टी मंजूर झाल्याचं आम्ही मुनशींना कळवीत असू. मुनशी गालातल्या गालात हसत. (त्यांना वाटे) ‘का नाही होणार मंजूर ? त्यांची इंग्रजी भाषा तशी जोरदार होतीच मुळी ! तिला नुसत्या, व्याकरणाच्या दाबानं हायकोर्टाचे निकाल फिरवता आले असते ! आम्ही म्हणत असू ‘नक्कीच !’ अर्थातच हायकोर्टाच्या न्यायमूर्तीकडे त्यांना कधी आपलं ना. सा....२

लिखाण पाठवावं लागलं नव्हतं !

पण, त्यांना सर्वात जास्त ऐट वाटायची आपल्या लाठी फिरविण्याच्या करामतीबद्दल. आमच्या अंगणात ऊन आल्याबरोबर त्यांचा लाठीचा खेळ सुरू व्हायचा. तो खेळ असायचा स्वतःच्या सांवलीशीच. हुंकार देऊन, सांवलीच्या पायावर, नाही तर मानगुटीवर, नाही तर माथ्यावर तडाखा ठेवून घायचे; आणि भोवताली जमलेल्या लोकांकडे ऐटीत मान वर करून पाहायचे. सगळे म्हणायचे, 'शाबास ! सांवलीच्या बापाचं भाग्य, म्हणून सांवली टिकली आहे !' यावरून, सांवलीशी लढत्यानं कधी हारायला होत नाही, येवढं शिकायला मिळतं. दुसरं असं, की आपली जीत झाली असल्याबद्दल आपल्या मनाची खात्री असली, की तो विजय कोणाला हिरावून घेता येत नाही. शेवटपर्यंत मुनशीजींची जीत होती. सगळे म्हणत, 'शाबास', अन् मुनशी गालातल्या गालात हसत.

ताई, आता कळलं का, त्यांच्या वेडेपणाशी माझं कुठं जुळतं आहे ते ? मी पण सांवलीशी लढत असतो. त्यात माझाच विजय होत असतो, यात मुळीच संशय नाही. इतिहासात सांवलीच्या लढाईचंच खरी लढाई म्हणून वर्णन करतात."

वनवास

वनवासाला मला धाडिला
केव्हा जर का बाबांनी
मी तो जाणे शक्यच नसणे
शंका ऐसी तुझ्या मनी ?

किती दिवसांची चौदा वर्षे
त्याची मजला जाण नसे
अरण्या, 'दंडक' आहे कोठे
मला ठाऊके तेही नसे.

तरीही जाईन वनवासाला
भीती तिळही नसे मनी
लक्ष्मणभाई असेल जर का
माझ्या संगे सदा बनी.

बनी साउली झाडाखाली
माझे घर बांधीन तिथे
वाळु किनारी पुष्कळ पाणी
समोर वाहील नदी जिथे.

नाव इवलीशी मला घेऊनी
नदीपार मग होईल
हरिण पाडसे बागडताना
माझ्या जवळी येतील

हिरवी पाने चारिन त्यांना
आई, माझ्या हातांनी
लक्ष्मणभाई असेल जर का
माझ्या संगे सदा बनी.

झाडांवरती बहारलेली
रानफुले ग किती तरी
त्यांच्या माळा गुंफुनिया मी
माळिन माझ्या डोईवरी.

नाना रंगी नी पिकलेल्या
सडा फळांचा पडलेला
परड्या परड्या भरून नेईन
घरी बसोनी खाण्याला.

भाऊ भाऊ आम्ही जेवू
कमळाच्या पानांमधुनी
लक्ष्मणभाई असेल जर का
माझ्या संगे सदा बनी.

ऊन कडकता उदुंबराच्या
सावलिला मी जाईन
वाजवीन मी तिथे बासरी
दुजा गुराखी होईन;

फांदीवरुनि मोर पिसारा
पार खालती लोंबेल
नी खारोटी बागडताना
शेपटि पाठी उचलील.

दोन प्रहरचा ताप उन्हाचा
टाकिल मजला झोपवुनी
लक्ष्मणभाई असेल जर का
माझ्या संगे सदा वनी.

सायंकाळां करीन गोळा
पाला आणि पाचोळा
बसून पाहिन वनाकडेला
शेकोटीच्या त्या ज्वाला.

घरा पाखरे परतुनी येतील
कुई कोल्ह्याची होईल
फांद्यांमधुनी पलीकडेही
सायंतारा दिसतील.

पण अंधारी, आई, तुझ्या ग
मनात येतील आठवणी
लक्ष्मणभाई असेल जरीही
माझ्या संगे सदा वनी.

आजोबापरी आणि पुष्कळ
वनात असतिल ऋषी मुनी
वंदिन त्यांना ऐकिन गोष्टी
पायि त्यांच्या बैसोनी

राक्षसांस मी भिणार नाही
असता गूहक मज नेता
काय करिल तो रावण माते
मजपाशी नसता सीता ?

जेवू घालिन हनुमंतासी
दूधभात मी कालवुनी
लक्ष्मणभाई असेल जर का
माझ्या संगे सदा वनी.

आधी, परंतु, आई, देई
छोटा भाई गे मजला
आम्ही दोघे भाऊ भाऊ
मिळून जाऊ रानाला.

रघुनाथाची लीलागाणी
शिकीव मजला गे आई,
डोक्यावरती जटा बांधना
बाण-धनु हाती देई.

चित्रकूट मी गाठिन आई
पावसातही जावोनी
लक्ष्मणभाई असेल जर का
माझ्या संगे सदा वनी.

विद्यार्थ्यांची परीक्षा

[विद्यार्थी श्रीमधुसूदन. श्रीयुत कालाचांद मास्तर शिकवीत आहेत. पालक येतात.]

पालक : मधुसूदन अभ्यास कसा काय करतो आहे, कालाचांदबाबू ?

कालाचांद : हं, मधुसूदन अतिशय ब्राह्म आहे खरा, पण अभ्यासात

फार चांगला आहे. दुसऱ्यांदा म्हणून त्याला सांगावं लागत नाही. मी एकदा शिकवलेलं तो मुळीच विसरत नाही.

पालक : असं ? तर मग, आज मी परीक्षाच पाहतो.

कालाचांद : हो, हो, पहा ना.

मधुसूदन : (स्वगत) काल मास्तरांनी असं बेदम बडवलंय, की अजून पाठ हुळहुळते आहे. आज त्याचं उट्टं काढलं पाहिजे. त्यांचीच व्याद घालवतो आता.

पालक : काय रे मधू, जुने धडे सगळे घ्यानात आहेत ना ?

मधुसूदन : मास्तरांनी जे जे शिकवलंय ते सगळं घ्यानात आहे.

पालक : बरं तर. 'उद्भिद्' कशाला म्हणतात सांग पाहू.

मधुसूदन : जे जमिनीतून वर येतं त्याला.

पालक : एक उदाहरण सांग पाहू.

मधुसूदन : खेकडा.

कालाचांद : (डोळे वटारून) आँ ! काय म्हणालास ?

पालक : थांबा हो, या वेळी काही बोलू नका. (मधुसूदनाला) तू र कविता शिकला आहेस ना ? जगेंत काय उमलतात सांग बरं.

मधुसूदन : काटे. (कालाचांद छडी उगारतात) का ? मास्तर मारता काय म्हणून ? मी खोटं सांगितलं की काय ?

पालक : बरं, सिराजउद्दौलाला कोणी खलास केला ? इतिहास काय म्हणतो ?

मधुसूदन : किड्यांनी. (मास्तर छडी मारतात.)

मधु. : आहो, फुकटंफाकटं मार खाऊन मरायची पाळी आली ! नुसत्या सिराजउद्दौलालाच नव्हे, साराच्या सारा इतिहासच किड्यांनी खलास केला आहे. हा पहा. (पुस्तक दाखवतो. कालाचांद डोके खाजवतात)

पालक : व्याकरण आठवतंय का ?

मधुसूदन : हो.

पालक : 'कर्ता' कशाला म्हणतात, उदाहरणानं समजावून सांग पाहू.

मधुसूदन : हं, 'कर्ता' म्हणजे त्या वाडीतले जय-मुनशी.

पालक : का ? म्हणजे काय ?

मधुसूदन : ते सदान् कदा क्रियाकर्म करोत असतात.

कालाचांद : (रागाने) डोंबल तुझं. (पाठीवर छडी मारतात)

मधुसूदन : (चमकून) अहो, अहो, ते डोंबल नव्हे, ती पाठ आहे.

पालक : षष्ठी तत्पुरुष कशाला म्हणतात ?

मधुसूदन : माहीत नाही.

(कालाचांदबाबू छडी दाखवतात)

मधुसूदन : ती चांगली माहीत आहे. तिला यष्टी-तत्पुरुष म्हणतात.

(पालक हसतो. कालाचांदबाबूचा चेहरा पडतो.)

पालक : बरं - गणित येतंय ना ?

मधुसूदन : हो.

पालक : बरं, तुला साडे सहा संदेश दिले अन् सांगितलं, की पाच मिनिटात संदेश खाऊन, जेवढे शिल्लक राहतील, ते तुझ्या घाकट्या भावाला दिले पाहिजेत. एक संदेश खायला तुला दोन मिनिटं लागतात. तर मग, तुझ्या भावाला तू किती संदेश देशील ?

मधुसूदन : एक पण नाही.

कालाचांद : ते कसं काय ?

मधुसूदन : सगळे मीच खाऊन टाकीन. देणारच नाही.

पालक : बरं, एक वडाचं झाड दररोज पाव इंच वाढत असलं, तर या वैशाख महिन्याच्या पहिल्या तारखेला दहा इंच उंच असलेलं ते वडाचं झाड पुढच्या वैशाख महिन्याच्या पहिलीला किती उंच होईल ?

मधुसूदन : ते वाकलं, तर बरोबर नाही सांगता येणार. सरळ उभं उभं वाढलं, तर मोजून पाहिलं म्हणजे कळेल; अन् मध्येच जर का वाळलं, तर बोलायलाच नको.

कालाचांद : मार खाल्ल्याशिवाय तुझी बुद्धी खुलत नाही. दळभद्र्या, (थांब) मारून तुझी पाठ रंगवतो, म्हणजे तू सरळ होशील.

मधुसूदन : अहो, बडवल्यानं पुष्कळशा सरळ वस्तू वाकड्या होतात.

पालक : कालाचांदबाबू, आपला भ्रम आहे. मारपीट करून फारच थोडं काम होतं. असं म्हणतात, की गाढवाला मारल्यानं त्याचा घोडा होत नाही, पण, घोड्याला मारल्यानं पुष्कळदां त्याचं गाढव बनतं.

बहुतेक मुलं शिकू शकतात, पण, बहुतेक मास्तरांना शिकवायला येत नाही. पण, मार खाऊन मरतात मुलं. आपण आपली छडी घेऊन प्रस्थान करायला हरकत नाही. काही दिवस मधुसूदनाची पाठ थंड होऊ दे. नंतर मीच त्याला शिकवीन.

मधुसूदन : (स्वगत) आः ! सुटलो !

कालाचांद : सुटलो मी ! अहो, या मुलाला शिकवणं, म्हणजे नुसती मजुरी आहे. नुसतं मॅनुअल लेबर ! तीस दिवस एका मुलावर राबून मला फकस्त पाच रुपड्या मिळतात. तीच मेहनत जमिनीवर करून राबलो, तर निदान दहा रुपयेतरी पदरात पडतील.

श्रावण - १२९२

काल होत्या डहाळ्या रित्या

काल होत्या डहाळ्या रित्या, सांग पाहू माळीदादा,	आज किती फुले ! कैसे असे झाले ?
झाडांच्या गाभान्यातून तोंड लपवून असती कोठे	येती अन् जाती, कोण्या घरी राहती ?
घरकुलाच्या कोन्यामध्ये वारा हाका मारी तेव्हा	कान देऊन बसती, कैशा त्या ऐकती ?
साहेना उशीर त्यांना नानारंगी सजूनी	धुती तोंड घाईने येती बाहेर झोकाने
त्यांचे ते घरकुले दादा म्हणतो, ' माहित आहे ,	असते का भुईपी ? घर त्यांचे आकाशीं.
येती जाती आकाशी येई उजेड आणि वारा	नाना रंगी मेघतती कवाडाते ऊघडती

पौष मेळा

शांतिनिकेतन

तुला वाटत आहे - तुमचीच तेवढी मजा झाली; म्हणून, तुमच्या शाळेच्या बक्षीससमारंभात केलेल्या गंमतीची यादी मला पाठवली आहेस; पण, इतकं सहज मला हारवता यायचं नाही हं. आमच्या इथंही मजा असते, अन् किती तरी असते गंमत् ! बरं, तुमच्या बक्षीस-समारंभाला किती लोक जमले होते ? - पन्नास ? पण, आमच्या इथल्या मेळाव्याला किमान दहा हजार लोक तरी आले असतील. एक लहान मुलगी आपल्या आवकापाशी जाऊन ओरडायला लागल्यामुळे, तुमची सभा गाजली, असं तू लिहिलं आहेस. - आमच्या इथल्या मैदानावर जी आरडाओरड झाली होती, त्यात किती प्रकारचे आवाज मिसळले होते, त्याला मोजमापच नाही. लहान मुलांचं रडणं, मोठ्या माणसांचं ओरडणं अन् हाकाटी, कुडमुड्याचं कडमुकुडुम्, बैलगाड्यांच्या चाकांची करंकरं, अन् मेळेवाल्यांची आरडाओरड, भुसनाळ्यांचं भूऽऽस्त् अन् सूरबाणांचं सूऽऽरं सणणण, आपटबाराचं फाडफट्ट, पोलिस चौकी-दारांचे हांके, - हसणं, रडणं, गाणी, आरडाओरड, भांडणं इत्यादी इत्यादी. पौष सप्तमीला मैदानावर खूप मोठा बाजार भरला होता - त्यात रांध्याचीं खेळणी, फळांचे मुरांबे, मातीच्या बाहुल्या, भजी, भुईमुगाच्या भाजक्या शेंगा, इत्यादी मजेमजेच्या वस्तू अन् पदार्थ विकायला ठेवले होते. पैसा पैसा देऊन, मुलंमुली चक्रात बसली; चांदव्याखाली नीलकंठ मुखुज्जे (मुखर्जी) चं ' कंसवध ' चाललं होतं, तिथं नुसती धक्काबुक्की ! नंतर पौष नवमीला आमच्या मुलींनी मेळावा भरविला होता. बायकांच्या या मेळाव्यात सामोसे, आलूरदमाची (उकडलेल्या किंवा तळलेल्या बटाट्यांची एक प्रकारची बंगाली पद्धतीची भाजी. यांतले बटाटे सबंध किंवा अर्धे असतात आणि अंगाबरोबर दाट रस असतो) दुकानं होती. एका पैशाला एक आलूरदम विकला. ' सुकेशी ' - सूनवाईनं शेंगदाण्याच्या बाहुल्या केल्या होत्या, त्यांतली एक एक सहा सहा आपणाला विकली

गेली. कमलनं एक चिखल-मातीचं घर केलं होतं—त्याचं छप्पर आहे वाळलेल्या गवताचं, भोवती मातीच्या भिती आहेत अन् अंगणात शंकराची पिंडी आहे—कोणी ते घर विकत घेईना, तेव्हा कमलनं ते तीन रुपयांना माझ्या गळ्यांत बांधलं. पहा, पहा विचार करून, कशी कशी मजा होती इथं. छोट्या छोट्या मुलींनी फडक्याचे लहान लहान तुकडे फाडले होते आणि त्यांचे चारी काठ शिवले होते; माझ्यापाशी येऊन त्या म्हणाल्या, “हा रुमाल आहे, आठ आणे किंमत आहे याची, तुम्ही घेतलाच पाहिजे” आणि कोंबले ते रुमाल माझ्या खाशात—असली भयंकर गंमत ! त्यांच्या बाजारात असल्या भयंकर गमती गमती होत्या. तुम्हाला मिळालेली बक्षिसं त्यांच्यापुढं आहेत कुठं ? त्यानंतर मौज अशी—मेळावा संपला, तेव्हा सारी रात्र लोक टोळकी करून, बेसूर आवाजात ओरडत गाणी गात माझ्या दारावरून जायला लागले—अशी मजा ! त्यापुढची गंमत, म्हणजे कलकत्त्याहून बऱ्याच बायका आपली लहान चिल्लीपिल्ली घेऊन आल्या होत्या, — त्यातल्या काहीना झाला खोकला, तर काहीना भरला ताप. नक्कीच तुमच्या बक्षीससमारंभात असा धुमाकूळ, गोंधळ, पडसं खोकला, तापबीप, आठ आप्प्याला हातरुमाल विकणं असलं काही नव्हतं—तेव्हा, माझीच जीत !

(‘मानुसिहाच्या पत्रां’ पैकी तिसावे पत्र)

विचित्र हौस

रोज शाळेला दहा वाजण्याला ।
जात असता दिसतसे फेरिवाला ।
चिनी मातीच्या बाहुल्या टोकरीत ।
“बांगड्या हो, बांगड्या,” सादवीत ॥ १ ॥
आणि वाटेने वाटेल, तेवि जाई ।
काळ वेळेचा धाक त्यास नाही ।
नसे भीति त्या घरी जावयास ।

हवे तेव्हा तो बसे भोजनास ॥ २ ॥
पाटि आणिक पुस्तके दप्तराची ।
भली द्यावी फेकूनि एकदांची ।
मला वाटे, टोकरी घेउनीया ।
सुखे भटकावे फेरीस लागुनीया ॥ ३ ॥

पूर्ण भरलेले शाईत हात दोनी ।
सुटे शाळा; मी येतसे रंग आनी ।
नित्य बघतो बागेत बाबुजींच्या ।
काही खणता, खुरता माळी त्यांचा ॥ ४ ॥
“टाक खुरपे,—कापेल काहिबाही ” ।
अशी धमकी माळ्यास मिळत नाही ।
धूळ — भरलेले अंग झटकण्याचे ।
मनी आईच्या मुळी न यावयाचे ॥ ५ ॥
कोणि हटकेना धूळीत खेळताना ।
भीति स्नानाची ज्यासि रंजवीना ।
मला वाटे ते होईल फार छान ।
फूलमाळी की, उद्या मी बनेन ॥ ६ ॥

जरी रात्रीचा मध्य निकट आला ।
तसा अंधारी मार्ग गुप्त झाला ।
गर्द लोकांची पूर्ण पांगलेली ।
धूम ज्योतीही मंद जाहलेली ॥ ७ ॥
मला दिसतो दारात गस्तवाला ।
डोई साफा, कंदील घेतलेला ।
रात्र कितीही असो जाहलेली ।
गस्तवाल्याची चैन चाललेली ॥ ८ ॥
मला इकडे, थोडीच रात्र होता ।
थोपटोनी शेजवी रोज माता ।
मला वाटे की, व्हावेच गस्तवाला ।
चालु लागावे रात्रीत हिडण्याला ॥ ९ ॥

जादुगार

कुसमी म्हणाली, “ बरं आजोबा, तुम्ही म्हणे कधीशी मोठ्या मोठ्या विषयावर, खूप मोठी मोठी पुस्तकं लिहिली होतीत ? ”

“ आयुष्यात पुष्कळ दुष्कर्म केली आहेत मी हे मला कबूल केलं पाहिजे. भारतचंद्र म्हणालेतच, ‘ जो खूप बोलतो, तो खूप थापा मारतो. ’ ”

“ मला (पुस्तकं) आवडत नाहीत असं वाटायचं ना (तुम्हाला)?— मी तुमचा खोळंबा करते आहे की ! ”

“ भाग्यवान माणसालाच खोळंबा करणारी माणसं भेटतात. ”

“ माझी ती योग्यता आहे की काय ? ”

“ माझ्या नशिबानं भेटली आहेस. शोधून सापडायचं नाही (असं माणूस) ! ”

“ मी तुम्हाला पुष्कळ पोरकटपणा करायला लावते ना ? ”

“ हे बघ, इतके दिवस गंभीर होऊन, पोषाखी सोंग करून मी काढलेत, पुष्कळ सलाम मिळालेत मला. आता तुझ्या दरबारात येऊन, पोरपणाचे ढिले कपडे अंगावर चढवल्यानं, हायसं वाटतं आहे. वेळ वाया घालवण्याचं बोलते आहेस, ताई ? एके काळी वेळेचा तसा हुकूम नव्हता. तेव्हा वेळेचा गुलाम होतो. आता मी त्या गुलामीला राम राम ठोकला आहे. शेवटचे काही दिवस आरामात जातील. पोरपणाचा आधार मिळाल्यानं मोठ्या आरामखुर्चीत पाय पसरून बसलो आहे. मर्जीला येईल तसं बोलत मुटावं, डोकं खाजवीत कुणापुढं कैफियत द्यावी लागणार नाही. ”

“ तुमच्या या पोरपणाच्या धुंदीतच तुम्ही हवं ते रचून बोलता. ”

“ काय रचून बोललो, सांग. ”

“ तुमच्या त्या ह. च. ह. बद्दल सांगितलं ते, तसंच की. तसला विचित्र, चिडका माणूस मी कधी पाहिलाच नाही. ”

“ हे बघ ताई, एखादा प्राणी जन्माला येतो अन् त्याची हाडकाठी एकाएकी जाते वाकून अन् मग तो वस्तुसंग्रहालयातला माल बनतो. ते ह. च. ह. माझ्या वस्तुसंग्रहालयात सापडले होते. ”

“ तें सापडल्यामुळ तुम्हाला खूप आनंद झाला ? ”

“ हो, झाला तर. कारण, त्या वेळी तुम्ही इरुमावशी सासरी गेलेली होती. मला आश्चर्यचकित करून टाकणाऱ्या माणसाचा अभाव झाला होता. बरोबर त्याच वेळी हरिश्चंद्र हालदार आले. त्यांच्या डोक्याचं झालेलं होतं टक्कल. माणसाला आश्चर्यचकित करून टाकण्याची त्यांची तऱ्हा निराळीच होती; अगदी तुझ्या इरुमावशीच्या उलट. एक दिवस तुझ्या इरुमावशींनी ‘ जटाईबुडी ’ची (जटावाल्या म्हातारीची) गोष्ट सुरू केली होती. त्या जटाईबुडीशी (लोकांची) अमावस्येच्या रात्री ओळख व्हायची. ती म्हातारी चंद्रावर बसून चरखा फिरवीत असे; तेच तिचं काम होतं. तो चरखा फार दिवस काही चालला नाही. बरोबर त्याच वेळी प्रोफेसर हरिश्चंद्र हालदार हजर झाले, अंक पुढे चालू करायला. त्यांच्या नावापुढची पदवी त्यांनी स्वतःच जोडलेली होती. त्यांचा हात जाड दाखवण्यात तरबेज होता. एक दिवस पावसाळी हवा पडली होती; संध्याकाळची वेळ; चहा-पोहे झाल्यावर ते म्हणाले, ‘ अशी एक जादू आहे, की त्यामुळं समोरच्या त्या भिती उडून जातील. ’

पंचाननदादा टक्कलावर हात फिरवीत फिरवीत म्हणाले, ‘ पूर्वीच्या ऋषींना ही विद्या माहीत होती खरी ! ’

ते ऐकून, रागानं टेबलावर हात मारून प्रोफेसर म्हणाले, ‘ अहो राहू द्या हो तुमचे ऋषीमुनी, दैत्यदानव अन् भूतप्रेतं. ’

पंचाननदादा म्हणाले, ‘ तर मग तुमचा कशावर विश्वास आहे ? ’

हरीशनी एका शब्दात सांगून टाकलं, ‘ द्रव्यगुण ! ’

आम्ही उतावळेपणानं विचारलं, “ म्हणजे काय ? ”

प्रोफेसर एकदम म्हणाले, ‘ म्हणजे काहीही असलं, तरी बनवा-बनवीची बात नाही, मंतर-तंतर नाही, की भोळसटांना भुलवणारा भलभुलैय्या नाही ’ ‘ तर मग तो द्रव्यगुण म्हणजे काय ? म्हणून आम्ही त्यांच्या पाठीस लागलो ’—

प्रोफेसर म्हणाले, ‘ सांगतो समजावून. विस्तव, ही एक आश्चर्य-कारक चीज आहे पण तो तुमच्या त्या ऋषी-मुनींच्या शब्दांनी पेटत नाही. त्याला जळाऊ लाकडाची जरूरी असते. माझी जादूही तशीच आहे. सात वर्षं हरळी खाऊन तपश्चर्या नाही करावी लागत त्यासाठी,

द्रव्यगुण समजून घ्यावा लागतो. ते समजलं, तर ती जादू तुम्हालाही येईल, मलाही येईल.'

'म्हणता काय प्रोफेसर! मलाही या भितीचं हवेत रूपांतर करता येईल?'

'येईल तर, जंतर-मंतर लागत नाही त्याला,—मालमसाला लागतो.'

मी म्हणालो, 'सांगून टाका ना, काय लागतं ते.'

'सांगतो. काही नाही—काही नाही—फक्त एक विलायती अंबाड्याची कोय आणि एक पाटा.'

मी म्हणालो, 'हे तर अगदी सोपं आहे. अंबाड्याची कोय आणि पाटा आणवून देईन, तुम्ही भित उडवून टाका.'

'अंबाड्याचं झाड बरोबर आठ वर्ष सात महिन्यांचं असायला हवं. कृष्ण-द्वादशीचा। चांद उगवायच्या आधी एक घटका त्याचा अंकुर फुटलेला असला पाहिजे. ती तिथी शुक्रवार रात्रीच्या पहिल्या प्रहरी पडलेली पाहिजे. पुनः, तो शुक्रवार मार्गशीर्षाच्या एकोणिसाव्या तार-खेलाच असला पाहिजे. पहा बाबा, विचार करा, यात फसवाफसवी काही एक नाही. मूहूर्त, तारीख सगळं पक्कं बांधून दिलेलं आहे.'

आम्हाला वाटलं, 'याचं म्हणणं तरी खरं वाटतं आहे. म्हातान्या माळघाला तपास करायला सांगू.' (जादुगार म्हणाला) 'आणखी थोडंसं राहिलं आहे सांगायचं. तो पाटा, तिबेटच्या लामांनी धवले-स्वराच्या डोंगरावरून कॉलिडपांड्या बाजारात विकायला आणलेल्या दगडाचा हवा.'

पंचाननदादांनी आपल्या टकलावर या बाजूपासून त्या बाजूपर्यंत हात फिरवून म्हटलं, 'हें जरा अवघड वाटतं आहे.'

प्रोफेसर म्हणाले, 'अवघड काहीच नाही. तपास केला, की लगेच मिळेल.'

मी विचार केला, की त्या वस्तूचा तपास लावलाच पाहिजे, सोडायचं नाही, आणि विचारलं, 'आणि पाट्याचं काय करायचं?'

'थांबा, आणि किंचित् राह्यलं आहे. एक दक्षिणावर्त शंख हवा.

पंचाननदादा म्हणाले, 'तसला शंख मिळणं काही सोपं नाही. ज्याला तो सापडतो, तो राजा होतो.'

'हॅं, राजा होतो, का डोंबल होतं! शंख, म्हणजे शंख. बंगालीत ज्याला म्हणतात शांख, ते. तो शंख पाट्यावर ठेवून, अंबाड्याच्या कोयीनं घासायचा, घासता घासता कोय जाईल संपून आणि शंख जाईल झिजून. आणि पाट्याचा होईल चिखल. मग ती पिंडी घेऊन भितीवर फिरवा, बस्. यालाच म्हणतात द्रव्यगुण. द्रव्यगुणांनीच भित ही भित बनली आहे, मंत्रानं नाही. आणि द्रव्यगुणांनीच तिचा होऊन जाईल धूर; यात आश्चर्य वाटण्यासारखं काय आहे?'

मी म्हणालो, 'खरंच की; हे बोलणं कसं अगदी खरं वाटतं आहे.' पंचाननदादा बसल्या बसल्या डाव्या हातात गुडगुडी धरून, डोक्यावरून हात फिरवायला लागले. आमच्याकडून (त्या वस्तूच्या) तपासात कमतरता झाल्यामुळं येवढी लहानशी बाब सिद्ध होऊ शकली नाही. इतक्या दिवसांनी इरूचे मंत्रतंत्र, राजवाडा सगळं खोटं वाटायला लागलं. पण, प्राध्यापकाच्या द्रव्यगुणात कुठंच फसवाफसवी दिसत नव्हती. भित तशीच भक्कम राहिली. प्राध्यापकावरची आमची भक्तीही तशीच अटळ होऊन राहिली. एकदा मात्र त्यांनी सुदैवानं, चुकून 'द्रव्यगुण' पकडीत आणला होता. बी जमिनीत पुरल्यापासून एका तासाच्या आत झाडही येईल आणि त्याला फळही येईल, असं ते एकदा म्हणाले होते.

आम्ही म्हणालो, 'आश्चर्य आहे!'

ह. च. ह. म्हणाले, 'काही आश्चर्य नाही, द्रव्यगुण. या कोयीला मनसासीजचा चीक एकवीसदा लावून, एकवीसदा ती कोय सुकवायची. मग ती जमिनीत लावा आणि पहा काय होतं ते.'

हिरीरीनं तयारीला लागलो. दोन महिने लागले कोयीला त्या चिकाची एकवीस पुटं घायला. काय चमत्कार! झाडही आलं, त्याला फळही लागली,—पण सात वर्षांनी. कशाला द्रव्यगुण म्हणतात, ते आता कळलं. ह. च. ह. म्हणाले, 'हवा तो चीक बरोबर लावला गेला नाही.'

हवा तो चीक बरोबर दुनियेत कुठंही मिळत नाही, हे कळून चुकलं मला. पण उशीरा कळलं.

शुभ्रतेला भीतसे तो-

शुभ्रतेला भीतसे तो, भितो काळघा रंगाला, ।
 तिस्रटाची भीति त्याला, भीतसे तो गोडाला ॥ १ ॥
 पश्चिमेला भीतसे तो, भीति पूर्व दिशेला ।
 पाहे तिकुडे भय त्याला, भीति बरोबरीला ॥ २ ॥
 भय त्यासि वाटे अपुल्या भितीचि विट पाहोनी ।
 उगीचच भीतसे तो लोकाचे घर देखोनी ॥ ३ ॥
 बाहेरही भीति त्याला, भीति त्याच्या अंतरी ।
 भूत-प्रेता भीतसे अन् भीति वाटे मंतरी ॥ ४ ॥
 दिवसा-ढवळघा भीतसे तो समोरच्या फांदीला ।
 काळघा राती भीतसे तो अपुल्याच पाठीला ॥ ५ ॥

पंतोजी

पंतोजी मी आज असे
 धडे मनीला देत बसे
 हाति घेतली छडी जरी
 धाकापुरती खरोखरी
 मारत नाही
 तिजला, आई,
 रोज उशीरा ती येते
 अभ्यासाते उपेक्षिते ॥ १ ॥
 “ ऐक ऐक गे, मने मने ”
 मी जो, आई, तिला म्हणे,

पाय उचलुनी तो घेते
 जांभई आणि वर देते;
 वेळि अवेळी
 सांज सकाळी
 चाळा करिते खेळाचा
 वेळ न उरतो पाठांचा ॥ २ ॥
 व्यंजन झ अ मी म्हणतो
 ‘ मी त्रां ’ च ऐसा स्वर येतो
 अगदी पहिले पुस्तक हे
 धडेहि पहिले त्यातिल हे;
 देत असे मी
 शिक्षण नामी
 ‘ चोरून खाऊ नको कधी,
 मने, शहाणी हो आधी ॥ ३ ॥
 घडा पालथा; त्याजवरी
 शिक्षण माझे नीर परी
 मासा दिसता निलाजरी
 मनी धावते घरोघरी;
 अशी हावरी
 असे न दुसरी
 चिमणी दिसताक्षणी पळे,
 अंगी भरले जसे खुळे ॥ ४ ॥
 “ राहू दे ते, घोळ तरी
 झ अ आणि जिभेवरी, ”
 सांगितले मी परोपरी,
 म्हणते, ‘ म्यां जें ’ मोंड पुरी;
 जीव तोडतो
 पुनः सांगतो
 ‘ म्या जें, म्या जें, ’ आता पुरे

पुस्तक पाहुन वाच बरे ॥ ५ ॥

ध्यान असू दे धड्याकडे
मने, लाडके, वाच गडे;
अभ्यासाच्या नंतर तू
धाव खुशाली, बिन-कितू. ”

भली चावटी

भारी कपटी

भाव आणते मुखावरी
पटले म्हणणे मनांतरी ॥ ६ ॥

‘ साधी-भोळी सुगुणा मी
होउन राहिन आरामी, ’
असे सुचविते डोळ्यांनी
कोपऱ्यांतुनी पाहोनी;

परन्तु, येता

संधि हाता

अंगी भरते नवे पिसे

खट्याळ मनी ती पळत असे ॥ ७ ॥

मॉस्कोची पत्रे

पुपुमणि,

मी कुठं आहे ते तुला कळायचं नाही. एक मोठ्ठं घर आहे. सकास बांग आणि जियवर नजर पोचते तिथवर मोठमोठ्या झाडांचं बन आहे. आकाश ढगाळलेलं आहे; खूप थंडी आहे; आणि वाऱ्यानं उंच उंच झाडांचे माथे डुलताहेत. अमियबाबू आहेत मॉस्को शहरात, आरियाम गेलेत आणखी एके ठिकाणी, आणि माझ्याबरोबर डॉक्टर टिबर्स आहेत.

मॉस्को

मॉस्कोची पत्रे

३५

घड्याळ नाही आहे जवळ, पण बहुतेक आता सकाळचे आठ वाजले असावेत. मी झोपेतून जागा झालो, तेव्हा खिडकीतून बाहेर अंधार दिसत होता, आकाशभर चांदण्या होत्या. मुकाटघानं अंधरुणावर पडलो. मग जेव्हा थोडासा उजेड दिसायला लागला, तेव्हा उठलो, तोंड धुतलं आणि पत्र लिहायला बसलो. आधी बाबांना एक मोठ्ठं पत्र लिहिलं आणि मग तुला लिहायला घेतलं आहे. पण, भूक लागली आहे. इतक्यात बहुतेक इथली दासी अंडं, पाव आणि चहा घेऊन येईल. येव्हाना तू उठली असशील अन् कोको सुद्धा पिऊन झालं असेल तुझं. बाहेर फिरायला गेली आहेस की काय? पण, तुमच्या तिकडे कदाचित् ढग आले असतील आणि पाऊस पडत असेल. आज संध्याकाळी मोटारीत बसून पुनः मॉस्को शहरात जाईन. तिथं आम्ही एका होटेलात राहतो. इथल्यासारखं सुंदर सजवलेलं घर नाही तिथं; आणि पुनः खायला जे पदार्थ देतात, ते पण चांगले नसतात. म्हणून शांतिनिकेतनला परत जावंसं वाटतं. आता तिथं परत गेलो, म्हणजे मुळीसुद्धा हलायचा नाही. नुसती चित्रं काढीत बसेन; उजेडल्याबरोबर वनमाली गरम कॉफी आणि पाव - टोस्ट घेऊन येईल. नंतर, हातात एक लांब काठी घेऊन तिथल्या, वाळू टाकलेल्या बागेत फिरायला जाईन. नंतर - आता राहू दे; खायचं आलं आहे. काय काय आणलं आहे, सांगतो. कॉफी, पाव, लोणी माशाची अंडी, दोन प्रकारचं चीज, साईचं दही आणि दोन उकडलेली अंडी. त्याशिवाय, द्राक्षं, पेअर, सफरचंद. खाणं झाल्यावर गरम पाण्यानं आंघोळ करून येऊन पुन्हा लिहायला बसलो आहे. आता ढग बरेचसे निवळले आहेत - ऊन दिसायला लागलं आहे - झाडांच्या फांद्या वाऱ्यानं हालताहेत अन् पानं सळसळताहेत; आणि किती प्रकारचे पक्षी ओरडताहेत, ते तर माझ्या ओळखीचेही नाहीत. आज आता (जास्त लिहायला) वेळ नाही असो.

-२० सप्टेंबर १९३०

-आजोबा

(' चिठ्ठिपत्र ' : भाग ४ था; पत्र तिसरे)

समयः खी

तुझाच मुलगा.मी नसतो,
पण कुत्र्याचे पिल्लू असतो;
ताटी तुझिया तोंड घातले,
असते मजला तुवा हटकले,
“ मेले कुत्रे, आले कुठले !
हड्हड् ! ” म्हणुनी दूर लोटले;
असते भलते तू केले ?
सांग मला तू आई, भले.

तसले आई
जर का काही
असशिल तू बघ करणारी
मांडीवरुनी दूर करी.
तुझ्या हातचे अन्न नको,
मला घासहि भरवू नको.

मुलाऐवजी पोपट मी
तुझा लाडका नी नाभी
उडून जाईन दूर वनी
भीति येईल तुझ्या मनी ?
बंदि पंजरी करशील का ?
पायी साखळ्या देशिल का ?
“ खट्याळ मेला सदा मनी
उडून जावे रानि वनी ”

तसले काही,
भाझे आई,
असशिल तू जर म्हणणारी
मांडीवरुनी दूर करी.

तुझे लाड हे मला पुरे,
वनी विहरणे तेच बरे !

प्रसिद्धि-विडंबन

पहिले दृश्य

[वकील दुकडी (दोकवडी) दत्त खुर्चीवर बसले आहेत.
हातात वही घेऊन, कंगालीचरण भीत भीत येतो.]

दुकडी : काय हवं आहे ?

कंगाली : ह्यं: ह्यं:, आपण देशहितंषी—

दुकडी : ते तर सगळ्यांनाच माहित आहे. पण, खरा प्रकार काय आहे ?

कंगाली : आपण सर्वसामान्यांच्या हितासाठी जीवापाड—

दुकडी : कष्ट करून वकीलीचा धंदा चालवला आहे, हेही कोणाला माहित नाही असं नाही—पण, तुमचं वक्तव्य काय आहे ?

कंगाली : ह्यं: ह्यं:, वक्तव्य—तसं विशेष काही नाही.

दुकडी : तर मग, झटपट आवरा पाहू.

कंगाली : जरा विचार करून पाहिला, तर आपल्याला मान्य करायलाच हवं, की ‘ गानात्परतरं नहि ’—

दुकडी : अहो, ‘ विचार ’ आणि ‘ मान्य ’ करायच्या आघी (आता) कायससं बोललात, त्याचा अर्थ माहिती असायला हवा. ते बंगालीत सांगा ना.

कंगाली : ह्यं: ह्यं:, (त्याचं) बंगाली नीटसं येत नाही. पण त्याचं सार असं की गाणं ऐकायला फार चांगलं लागतं.

दुकडी : सगळ्यांना नाही चांगलं लागत.

कंगाली : गाणं ज्याला आवडत नाही, तो म्हणजे—

दुकडी : वकील श्रीयुत दुकडी दत्त.

कंगाली : छे: छे:, असं बोलू नये.

दुकडी : तर मग खोट बोलू की काय ?

कंगाली : आर्यावर्तात भरतमुनी म्हणजे गाण्याचे पहिले—

दुकडी : भरतमुनीच्या नावानं काही मुकद्दमा असेल, तर बोला,—
नाही तर वक्तृत्व पुरे.

कंगाली : बरंच सांगायचं होतं—

दुकडी : पण, बरंच ऐकत बसायला (मला) वेळ नाही.

कंगाली : तर मग, थोडक्यात सांगतो. या महानगरीत 'गानोन्नति-
विधायिनी' नावाची एक संस्था स्थापन करण्यात आली आहे;
आपण—

दुकडी : (तिथं) व्याख्यान दिलं पाहिजे ?

कंगाली : छे, छे !

दुकडी : अध्यक्ष झालं पाहिजे ?

कंगाली छे, छे !

दुकडी : तर मग, काय काम आहे ते सांगून टाका. गाणं म्हणणं,
किंवा गाणं ऐकणं यांतलं एकही मी कधी केलं नाही, अन् माझ्याच्यानं
ते कधीही होणं पण शक्य नाही—हे आपलं मी आधीच सांगून ठेवतो.

कंगाली : त्या दोहोपैकी आपल्याला काहीच करायला नको; (वही
पुढे करून) फक्त, थोडी वर्गणी—

दुकडी : (लगबगीने उठून) वर्गणी ! आं ? सत्यानाश ! तुम्ही
साधेसुधे गृहस्थ दिसत नाही हो ! एखाद्या साध्याभोळ्या माणसासारखे
तोंड येवढंसं करून आलात—मला वाटलं कसल्या खटल्याखोकल्याच्या
पेचात सापडला आहात वाटतं. तुमची ती वर्गणीची वही घेऊन
चालायला लागा पाहू एकदम—नाही तर अतिक्रमणाची फियार्द करून,
पोलिसकेस करीन.

कंगाली : मागितली वर्गणी, मिळाली गचांडी ! (स्वगत) पण,—
दाखवतो बच्चंजी.

दुसरे दृश्य

[दुकडीबाबू हातात काही वर्तमानपत्रे घेऊन येतात.]

दुकडी : गंमतच आहे म्हणायची ! मी 'गानोन्नतिविधायिनी' सभेला
पाच हजार रुपये देणगी दिली, असं कोणी कंगालिचरण नावाच्या

माणसानं सान्या इंग्रजी, बंगाली वर्तमानपत्रातून जाहीर केलं आहे.
देणगी जाऊ दे चुलीत—अर्धचंद्र घायचा तेवढा बाकी ठेवला (होता).
मधल्यामधे माझा चांगला नावलौकिक झाला—त्याचा माझ्या घंघाला
चांगला उपयोग होईल. त्यांनाही उपयोग होईल; लोकांना वाटेल ज्या
अर्थी पाच हजार रुपयांची देणगी मिळाली आहे, त्या अर्थी नक्कीच
संस्था खूप मोठी असली पाहिजे, (दहा)—पाच ठिकाणाहून मोठमोठी
वर्गणी मिळून जाईल. काही असो, माझं नशीब थोर खरंच !

[कारकून येतो]

कारकून : रावांनी गानोन्नतिसभेला पाच हजार रुपये दिले
म्हणायचे ?

दुकडी : (डोके खाजवीत, हसून) हां—गप्पा मारतात झालं. ऐकता
का (असल्या गप्पा) ? आणि समजा, दिली असली, तर बिघडलं कुठं ?
येवढा त्याचा गाजावाजा हवा कशाला ?

कारकून : अहाहा ! किती विनय ! नगद पाच हजार रुपये देऊन,
ते लोकांना कळू नये असा प्रयत्न,—हे सर्वसामान्याचं काम नव्हे !

[नोकर येतो]

नोकर : खाली बरीच मंडळी आली आहेत.

दुकडी : (स्वगत) पाहिलं ! एका दिवसतच माझा व्याप वाढला.
(आनंदाने) एकेकाला वर घेऊन ये—अन् पान-तंबाकूचं घेऊन ये.

[पहिली व्यक्ती येते]

दुकडी : (खुर्ची पुढे करून) यावं,—बसा. घ्या, तंबाकू घ्या. अरे—
पानं आण—

पहिली व्यक्ती : (स्वगत) अहाहा ! किती निष्कपट स्वभाव आहे.
यांच्यापाशी मनातला हेतू साधायचा नाही, तर साधायचा कोणापाशी ?

दुकडी : कशासाठी येणं केलं ?

प. व्यक्ती : आपलं औदार्य सान्या देशाला माहीत आहे.

दुकडी : तसल्या गावगप्पांवर विश्वास का ठेवता ?

प. व्यक्ती : काय विनय आहे ! रावांचं नुसतं नाव ऐकलं होतं, पण
आज कान आणि डोळे यातलं अंतर मिटलं.

दुकडी : (स्वगत) आता मुख्य मुद्याशी यायला हरकत नाही. पुष्कळ

लोक बसलेले आहेत. (उघड) हं, काय काम काढलं आहे ?

प. व्यक्ती : देशाच्या उन्नतीसाठी अंतःकरणापासून—

दुकडी : अहो, ते सांगायला का हवं ?

प. व्यक्ती : ते बरोबर आहे—आपल्यासारख्या महानुभव व्यक्ती भरतभूमीच्या—

दुकडी : ते राहू द्या हो—मान्य आहे मला—पण, पुढं—

प. व्यक्ती : विनम्र लोकांचा स्वभावच आहे हा—त्यांना आपला गुणगौरव—

दुकडी : माफ करा रावजी; मुद्द्याची गोष्ट बोला.

प. व्यक्ती : मुद्द्याची गोष्ट काय आहे, आहे माहीत ?—दिवसेंदिवस आपला देश अधोगतीला चालला आहे—

दुकडी : त्याचं कारण, बोलणं थोडक्यात सांगता न येणं हे आहे.

प. व्यक्ती : आमची स्वर्णशस्यशालिनी पुण्यभूमी भारत दारिद्र्याच्या अंधारमय विहीरीत—

दुकडी : (अस्वस्थ होऊन, डोक्यावर हात ठेवून, बसून) हं, चालू द्या.

प. व्यक्ती : दारिद्र्याच्या अंघ्रिकूपात दिवसेंदिवस निमज्जमान—

दुकडी : (बेचैनपणे) काही कळत नाहीये, हो !

प. व्यक्ती : तर मग, आपल्याला खरी गोष्ट सांगतो.

दुकडी : (आनंदाने, उतावीळपणे) तेच, तेच बरं.

प. व्यक्ती : इंग्रज लुटालूट करताहेत.

दुकडी : हं, असं बोला. पुरावा गोळा करा, मॅजिस्ट्रेटच्या कोर्टात तक्रार मांडू.

प. व्यक्ती : मॅजिस्ट्रेटही लुटतो आहे.

दुकडी : तर मग, डिस्ट्रिक्ट जज्याच्या कोर्टात—

प. व्यक्ती : डिस्ट्रिक्ट जज तर दरोडेखोर.

दुकडी : (आश्चर्याने) तुम्हाला काय म्हणायचं आहे, कळत नाही मला !

प. व्यक्ती : आपल्या देशातील पैसा परदेशी जातो आहे, असं माझं म्हणणं.

दुकडी : दुर्दैवाची गोष्ट आहे.

प. व्यक्ती : म्हणून, एक संस्था—

दुकडी : (चमकून) संस्था !

प. व्यक्ती : ही पहा ना—वही.

दुकडी : (डोळे मोठे करून) वही !

प. व्यक्ती : थोडी वर्गणी—

दुकडी : (खुर्चीवरून उडी मारून उठून) वर्गणी ! चला—चालते व्हा—व्हा बाहेर इथून—

[गडबडीने खुर्ची उलटी करतो, शाई सांडते,

प. व्यक्ती लगबगीने जाऊ लागता पडते, व उठते,

गोंधळ होतो, तेवढ्यात दुसरी व्यक्ती येते.]

दुकडी : काय हवं आहे ?

दु. व्यक्ती : रावांचा देशभर नावलौकिक—सुख्याति—

दुकडी : ते सगळं झालं आहे—झालं आहे ते सारं—नवीन काही असलं तर बोला.

दु. व्यक्ती : आपला देशहितैषीपणा—

दुकडी : हरे राम !—हा तेच बोलायला लागला !

दु. व्यक्ती : स्वदेशातल्या सत्कार्यासंबंधीचं आपलं प्रेम—

दुकडी : आता पंचाईत आली म्हणायची ! मुद्द्याची गोष्ट स्पष्ट बोला हो.

दु. व्यक्ती : एक संस्था—

दुकडी : पुनः संस्था !

दु. व्यक्ती : ही पहा ना—वही.

दुकडी : वही ! कसली वही ?

दु. व्यक्ती : वर्गणीवसुलीची—

दुकडी : वर्गणी ! (हात धरून ओढून) उठा, उठा, चालायला लागा—निष्ठा—जीवाची माया असली तर—

[अधिक पुनः न बोलता दुसरी व्यक्ती जाते. तिसरा येतो.]

दुकडी : हे पहा, माझा देशहितैषीपणा, ओदार्य, विनय, हे सगळं संपलं आहे—त्याच्यापुढं बोला.

तिसरा : आपली सार्वभौमिकता—सार्वजनिकपणा—उदारता—

दुकडी : तरी बरं. हे जरा नवीन वाटतं आहे तरं. पण, तेही राहू
द्या-भाषेत बोलायला लागा आता.

तिसरा : आमचं एक वाचनालय-

दुकडी : वाचनालय ? संस्था, सभा नाही ना ?

तिसरा : छे, छे: तसलं काही नाही.

दुकडी : हुश ! जीव भांड्यात पडला. वाचनालय; अति उत्तम !
पुढं बोला.

तिसरा : हे पहा ना-' प्रॉस्पेक्टस '.

दुकडी : वही नाही ना ?

तिसरा : छे, छे: ! वही नाही, छापलेले कागद आहेत.

दुकडी : हुश ! -पुढं ?

तिसरा : थोडी वर्गणी.

दुकडी : (उडी मारून) वर्गणी ! अरे, माझ्या घरावर आज दरोडा
पडला आहे रे ! पोलीस, पोलीस !

[तिसरी व्यक्ती श्वास घेऊन पळत सुटते. हरशंकरबाबू येतात.]

दुकडी : या, या हरशंकर, या. कधी एकदा जे कॉलेजात बरोबर
शिकत होतो-त्यानंतर भेट नाही, गाठ नाही-तुला पाहून किती आनंद
झाला आहे, काय सांगू !

हरशंकर : अरे, तुझ्याशी पुष्कळ सुखदुःखाच्या गोष्टी बोलायच्या
आहेत-पण, ते सारं नंतर. आधी एका कामाचं उरकून घेतो.

दुकडी : (आनंदून) कामाचं काही बराच वेळ ऐकलं नाही बाबा,
-सांग, कान थंड होऊ देत.

[(अंगावरच्या) शालीखालून हरशंकर एक वही बाहेर काढतो.]

हे काय, काय ते ? वही दिसते आहे !

हरशंकर : आमच्या वाडीतल्या मुलांनी मिळून एक संस्था-

दुकडी : (चमकून) संस्था !

हरशंकर : संस्थाच म्हणायची...जरा वर्गणीसाठी-

दुकडी : वर्गणी ! हे पहा, तुझा अन् माझा फार दिवसांचा स्नेह आहे-
पण, तो शब्द जर का माझ्यासमोर उच्चारलास, तर मात्र जन्माचा
बेबनाव होईल, हे आधीच सांगून बजावून ठेवतो.

हरशंकर : अस्स ! कुठल्या सटरफटर 'गानोन्नति' -संस्थेला तुला पाच
हजार रुपये देता येतात, आणि मित्राच्या आग्रहासाठी पाच रुपये तुला
भारी होतात ! पुनः इथं पाऊल ठेवीन, तर माझ्यासारखा मूर्ख मीच !

[जोरात जातो. वही हातात घेऊन एक व्यक्ती येते.]

दुकडी : वही ? पुनः वही ? पळ, पळ (इथून) !

वहीवाला : (भिऊन) मी नंदलालबाबूंचा-

दुकडी : नंदलाल फंदलाल मला माहीत नाही, पळ आधी, आत्ता.

वहीवाला : ह्यां: ह्यां:, तेवढी रक्कम-

दुकडी : मला पैसे देता येणार नाहीत. चल निघ, हो चालता.

[वहीवाला पळ काढतो.]

कारकून : काय केलंत हे आपण ? नंदबाबूंकडून येणं असलेले पैसे
घेऊन आला होता तो. त्या पैसांची वसुली झाली नाही, तर आज
चालायचं नाही.

दुकडी : काय सत्यानाश ! बोलवा, बोलवा त्याला.

[कारकून जातो व थोड्या वेळाने परत येतो.]

कारकून : गेला तो. भेटला नाही.

दुकडी : भलती पंचाईत आली म्हणायची !

[तंबोराहाती एक व्यक्ती येते.]

काय हवं आहे ?

तंबोरा० : आपल्यासारखा असा रसिक आहे कुठं ? गाण्याच्या उन्नती-
साठी आपण काय करीत नाही ? आपल्याला गाणं ऐकवतो.

[तंबोऱ्यावर गाणं. यमनकल्याण रागात.]

गाणे

जय जय दुकडी दत्ता

जगती अनुपम महत्त्व (इत्यादि)

दुकडी : अरे, काय सत्यानाश ! थांब, थांब !

[तंबोरा हातात घेऊन दुसरा एक येतो.]

दुसरा : गाण्यातलं त्याला काय कळतं आहे राव ? माझं गाणं ऐका-

दुकडी दत्ता तुम्ही धन्य,

महिमा तव जाणे कोण अन्य-

पहिला : जय-अ-ज अ अ अ अ अ

दुसरा : दु-उ-उ-उ-उ-ऊ कडि-इ-इ-

पहिला : दुक-अ-अ-अ-अ

दुकडी (कानांत बोटे घालून) अरे, मेलो, मेलो !

[तबला-डग्गा घेऊन वादक येतो.]

वादक : महाराज, गाण्याला साथ नाही, असं कुठं झालंय !

[वाजवू लागतो. दुसरा वादक येतो.]

दुसरा वादक : या लेकाला साथीचं काय कळतंय ! त्याला डग्गा घरायला सुद्धा येत नाही.

पहिला गायक : तू लेका, थांब.

दुसरा गायक : तूच थांबेनास.

पहिला गायक : तुला गाण्यातलं काय कळतंय ?

दुसरा गायक : तुला काय कळतंय ?

[दोघे ओडव, खाडव, प्रणव, नाद, उदारा, तारा यावरून वादावादी करतात. अखेरीस तंबोऱ्या तंबोऱ्यांची लढाई. दोन्ही वादक तोंडांनं ' धरेकेट देघे घेने गेघे घेने ' इत्यादि तबल्याचे वोल चढाओढीने म्हणतात व शेवटी तबल्या तबल्यात लढाई. झुंडी झुंडीनं गायक, वादक आणि बह्या घेतलेले वर्गणीवाले येतात.]

पहिला : अहो महाशय, गाणं-

दुसरा : महाशय, वर्गणी-

तिसरा : अहो पंत, संस्था-

चौथा : आपलं औदार्य-

पांचवा : यमनकल्याण-ख्याल-

सहावा : देशाचं मंगल-

सातवा : सरि मियांचा टप्पा-

आठवा : थांबरे बोवा-

नववा : जरा, जरा थांब दादा, माझं म्हणणं तेवढं सांगून टाकतो !

[सारे मिळून दुकडीचे उपरणे धरून ओढाताण सुरू करतात. ' ऐका रावजी ' ' माझं म्हणणं तेवढं ऐकून घ्या पंत ' इत्यादि बोलतां बोलतां ओढाओढी चालते.]

दुकडी : (अजीजीने, कारकुनास) मी मामांकडे चाललो-काही दिवस तिथंच राहायला जातो-कोणाला माझा पत्ता सांगू नका.

[जातो.]

[घरात दिवसभर चाललेले गायक-वादकातील कुरुक्षेत्र मिटवता मिटवता संध्याकाळी मार खाऊन, कारकून खाली पडतो.]

माघ, १२९२]

तालवृक्ष

एका पायी उभा,

टेके जणु नभा

सर्वाहुनि ऊंच तालवृक्ष ॥ १ ॥

काळे मेष भेदोनी,

ऊंच जावे उडोनी

हौस मनी, परी न त्या पंख ॥ २ ॥

म्हणून माथ्याशी

गोलगोल पानांशी

करीतसे मन तो व्यक्त ॥ ३ ॥

वाटे मनी, पंख हे,

उडण्यासि मना नोहे

घर सोडायसि हवे फक्त ॥ ४ ॥

पाने त्याची हालती,

दिन सारा डोलती,

वाटे त्यासी, ' उडतसे मी ! ' ॥ ५ ॥

आकाशी फिरोनी,

चांदण्या चुकवोनी,

हिडतसे, वाटे त्या मनी ॥ ६ ॥

वारा वाहीनासा झाला,
हलत्या पानां शीण आला,
मन त्याचे परत ये घरी ॥ ७ ॥
आई त्याची भुई ती,
आठवे त्या मग ती,
घरकुल ते पृथ्वीवरी ॥ ८ ॥

शिक्षणाची सुरुवात

आम्ही तीन मुलं एकत्र लहानाची मोठी होत होतो. (माझ्याबरोबरचे) माझे दोन्ही सवंगडी माझ्याहून दोन वर्षांनी मोठे होते. ते दोघं गुरुजींपाशी शिकायला लागले, तेव्हा माझ्याही शिक्षणाला सुरुवात झाली, पण ते मी आता विसरलो.

फक्त 'पाणी पडे, पान हले,' येवढं मला आठवतं आहे. तेव्हा, 'कर', 'खल' असल्या शब्दांचं तुफान ओलांडून, नुकता किनाऱ्यावर आलो होतो; आणि 'पाणी पडे, पान हले' वाचायला सुरुवात केली होती. माझ्या आयुष्यातली तीच आदिकवीची पहिली कविता. त्या दिवशींचा आनंद अजून आठवला, म्हणजे कवितेत लयीचं काय महत्त्व आहे, ते कळतं. त्या लयीमुळेच कविता संपूनही संपत नाही—त्यातले शब्द संपले, तरी त्याचे झंकार संपत नाहीत, त्या लयीची कानाशी अन् मनाशी लीला चालूच असते. याप्रमाणे, त्या दिवशी, अरतून परतून माझ्या साऱ्या चैतन्यात पाणी पडत होतं, अन् पान हलत होतं.

त्या लहानपणच्या आणखी एका गोष्टीनं माझ्या मनात घर केलं आहे. आमच्या घरात खूप वर्षं एक खजीनदार होते. त्यांचं नाव कैलास मुखुज्जे (मुखर्जी). आमच्या घरच्यासारखेच होते ते. भारी रसिक होते. घरच्या नवीन जावई मंडळींची चेष्टा—मस्करी, विनोद करून, ते त्यांना सतावून सोडीत. ते वारल्यानंतर सुद्धा त्यांचा विनोदी स्वभाव तसाच होता, असं म्हणतात. एकदा आमच्या घरातल्या वडिलधान्यांनी प्लॅचे-

टच्या मदतीने परलोकाशी संबंध जोडण्याचा प्रयत्न केला होता. एक दिवस त्यांच्या प्लॅचेटवर पेन्सिलीनं लिहिलेलं कैलास मुखुज्जेचं नाव उमटलं. त्यांना विचारण्यात आलं, "तुम्ही जिथं आहा, तिथली एकंदर व्यवस्था कशी काय आहे?" उत्तर आलं, "मला मरून जे कळलं आहे, ते तुम्हाला जिवंतपणी कळावं, अशी इच्छा आहे काय? जमायचं नाही ते!"

असे ते कैलास मुखुज्जे माझ्या लहानपणी मला एक (खास) लोकगीत म्हणून दाखवून माझी करमणूक करीत असत. त्या कवितेतला मुख्य नायक होतो मी; आणि एका भावी नायिकेशी निःसंशयपणे नायकाचं मिलन होणार असल्याचं त्यात वर्णन होतं. मोठं ओजस्वी होतं ते वर्णन—भवितव्यतेची कूस उजळणाऱ्या, तिच्या मांडीवर खेळणाऱ्या त्या वधूच चित्र, कवन ऐकता ऐकता मनात उभं राहत असे. तिच्या अपाद-मस्तक असलेल्या अलंकारांची यादी आणि मिलन-उत्सवाच्या अभूतपूर्व समारंभाचं वर्णन ऐकून पुष्कळ प्रौढ, वयस्क मंडळींच्या (देखील) मनाची चलबिचल झाली असती; पण, एका बालकाचं मन तल्लीन होत असे, त्याच्या डोळ्यांसमोर नानाविध रंगानी चित्रित केलेलं मोठं सुखमय चित्र दिसू लागे, त्याचं मूळ कारण होतं, त्या गडबडीने म्हटलेल्या काव्यांतलं शब्द सौंदर्य आणि लयीचा डोल. लहानपणी साहित्यरसातला आनंद उपभोगायला मिळाल्याच्या या दोन आठवणी अजून माझ्या मनात स्पष्ट आहेत; आणखी 'पाऊस पडे टपक् टपुक्, नदीला आला पूर' ही एक कविता आठवते आहे. ती कविता, म्हणजे जणु काही लहानपणचं 'मेघदूत' होतं!

त्यानंतर, शाळेत जायला सुरुवात झाली, ती हकीकत आठवते आहे. एक दिवस दादा आणि माझ्याहून वयानं मोठा असलेला माझा भाचा 'सत्य (प्रसाद)' हे दोघं शाळेत गेलेले दिसले; पण मी मात्र शाळेत जायला लायक समजला गेलो नाही. लायकी प्रस्थापित करण्यासाठी भोकाड पसरून रडण्याखेरीज दुसरा उपाय माझ्या हाती नव्हता. त्या आधी कधी गाडीतही बसलो नव्हतो, की घराबाहेरही पडलो नव्हतो. त्यामुळे, दररोज सत्य जेव्हा शाळेच्या वाटेवरचं प्रवासवर्णन अतिशयोक्तीनं रंगवून, नटवून सांगायला लागला, तेव्हा काही केल्या मन घरात

रहायला तयार होईना. माझा तो 'मोह' नाहीसा करण्यासाठी आमच्या घराच्या गुरुजींनी फाड्कन् माझ्या श्रीमुखात ठेवून दिली होती, आणि एक मोठं अर्थपूर्ण वाक्य उच्चारलं होतं; ते म्हणाले होते, "आता शाळेत जाण्यासाठी रडतो आहेस, नंतर न जाण्यासाठी आणखी जास्त रडशील!" त्या शिक्षकांचं नाव-गाव, आकृती-प्रकृती काहीच माझ्या लक्षात नाही. पण, ते गुरुवाक्य आणि जोराची थप्पड छान आठवते. येवढं मोठं अर्थपूर्ण भविष्य-वाक्य मी आयुष्यात दुसरं ऐकलेलं नाही.

रडून भेकून ओरिएंटल सेमिनारीत-शाळेत जाण्याचं वय नसलं तरी-दाखल झालो. तिथं काय शिकलो, ते आठवत नाही, पण तिथली एक शिक्षणपद्धती आठवते आहे. घडे म्हणता आले नाहीत, म्हणजे मुलाला बाकावर उभा करून, त्याला दोन्ही हात पुढे पसरायला सांगत आणि दोन्ही तळव्यावर वर्गातल्या पाट्यांच्या चळती ठेवत असत. याप्रमाणे अभ्यासाचं आकलन बाहेरून (हाताच्या मार्गानं) मनात प्रवेश करू शकतं की कसं ते मानसशास्त्रज्ञांनी पहायचं आहे, (तो त्यांचा विषय आहे.)

याप्रमाणे, अगदी लहानपणीच माझा अभ्यास सुरू झाला. नोकर-चाकरांच्या भागात जी पुस्तकं प्रचलित होती त्यावरूनच माझी साहित्य-विषयक चर्चा सुरू झाली. त्यांत चाणक्याचे श्लोक आणि कृतिवासाचं रामायण हे दोन ग्रंथ प्रमुख होते. त्या रामायण वाचण्याच्या एका दिवसाचं चित्र मनापुढे उभं राहत आहे.

त्या दिवशीं ढग आले होते; घराच्या बाहेरच्या भागात, रस्त्या-कडेला असलेल्या गॅलरीत खेळत होतो; का कोणाला माहीत, मला भीती दाखवण्यासाठी सत्य एकदम मोठ्याने "पोलिस पोलिस", म्हणून ओरडायला लागला. पोलिसांच्या कर्तव्यासंबंधी माझ्या मनात अगदीं ढोबळ अशी विशिष्ट कल्पना होती. सुसर ज्याप्रमाणे तिच्या करवतीं-दातात शिकार घट्ट पकडून पाण्याच्या तळाशी गडप्प होते, त्याप्रमाणे पोलिसांच्या ताब्यात दिलेल्या अपराध्याला पकडून, त्या दुर्दैवी माणसासह पोलिस ठाण्याच्या पार आत अदृश्य होणं हेच पोलिसांचं काम, (असं मला ठामपणे वाटत असे). त्या शिक्षेच्या प्रकारातून आपली सुटका होणं कठिण, असं वाटून, मी आत धूम ठोकली; पोलिस आपला पाठ-

लाग करीत येत असावेत, अशा आंधळ्या भीतीन माझी पाठ शिव-शिवल्यासारखी वाटत होती! माझ्यावर येऊ घातलेल्या संकटाची बातमी आईला सांगितली, पण ती घाबरल्याची, (किंवा तिला काळजी वाटल्यासारखी) चिन्हं मुळीच दिसली नाहीत. पण, मला पुनः बाहेर जाणं सुखरूप वाटेना. माझी आजी, म्हणजे आईची एक लांबची काकू, कृत्तिवासाचं रामायण वाचीत असे. पुढ्याचे कोपरे फाटलेलं,* मार्शलच्या कागदात लपेटलेलं ते पुस्तक घेऊन, आईच्या खोलीच्या दाराशी मांडीवर पुस्तक ठेवून आपला वाचीत बसलो. समोर वाड्याच्या आतल्या चौका भोवतीची चौकोनी गॅलरी होती; तिथं ढगाळलेल्या आकाशातून संध्याकाळचा सूर्यप्रकाश आलेला होता. रामायणातल्या कुठल्याशा प्रसंगाचं करुण वर्णन वाचून, माझ्या डोळ्यातून पाणी घरंगळत असलेलं आजीनं, आणि तिनं माझ्या हातातून पुस्तक काढून नेलं.

मूख

नसलो तव तर नसेन का मी
मजला काही व्हायचं नाही
भला मुलगा नाहीच झालो
दिवस सारखा रमत राहिलो
तुमच्या वरती बघत बैसलो
मूर्खच मी मग होईन का?
काही तरी मग जाईल का?
मूर्ख असती त्यांना आई,
मूर्ख सगळी गुराखि पोरे
वनोवनी नी नदी किनारे

'गोसावी अंबिक,
शास्त्री की पाठक.

रेशमाचे किडे;

सुट्टी सदा घडे.

गाईना नेती

काळ ढकलताती

* आपल्याकडे पूर्वी पोथ्यांना सूडाचा कागद गुंडाळीत असत, त्या प्रकारचा, विशिष्ट तऱ्हेचा कागद.

होडीवरती लावोनी शिडे
तशी नावही नदीत पडे
झाप झावळ्या काढू जाती
माचे बांधुनि शेतात
पक्षी हाकलुनि देतात
भरुनी कावडी दही नेती
हाती कोयता बुट्टी माथी
कृषिक बालके गावी वळती
शाळेस मी बघ जातो ना ?
पुसत्या काढत बसतो ना ?
पंतोजी बघ डुलक्या घेती
गाडी हलके गाडीवाला
आणि करोनी गळा मोकळा
गात असे तो, मनी म्हणे मी
दपार होता घर चिरचिरे
वेळू वाजवी, की उद्यानी
पूर्व दिशेला वनभागाला
वादळ होता, पदर हालता,
फांद्यांवरती फुलती किती ग,
त्या सगळ्यांना शाळा नाही,
'नलगे शाळा म्हणती पाही,
ठावे त्यातील नसे एकही
पुस्तक-पोथ्या जे पढणारे
घरोघरी लोक तयांचे
चेले घेउनिया सांगाती
किती गवगवा ते करिताती !
तू न दिलेला नलगे मजला

पाण्या पलीकडे
वाडी-घराकडे
सांज झाल्यावर
मनि माझ्या हुरहुरि
होता दोन प्रहार.

'अज्ञानी होणार -
वारा वाहे वनि
वेणू, वाटे मनि.

सुरेश शिरिष-फुले

पंडित झालेले.
मिळे त्यांना मान
लाड करिता छान

लोकाचा तो मान.

तुझाच शेरा आई मिळता
'मूर्ख-अग्रणी असशी नुसता'
पळून जाईन मेघ-वादळी
घनी शिरोनी ओतिन घारा
गंगास्नाना नीघ तू जरा
झुंजुमुंजु होण्या आधी
अंधारी मी येईन कधी,
वादळ-वायु बनून येईन
किलकिल डोळा पाहशील तू,
'अवखळ कुठला !' म्हणशील तू,
'मूर्ख तुझा ग,' मी सांगेन

तोच खरा ग मान.
उडविन की घमाल
म्हाणिन मी खुशाल.

कवाड उघडोनि.

आई लाडांनी

कविता लेखनास सुरुवात

माझं वय तेव्हा सात-आठ वर्षांहून जास्त नसावं. माझा एक भाचा, श्रीयुत ज्योतिप्रकाश, माझ्याहून वयानं बराच मोठा होता. त्याचा तेव्हा इंग्रजी साहित्याचा अभ्यास सुरू झाला होता, आणि तो हॅम्लेटचं स्वगत भाषण पाठ म्हणत असे. माझ्यासारख्या लहान मुलाला कविता लिहायला लावायची त्याला एकदम का स्फूर्ति झाली, ते नाही मला सांगता येणार. एक दिवस आपल्या खोलीत त्यानी मला बोलावून घेतलं आणि सांगितलं. "तू कविता लिहिली पाहिजे." असं म्हणून, पयार छंदात, चौदा अक्षरांची जुळणी करून काव्य लिहिण्याची रीत त्यानं मला समजावून दिली. 'पद्य' हा प्रकार तोवर मी फक्त छापील पुस्तकातच पाहिला होता. त्यात खाडाखोड नसायची, विचार करीत बसणं नसायचं, की मर्त्य मानवाला साहजिक असणारा दुबळेपणा त्यात नसायचा ! ते पद्य स्वतः प्रयत्न केल्यानं लिहिता येणं शक्य असतं, अशी कल्पना मुद्दा कधी मी केली नव्हती. एकदा आमच्या घरी चोर सापडला होता. अगदी भीत

भीत, अतिशय कुतूहलानं त्याला पहायला गेलो होतो. तो अगदीच चार-चौघांसारखाच एक माणूस दिसला मला. अशा वेळी, दरवान त्याला मारायला लागला, तेव्हा माझ्या मनाला अतिशय वाईट वाटलं. पद्या-विषयीही माझी तीच स्थिती झाली. काही शब्द आपल्या हातानं जोडल्या-सांधल्या बरोबर जेव्हा त्याचा पयार छंद तयार झाला, तेव्हा मग कविता, म्हणजे अजब काही तरी असल्याबद्दलची भावना मनातून नाहीशी झाली. बिचाऱ्या पद्याला इतका मार सोसत नाही, हे आता समजतं आहे, पुष्कळ वेळां कीवही येते, पण मारही थांबवता येत नाही, हात शिवशिवतात. चोराच्या पाठीवर सुद्धा इतके तडाख कोणी मारले नसतील.

एकदा भीती मोडल्यानंतर, मग माझा हात धरणार कोण? एका नोकराकडून एक निळी वही पैदा केली आणि त्यात आपल्या हातानं वेड्यावाकड्या ओळी आखून, मोठ्या मोठ्या, बिन् घटलेल्या, (वळण नसलेल्या) अक्षरात काव्य लिहिण्याचा सपाटा सुरू केला.

नुक्तं शिंग फुटू लागलेलं हरिणाचं पाडस जसं जिकडं तिकडं दुःशी मारीत फिरतं, त्याचप्रमाणं, नवीन काव्यस्फूर्तीच्या वेळी मी (काव्य-लेखनाचा) धूमाकूळ घालायला सुरुवात केली. विशेषतः माझ्या दादांना माझ्या त्या साऱ्या कवितांचा विशेष अभिमान वाटायचा, आणि त्यांनी मोठ्या उत्साहानं श्रोतृवर्ग गोळा करण्याचा सपाटा सुरू केला. मला आठवत आहे, आमच्या तळ मजल्यावरच्या जमीनदारीच्या कचेरीत एक दिवस कवित्वाची घोषणा करून आम्ही दोघे भाऊ नुक्ते कचेरीतून बाहेर पडत होतो, आणि त्याच वेळी, त्यावेळच्या 'नॅशनल पेपर' चे संपादक श्रीयुत नवगोपाल मित्र आमच्या वाड्यात पाऊल टाकीत होते. लगेच त्यांना पकडून दादा म्हणाले, "नवगोपालबाबू, रवीनं एक कविता लिहिली आहे, एका तर खरी." कवीची कीर्ती तेव्हा त्याच्या प्रत्येक खिशात असायचीच. स्वतःच त्यावेळी लेखक, मुद्रक, प्रकाशक असा तीन-एके-तीन झालेला होतो. फक्त जाहिरातीच्या कामात दादा माझे सहकारी होते. कमळाच्या फुलावर एक कविता लिहिली होती. देवडी-समोर उभं राहून, मोठ्या उत्साहानं ती नवगोपालबाबूंना मोठ्यानं

म्हणून दाखवली. ते एकदा हसले, आणि म्हणाले, "छान झाली आहे! पण त्यातला तो 'द्विरेफ' म्हणजे काय बोवा?"

'द्विरेफ' आणि 'भ्रमर' दोन्ही तीनच अक्षरी शब्द. 'भ्रमर' हा शब्द वापरल्यानं छंदाची काही हानी होणार नव्हती. तो अवघड शब्द मी कुठून जमवला होता, आठवत नाही. पण, साऱ्या कवितेत त्या शब्दावरच माझा विशेष भरंवसा होता. दफ्तरखान्यातल्या कार्यकारी मंडळीत अर्थातच त्या शब्दाचं कौतुक झालं होतं. पण, त्या माहितीनं नवगोपाल-बाबूवर परिणाम झाला नाही. ती ऐकून ते मोठ्यानंदा हसले. माझी खात्री झाली, की नवगोपालबाबू काही जाणते नव्हेत. पुनः त्यांना कधीही मी कविता म्हणून दाखविली नाही. त्यानंतर माझं वय बरंच वाढलं आहे; पण जाणते कोण, कोण नाहीत, ते समजण्याच्या रीतीत फारसा फरक झाला आहे, असं वाटत नाही. काही असो, नवगोपालबाबू हसले खरे, पण तो 'द्विरेफ' मधुपानात तल्लीन झालेल्या भ्रमरासारखा आपल्या जागी अडळ होऊन राहिला.

वाट चुकलेला

आज आई, मी गेलो होतो
अंतर घर तू किती मनी
वाट लांब ती त्याजहुनी
नाही संपत संपवुनी
बघ, होती ती भलती दूर,
वेत-वेळुंची होती बेटे
तशी लागली मध्येच शेते
देऊळ मागे, पुढती गेलो,
चाल-चालता पार जाहलो
दाणागोटा पुष्कळ होता,

लांब-किती ग दूर!

लांबच ती ग दूर.

भारी भारी दूर,

पल्याड लालिमपूर.

साता कोशी गाव,

शेतकऱ्यांना हवाच तितुका
त्या गावाचा पाटिल ? सांगू

तसाच टाकत पुढती गेलो,
तो ते आले-अरे बापरे !

अरण्य अवघड मज सामोरे !
वाट सरेना, मी घाबरलो,

जांभळिसाली-एक घेरडी
लगेच तिजला मी दामटले,
'गण कवड्या तू,' ठासुन म्हटले
मोजू लागता त्याच घडी मी

शेवट नव्हता कशास कोठे,
चाल चालुनी गेलो यकुनी,
वाट परंतु, सरे न अजुनी
किट्ट मुखवटा घालुनि आला

खजुरीमागे दडून कोणी
लपले काही झुडुपामाजी
हसून केली टिंगल माझी,
बुटके बुटके होते, बघते,

खोड पुराणे ते झाडाचे
फांद्यावरुनी लोंबत होते
पाय कुणाचे लांब लांब ते !
तसेच पाठीवरती माझ्या

हळू हळू ते बघ, होते बोलत
अंधारी बघ, धावत होते
पकडायसी कुणा तरी ते,
कुणी तरी तो चिकटुनी जाई

नाठवे ते नाव !

रानामागे रान,

अंगि शहारे जाण.

हटके, 'हुकुम-डार,'

सुसाट झालो पार.

वर खालीहि हवा,

कोणी बागुलबुवा !

बघती वांकोनी,

घेरी पाहोनी.

डोळे मिचकावी,

कोण भिती दावी !

दिसले पण नव्हते,

हळूच मजला ते !

वाट न आटे, विचार आला,
तोच दिसाली कभिन्न छाया,
म्हटले मी की, 'ये रे कोल्ह्या,
आई जवळी पोचिव मजला
कोल्ह्योबा तो वदे न काही,
लांडगेदादा केव्हा आला
कळले नाही, घोर गरजला,
कोणाचा की गळा पकडला,
ओळख आई, केव्हा आलो,
कवणालाही न कळे काही
कानी सांगतो, ऐकुन घेई,
सिंह गरजला, जागा झालो,

जावे परत घरी

सोबत मजसि करी.

नुसती हलवी मान;

उडी मारली टाण !

तुझिया जवळी कसा

कुशीत तुझिया असा

आबदुल नावाड्याची गोष्ट

दिवस चढायला लागला, की उन्हाचा तावही चढायचा; देवडीत घंटा वाजायची. पण, मेण्यातल्या आतल्या दिवसाला घंटा-तासाच्या हिशोबाची पर्वा होती कुठं ? तिथले बारा वाजलेले असायचे पार जुन्या काळातले-म्हणजे, जेव्हा राजवाड्याच्या सिंहदाराशी सभासमाप्तीची घंटा वाजायची, आणि मग राजा चंदनाच्या पाण्यानं स्नान करायला जायचा, तेव्हाचे. सुट्टीच्या दिवशी ज्यांच्या ताब्यात मी असे, ते जेवणी-खाणी आवरून; झोपा काढीत असायचे. मी एकटा बसलेला असायचा. मनातल्या मनात माझा अचल मेणा चाललेला असायचा; हवेतले भोई माझ्या मनातलं मीठ खाऊन लहानाचे मोठे झालेले असायचे. मेण्याची वाट माझ्या लहरीनंच आखलेली असे. त्या वाटेनं मेणा दूरदूरच्या देशांना चाललेला असायचा; त्या देशांची नावं माझ्या पुस्तकात वाचलेली, मीच ठेवलेली असत. केव्हा केव्हा ती वाट धनदाट अरण्यात

शिरलेली असायची; वाघाचे डोळे चक्कम् करीत असायचे ! अंगाला घाम सुटायचा ! (त्या कल्पनाराज्यातल्या प्रवासात) माझ्या मेण्या-बरोबर विश्वनाथ शिकारी असायचाच, तो 'ठो' दिशी बंदुक ठोक्या-चाच ! बस, मग सारं चूपचाप होऊन जायचं. कधी कधी मेण्याचा चेहारा पालटायचा आणि त्याला मयूरपंखीचं रूप यायचं. मग ती मयूर-पंखी समुद्राच्या पाण्यातून वाहात जायची; किनारा दिसेनासा होई; हलत डुलत लाटा वर वर यायला लागत, वल्हेकरी ओरडायचे, 'संभाळ, संभाळ, वादळ आलं.' सुकाणूपाशी असायचा आबदुल नावाडी. तो माझ्या ओळखीचाच असायचा-कारण, तो पद्मानदीतून दादाला इलिश मासे आणि कासवाची अंडी आणून देत असे ना !

त्यानं मला एकदा एक गोष्ट सांगितली होती. एकदा म्हणे, तो नावेतून मासे धरायला गेला होता; चैत्र मास संपत आलेला; एकदम वादळ सुरू झालं. भयंकर तुफान आलं, नाव बुडायची पाळी. आबदुलनं दातात नाडा चावून धरला आणि पाण्यात उडी टाकली; तस्सा पोहत पोहत काठावर चढला आणि नाडा खेचून, नाव घेतली ओढून वर.

त्याची ती इतक्या लवकर संपलेली गोष्ट मला आवडली नव्हती. नाव बुडाली नाही, वाचली, असली कसली गोष्ट? मी पुनः पुनः 'पुढं काय', 'पुढं काय', असं विचारायला लागलो.

तो म्हणाला, "पुढं आणखी एक प्रकार ! समोर पाह्यला एक ढाण्या वाघ ! अशाल्या त्याच्या मिशा ! वादळ आलं, तेव्हा तो पलीकडच्या तटावर एका पिंपळाच्या झाडावर चढला होता. सोसा-ट्याचा वारा सुटल्याबरोबर झाड पडलं मोडून पद्मानदीत. वाघोबा लागले वाहुटीला. गटांगळ्या खात खात आले एकदाचे काठावर. त्याला पाहिल्या बरोबर मी नाड्याचा केला फास. वाघोबा येवढाले डोळे करून, माझ्यासमोर उभा राहिला. पोहून पोहून त्याला सडकून भूक लागली होती. मला पाहून त्याच्या लाल चुटूक जिभेला पाणी सुटलं, लाळ गळायला लागली. पुष्कळ माणसांची त्याची अंतर्बाह्य ओळख झालेली होती. पण, आबदुलला त्यानं ओळखला नव्हता. मी हाक दिली, 'आव बच्चा !' त्यानं दोन पाय वर उचल्याबरोबर टाकला फास

त्याच्या गळ्यात. सुटण्यासाठी तो धडपडायला लागला, की फास आवळला जायचा; असं होता होता, वाघाची जीभ निघाली बाहेर ! "

इथवर गोष्ट झाली अन् मी धाईधाईनं विचारलं "आबदुल, तो मेलाला का ? "

आबदुल म्हणाला, "मरायची काय त्याच्या बापाची छाती होती ! बहादुरगंजला परतायला हवं होतं ना. नदीला तर पूर आलेला ! वाघोबा बचंजीला जोडला नावेला आणि त्याच्याकडून नाड्याला तणावा देण्याचं काम करून घेतलं. किमान बीस कोस नेला त्याला असा. 'धवां धवां' करायला लागला, की वल्ह्यानं बेटाच्या पोटाला ठोसत होतो. दहा-पंधरा तासांच्या ऐवजी दीड तासात नदी पार झालो. - त्यापुढचं आता काही विचारू नको बाबा, उत्तर मिळायचं नाही, सांगतो आधीच."

मी म्हणालो, "बरं, वाघाची गोष्ट झाली; आता सुसरीची."

आबदुल म्हणाला, "पाण्यावर तिच्या नाकाचा शेंडा पाहिला आहे पुष्कळदा. नदीच्या उताऱ्याच्या कांठावर लांबच्या लांब पसरून ती उन खात असते, तेव्हा, 'कसलं घागेरडं हसते आहे,' असं वाटतं. अशा वेळी बंदुक असती, तर मुकाबला करून टाकला असता. पण लायसन्स संपलेलं ! पण, एकदा अशी मजा झाली. कैची बुरडीण काठावर बसून, कोयत्यानं बांबूच्या कामट्या तासत बसली होती, अन् तिचं कोकरू होतं जवळच बांधलेलं. केव्हा कुणाला माहीत, पाण्यावरून वर येऊन सुसरीनं त्या कोकराची तंगडी पकडली आणि नेलं त्याला ओढून पाण्यात. बुरडिणीनं एक उडी मारली अन् बसली चढून त्या सुसरीच्या पाठीवर; आणि लागली मारायला सपासप घाव त्या सुसरीच्या गळ्यावर. तेव्हा सुसरीनं कोकरू सोडून दिलं आणि गेली बया पार पाण्याच्या तळाशी."

मी उतावीळपणानं विचारलं, "आणि मग ? "

आबदुल म्हणाला, "पुढची बातमी पण पार पाण्याच्या तळाशी गेली आहे. तिथून ती आणायला वेळ लागेल. पुनः येताना माणसं पाठवून बातमी काढून आणीन."

—पुनः काही तो आला नाही. बहुतेक बातमी काढायला गेला असेल.

राजा नि राणी

एक होता राजा,
दिली मला सजा ।
पहाटेचा उठून,
गेलो होतो घावून ।
डाळिंबाच्या झाडावर,
पिंभु नाचे तालावर ।
फांदीवर गेलो चढून,
फांदी पडली मोडून ।
मना झाली मला,
पेरू काढायाला ।
रथयात्रा पहाण्याला,
पोहे-मेवा खाण्याला ।
कोणी दिली सजा ?
कोण होता राजा ?

एक होती राणी,
मी तिचे मानी ।
सजा कळली तिला,
पाहिलं नुसतं मला ।
बोलली न काही,
भुईकडे पाही ।
आपुल्याच महाली,
कवाड लावून बसली ।
अन्नपाणी नाही,
रथ ना पाहिलाही ।

सजा संपल्यावर
घेई मांडीवर ।
गळा दाटून आला,
पाणी आलं डोळा ?
कोण होती राणी ?
जाणितो मी मनी ।

असे विहटामिन् गवती

असे विहटामिन् गवती, डोळे उघडा थोडे
गवतावरी जगताती गायी, मेढ्या, घोडे ।
अनुकूल बाबू बोधे, ' हिरवं द्या हो उदरा,
काही दिवसा सवयीनं मानवेल जठरा.
व्यर्थ धान्य पोसता सालोसाली येवढे ! '

चघळू जाता तण बाबू कारभारीण हटके,
पाया पडे अखेरीला, लाथाडुनि सटके
हट्टवादी पुरुषाते हितवादी वावडे !

नाही गेले दोन दिन तडफडुनि मेला तो;
तोटा मोठा विद्वानाला भारी त्यासि बोचतो-
वाचते हो बाबू तरी उदाहरण केवढे !

झाड-बाबा

उधो : काय रे, लागला का पत्ता ?

गोबरा : अरे बाबा, तुझं ऐकून आज महिनाभर रानावनात हिंडून हिंडून हाडाची काडं झाली, शेंडीसुद्धा दिसली नाही.

पंचू : कुणाला शोधतो आहेस रे ?

गोबरा : झाडबाबांना.

पंचू : झाडबाबा ? म्हणजे काय ? हा काय प्रकार आहे ?

उधो : माहीत नाही तुला ? साऱ्या जगाला माहीत आहे.

पंचू : तर मग, झाडबाबा ही काय भानगड आहे सांग पाहू.

उधो : बाबा ज्या झाडावर चढून बसतात, ते झाड कल्पतरू होतं. त्या झाडाखाली उभं राहून हात पसरले की मनात काय असेल ते मिळतं.

पंचू : तुला कुणी सांगितलं ?

उधो : धोकड गावच्या भेकू सर्दारानं. बाबा त्या दिवशी उंबराच्या झाडावर बसून पाय लोंबकाळीत होते; भेकूला माहीत नव्हतं; तो झाडा-खालून चालला होता; त्याच्या डोक्यावर होती काकवीची घागर, -गुडाखू करणार होता. बाबांचा पाय लागून मातीची घागर फुटली; काकवीनं भेकूचे नाक-डोळे भरले. बाबा भारी दयावंत. म्हणाले, 'भेकू, तुला काय हवं ते खुल्या दिलानं सांग.' भेकू बावळट. म्हणाला, 'बाबा, एकादं फडकं टाका ना; तोंड पुसतो.' म्हटल्याबरोबर झाडावरून एक पंचा खाली पडला. तोंड, डोळे पुसून भेकूनं वर पाहिलं तो वर कोणी दिसेना. काय मागायचं असेल, ते फक्त एकदा. रडून रडून आकाश-पाताळ एक केलं, तरी पुनः 'ओ' मिळायची नाही !

पंचू : हाय रे हाय ! शाल नाही, धाबळी नाही, नुसता एक पंचा ! (बाकी,) भेकूची अवकल ती काय म्हणा !

उधो : बावळट का असेना. त्या पंचावरच त्याचं झकास चाललं आहे-पाहिलं नाहीस का ? रया शेजारी केवढं आठवणी घर बांधलं आहे. पंचा का असेना, पण बाबांचा पंचा आहे तो !

पंचू : कसं झालं रे (घर) ? काय जाडू आहे की काय ?

उधो : त्या दिवशी, होंदवाडीच्या जत्रेत भेकू पंचा पसरून बसला. हजार हजार लोक गोळा झाले. बाबांच्या नांवानं पै-पैसा, रुपाया-आठ आणे, (नारळ सुपारी) कोणी काही, कोणी काही टाकलं पंचावर. बायकांपैकी कोणी येऊन म्हणायच्या, 'अहो भेकूदादा, माझ्या मुलाच्या डोक्याला बाबांचा पंचा जरा टेकवा, तीन महिने झाले, तापानं भाजतंय फोर.' नैवेद्यासाठी पाच पावल्या, पाच सुपाऱ्या, पाच कोळवी तांदूळ, आणि पाच छटाक तूप लागत त्याला; नेमच आहे त्याचा तसा.

पंचू : नेवेद्य तरी दाखवतो, पण फायदा आहे का त्याचा काही ?

उधो : आहे तर ! गाजन पालानं पंधरान् पंधरा दिवस पंचाभर भात ओतलंय; पुनः त्या पंचाच्या टोकाला दोरी बांधून, एक बकरं पण आणून बांधलं त्यानं; त्या बकऱ्याचं ओरडणं ऐकून चहूकडून लोक गोळा झाले. काय सांगू बाबा अकरा महिन्यात गाजनला नोकरी लागली. आमच्या राजवाड्यातल्या कोतवालाची थंडाई घोटत असतो अन् दाढी चोपडत असतो.

पंचू : खरं म्हणतोस ?

उधो : खरं नाही तर काय ? गाजन माझ्या मामेभावाचा साडू आहे ना !

पंचू : बरं, हे सांग मला, तो पंचा तू पाहिला आहेस ?

उधो : पाहिला आहे तर ! हुटुगंजच्या मागावर, तो दीड वाराचा पंचा विणलेला आहे. चाफ्याच्या फुलासारखा रंग आहे आणि काठ आहेत लाल चुटुक हं.

पंचू : म्हणतोस तरी काय ? तरमग, तो झाडावरून पडला कसा ?

उधो : तीच तर मजा आहे. बाबांची कृपा !

पंचू : चल, बाबा चल. शोधून काढू या बाबांना. पण, ओळखायचं कसं ?

उधो : तीच तर पंचाईत आहे. कोणीच त्यांना पाहिलेलं नाही ना ! त्यात पुनः; भेकूचे डोळे काकवीनं मिटले.

पंचू : तर मग, आता उपाय ?

उधो : मी तरी बाजारहाटात, नदी घाटावर कोण भेटेल त्याला हात जोडून विचारत सुटलो आहे, 'कृपा करून सांगा, तुम्हीच का झाडबाबा ?'

ऐकून लोक अंगावर धावून येतात. एकानं तर माझ्या डोक्यावर गुडगु-डीतलं पाणीच ओतलं.

गोबरा : काही हरकत नाही, ओतू दे; पण, सोडायच नाही; त्यांना शोधून काढायचंच. काय नशीबात असेल ते होईल.

पंचू : भेकू म्हणतो, की झाडावर चढल्याबरोबर त्यांचा चेहरा लक्षात येतो, ते खाली असताना त्यांना ओळखणं शक्यच असत नाही.

उधो : प्रत्येक माणसाला झाडावर चढवून त्याचा चेहरा पारखायचा कसा बाबा ! मी एक युक्ती केली आहे. माझ्या अंबाड्याच्या झाडाला झाड भरून भरघोस अंबाडे लागले आहेत. भेटेल त्याला सांगतो. ' अंबाडे काढून घ्या ' — झाड जवळ जवळ मोकळं होत आलं, फांद्याही मोडल्या आहेत.

पंचू : आता उशीर नको, चल. नशीब थोर असलं, तर दर्शन घडेलच. एकदा घसा मोकळा करून हाक मारीनास मित्रा ! झाडबाबा, अहो बाबा, दयाळू बाबा, पारलवनात कुठं लपला असाल, तर एकदा आम्हा अभाग्यांना दर्शन द्या.

गोबरा : अरे, झालं आपलं काम ! बाबांना दया आली, असं दिसतं आहे.

पंचू : कशावरून ? कुठं ?

गोबरा : ते काय, त्या नासपतीच्या झाडावर.

पंचू : काय रे ? नासपतीच्या झाडावर काय आहे रे ? कुठं काही दिसेना की.

गोबरा : ते काय लोंबतय् !

पंचू : काय लोंबतय् ? — अरे ती शेपटी दिसते आहे !

उधो : काय अक्कल आहे रे तुझी ! ती बाबांची शेपटी नाही, हनुमानाची शेपटी आहे ती ! वेडावतो आहे, दिसत नाही का ?

गोबरा : घोर कलियुग आहे ना ! आपल्याला चकवण्यासाठी बाबांनी कपिरूप घेतलं आहे !

पंचू : आम्ही फसणार नाही. बाबा, आम्हाला काळा मुखडा दाखवून फसवता नाही यायचं ! कितीका वेडावून दाखवा ना, आम्ही हलणार नाही—तुमच्या श्रीशेपटीला शरण आहोत !

गोबरा : अरे, बाबा लांब उडद्या मारून पळायला लागले रे !

पंचू : पळणार कुठं ? आमच्या भक्तीच्या धावेबरोबरीनं त्यांना पळता थोडंच येणार आहे !

गोबरा : ते पाहा बसले, बाबा कवठाच्या झाडावर डहाळीच्या शेंड्याला बसले.

उधो : पंचू, हं आटप, चढ पाहू झाडावर.

पंचू : तू चढ ना.

उधो : अरे, तूच चढ.

पंचू : इतक्या उच्चस्थानी चढता नाही यायचं मला. बाबा, कृपाकरून खाली उतरा.

उधो : बाबा, तुमची ती श्रीशेपटी गळघाला बांधून शेवटी डोळे मिटावेत आमचे, असा आशीर्वाद द्या.

जातात]

“ अहो अल्पबुद्धी, आलं का हसवायला ? ”

“ नाही. जो विचार न करता सरसकट सगळ्यावर विश्वास ठेवतो, त्याला हसवणं सोपं काम नाही. ”

“ न जाणो, पुपुताई मला झाडबाबांचा तपास करायला पाठवायची, अशी भीती वाटते आहे. तिचा चेहरा पाहून मलाही तसंच वाटतं आहे. झाडबाबांबद्दल तिला कौतुक वाटायला लागलं आहे. बरं, उद्या पाहीन, विश्वास तर वाटला न पाहिजे, आणि मजा तर वाटली पाहिजे, असं जमतं का ते. ”

काही वेळानं पुपु येऊन म्हणाली, “ बरं, आजोबा, तुम्ही असता, तर झाडबाबांजवळ काय मागितलं असतं ? ”

मी म्हणालो, “ लिहायला बसलं, गणित (उदाहरणं) सोडवायला बसलं, की एकही चूक होणार नाही, असा एक टाक पुपुताईसाठी मागून घेतला असता. ”

पुपुताई एकदम टाळ्या वाजवून म्हणाली, “ आहा ! तरमग काय मजा झाली असती ! ”

गणितात या वेळी ताईला शंभरापैकी तेरा गुण मिळाले आहेत.

आवृष्टा

सरिता-तीरी मजूर आले पश्चिम प्रांताचे
खोदित होते माती तेथिल, काम विटाळघाचे।

पैकी त्यांच्या एक बालिका येउनि जावोनी
भांडीकुंडी घासत होती शंभरदा फिरुनी।

पितळ-काकणे पितळीवरती मंजुळ किणकिणती
भाऊ धाकला मागे मागे, पाळिव पक्षिगति।

चिखल-मातीने अंग माखले, उघडे बंब असे
केसावाचुनि माथे त्याचे, तीरी दूर बसे।

भरली कळशी डोई घेई भांडी कवळोनी,
उजव्या हाती भाऊ नेई अंगुलि देवोनी—।

पूर्ण रंगली छोटी आवका प्रपंचरंगात
प्रतिनिधी होती निज मातेची सगळ्या कामात।

सफल जनन झाले जन्मलो याच देशी

सफल जनन झाले जन्मलो याच देशी।
सतत हृदय, माते, वाहिले पूर्ण-अंशी ॥१॥

विभव असत, नाही राणिवाणी कळेना।
मिळत सुखद छाया संगती राहताना ॥२॥

विपिन-सुमन-गंधे भारतो जीव भारी।
असम हसित व्योमी चंद्र तूझा फवारी ॥३॥

प्रथम नयन त्वां गे, शांतवीले प्रकाशे।
निधनि शमित व्हावे, त्यास वांच्छीत ऐसे ॥४॥

नकली किल्ला

चितोड-राणा करी प्रतिज्ञा, “ पिणार पाणी मी नाही,
बुंदी-किल्ला जमिनीवरती जोवर ताठ उभा राही. ” ॥

राजप्रतिज्ञा ऐकुनि सारे मंत्रीजन ते घाबरले, ॥
म्हणती, देवा असाध्य जे ते कसे मानवा शक्य
बले ? ” ॥

सखेद वार्तिक त्यांचे, त्यावर ताठर राणा उत्तरला,
“ अजिंक्य बुंदी ठरेल तर हो पण माझा पण ठरलेला ! ” ॥

तीन योजने अंतर होते चितोड-बुंदी यांजमघे।
बुंदीमाजी हांडा-वंशज नांदत होते वीरमदे ॥
भीति म्हणजे काय अवस्था कधी न त्यांना कळलेले।
राण्यालाही शील त्यांचे सांप्रत पुरते पटलेले ॥
‘हामू’ नामे बुंदी-राणा लोकमान्य तो शूर खरा।
तीन योजने अंतर मध्ये चितोड-बुंदी वीरवरा ॥

खलबत केले मग मंत्र्यांनी-चितोडवरच्या शहाण्यांनी।
निश्चय त्यांचा, “ दुजा उभारू बुंदी नकली नेटांनी ॥
किल्ला नकली तो मातीचा बघता राणा पाडील।
पूर्ण प्रतिज्ञा झाली म्हणुनी मृत्यूपासुनी वाचेल ॥
असले काही केले नाही, फुकाच राणा मरेल की ॥
आत्महत्यारी होईल निश्चित, शब्द-शील तो रक्षिल
की ! ” ॥

—आणि चितोडी त्या मंत्र्यांनी मातड किल्ला उभारिला।
सदा हिकमती सर्वच मंत्री; सुलभ्य सारे सत्तेला ! ॥

एक वीर जो ‘कुंभ’ नामका, अभिमानी तो बुंदीचा।
‘हांडा’-वंशज, पक्का कडवा, सेवक होता ‘हामू’चा ॥
धनुष्य त्याचे खांद्यावरती भात्यामध्ये बाण पुरे।
करून मृगया कुंभ पातला पुण्या शिकारी अवतारे ॥

वाटेवरती त्यास कळाली वार्ता नकली किल्ल्याची ।
 तत्क्षणि शिरली माथ्यामाजी आग तयाच्या तळव्याची ! ॥
 “हांडा-कुलजा हिणवू पाही नकली किल्ला ध्वंसुनिया ।
 घजावणारा त्या कृत्याला, कोण घोट या पाहो द्या ॥
 मीही आहे हांडा क्षत्रिय,” कुंभ चेवुनी गर्जयला ।
 “प्राणपणाने रक्षिन बुंदी, नकलि असेना ता किल्ला ! ” ॥
 पाडायासी त्या कोटासी चितोड-राणा जो आला ।
 “हां ! हां, तुम्ही दूर रहा रे ! ” कुंभ, वजर की,
 खणखणला ॥
 “ बुंदी-गौरव क्षुद्र कराया नावासंगे खेळतसा ! ।
 असह्य असल्या अपकृत्याते रोषणार मी नसांनसां ॥
 कण-कण माती या कोटाची रक्षाया मी बद्ध असे ।
 त्याहुनि आपण दूर रहावे, ते राणोजी, बरे दिसे ॥
 वीरासनि तो बाण ताणला घनुवरती त्या वीरवरे ।
 खोटा किल्ला लढवायस ठाके हांडा निघरि ॥
 सारे भवती मोळा झाले सैन्य चितोडी राण्याचे ।
 आणि हाणिले बघता बघता शीर्ष एकल्या कुंभाचे ॥
 घडावेगळी डोई पडली सिंहद्वारी कोटाच्या ।
 कुंभ शोणिते घन्य जाहला नकली किल्ला बुंदीचा ॥

नवी आमुच्या गांवाची

नदी आमुच्या गावाची	लहान, बळणावळणांची
वंशाखी पाणी थोडे	गुडघ्याहूनी नाही चढे
तट दोन्हीहि उंचवती	खोली पात्रा देताती
गाई-बासरे गाड्याही	जायासी अडचण नाही

वाळू होते चकचकती	चिखलाची नसते भरती
काशतृणांचे वन इकडे	फुले पांढरी चोहीकडे
शालिकपक्षी किलबिलती	राती कोल्हे कोकलती
काठी आहे आमराई	तालांची गर्दी राही
ब्राह्मणवाडी छायेत	आहे वसली निभ्रांत
आंधोळीच्या शुभ वेळी	ये जा करती मुले मुली
घेऊन पाणी पंचाने	चालती त्यांची ती स्नाने
पदरांचे करिती जाळे	पकडायासी मासोळे
वाळवंटीमधि बैसून	थाळघाभांडी घासून
कपडेलत्ते धुवूनिया	सुना लागती परताया
आषाढाच्या महिन्यात	मेघांची दाटी येत
प्रवाह पुराने भरतो	आवेगे वाहत सुटतो
आणि गडुळल्या पाण्यात	शर्यत भवत्याची होत
ओष दांडगा खळखळतो	आवाजाने जाणवतो
वनांतरीहि तटावरी	गजबज उठवितो भारी
वाडीमध्ये लोकांचा,	उत्सव उसळे वर्षेचा !

लक्ष्मीची परीक्षा

दृश्य पाहिले

क्षीरो : श्रीमंत खुशालपणे धर्मकर्म करीत असतात; आणि गरि-
 बांच्या कपाळींचा घाम गळत असतो. तुम्ही राणी आहा. ढिगानं पैसे
 आहेत, दान, ध्यान, व्रतं, (उद्यापनं) असले खेळ चाललेले असतात. तुम्ही
 फक्त हुकुमाचे धनी, रात्रंदिवस राबावं लागतं मात्र मला ! तरी पण,
 यश-पुण्य सारं तुमचं, अन् माझ्या कपाळी नुसत्या खापरखुंट्या ?

[पडद्यात : क्षीरि, क्षीरी, क्षीरे ss]

क्षीरो : का उगीच हाकाटी ? अंगधुणं, जेवणं, सारं सोडून का देऊ ?

[राणी कल्याणी येते]

कल्याणी : अग, झालं काय ! सदान्कदा तू आपली रागावलेलीच !

क्षीरो : सदान्कदा पाठीशी कामं लागलेलीच आहेत. रक्तामांसाच्या माणसानं सोसावं तरी किती ? अन् एका माणसानं राबावं तरी किती ? दिवसेंदिवस हाडाची काडं झाली—

कल्याणी : का बरं ? इतके कसले कष्ट पडताहेत तुला ?

क्षीरो : वाडघात असतील नसतील तेवढ्या साऱ्यांची जशी काही मी बटीक. ब्राह्मण असो, की शूद्र असो, साऱ्या गावाची सेवा करण्यात जीव जायची पाळी आली. त्यांना कुणाला जसं काही घरी अन्न मिळत नाही, साऱ्यांना तुमाच्याच वाडघात आमंत्रण असतं ! भांडी घासून अन् साऱ्या जगासाठी विडे बांधण्यात हाडं निघाली. एकटीच्या एकटी इतकं राबून मरते आहे, काही दयामाया आहे का ?

कल्याणी : तो तुझाच दोष. तुझ्या प्रखर तोंडापुढं दासी, नोकर कोणी टिकतच नाहीत. लोक आले, की तू त्यांना घालवणार, आणि गेले की गहजब करणार— यावर काही उपाय आहे का ?

क्षीरो : खरंच ते ! मला नाही सहन होत— सुखासुखी नाही घालवत त्यांना ! अन्याय पाहिला, की जीव तळमळतो माझा ! कुठले सारे चोर-दरोडेखोर गोळा होतात, अन् दोन्ही हातांनी पैसा अडका लुटत असतात. मी नाही त्यांना घालवले, तर मला मारून तुम्हाला हद्दपार करतील सारे !

कल्याणी : (हो तर !) माधव, माधु सगळे दरोडेखोर, आणि तू फक्त साधु, साध्वी.

क्षीरो : अग आई ग ! असलं खोटं मी तोंडानं बोलतही नाही अन् मनात आणतही नाही. आपल्या हातानं घेते, खाते, आवरासावर करते अन् दोही सांज तुम्हाला आशीर्वाद देते. तरी पण, दोन्ही हातांच्या दोनच मुठीत मेलं मावणार ते किती ? घरात जितकी जास्त माणसं, आणता तितकी हातांची संख्या वाढते. देवानं हात दिले आहेत, ते घेण्यासाठीच, हे माहीत आहे ना बाई ?

कल्याणी : ते काही असो. तुला विचारते— काल संध्याकाळी अति-थींच्या आदर सत्काराच्या वेळी चंद्रपुली पक्वान्नाची बरीच तूट का बरं पडली ? आणि दुसरं पक्वान्न (रसकरा) मुळी नव्हतंच !

क्षीरो : ताई, का उगीच चेष्टा मस्करी करता (गरिबाची) ! मी आपल्या हातानं मोजून प्रत्येकाच्या पानात दोन दोन (चंद्रपुली) वाढल्या होत्या.

कल्याणी : मी आपल्या डोळ्यांनी पाहिलं आहे, साऱ्यांना पक्वान्न मिळालं नाही— पानं मोकळी होती !

क्षीरो : अगबाई ! तरी म्हणते, किती आणलं, तरी नाहीसं कसं होतं ! भोला मिठाईवाल्याचीच करामत आहे काही तरी !

कल्याणी : माणसी एक वाटी दूध ठरलेलं असताना अर्धो वाटी मिळायची मारामार व्हावी अं !

क्षीरो : गवळी म्हणजे काही युधिष्ठिर (धर्मराज) नव्हे ! पण तुमचा सारा डोळा आपला माझ्यावर ! जसा काही सारा दोष माझाच. सगळे बोल मलाच ! परमेश्वरा—

कल्याणी : पुरे पुरे. पुष्कळ झालं— तुझ खोटं रडू पुरे, बरं.

क्षीरो : त्या पाहा येताहेत, खरं रडणाऱ्या,— सारं गाव झाडून

[शेजारणी पाजारणी येतात]

शेजारणी : राणीचा जयजयकार असो ! राणी चिरायु होवो !
राणी कल्याणी, आमची कल्याणकारिणी आहे !

क्षीरो : अहो, राणीताई, ऐका बरं, ऐका. पानात जर काही कमी पडलं असतं, तर असं मोकळ्या मनानं, मोठ्या मोठ्यानं तुमचा जयघोष झाला असता का ? चुकून माकून दोनचार चंद्रपुली कमी पडल्या असत्या तर काही धडगत का होती ? (आम्हाला फाडून खाल्ल असतं अन्) पचवायला पितरांना बोलावले असतं !

[शेजारणी जातात.]

अग किणी, अग बिनी, अग काशी !

[किणी, बिनी आणि काशी येतात.]

काशी : काय आवका ?

किणी : काय काकू ?

बिनी : काय मावशी ?

क्षीरो : अग, फराळाला चला.

बिनी : मुळी भूकच नाही.

क्षीरो : अग, वेळ पाहून खाऊन घ्यावं.

बिनी : रसकन्यांनं पोट जड झालय्.

क्षीरो : फार काही नाही. फक्त भोला मिठाईवाल्याकडल्या दोन चार चंद्रपुली आहेत. बघ बरं तेवढं झांकण काढून-तेवढ्या चंद्रपुली खा, वर दोन वाट्या दूध पिऊन घ्या अन् निजा बरं-शहाण्या माझ्या बाई.

काशी : किती खायचं आक्का, दिवसभर ?

क्षीरो : अग, फराळाचं भूकेवर का अवलंबून आहे ? (पोटाच्या का ताब्यात असतं अन्न ?) पोटासाठी किती लोकांची घावपळ चाललेली असते, पण अन्न त्यांच्या तोंडात येऊन पडतं का ? कितीतरी गोरगरीब आहेत-भूकेचा तोटा का आहे त्यांना ? पण, मिळताहेत का त्यांना चंद्रपुली ? (म्हणून,) ज्याची त्याची योग्यता लक्षात ठेवायला हवी. अन्न असेल, तर भुकेचं कौतुक ! अन्, बिनी, तुझ्या अंबाड्यावरची चांदीची फणी* कुठं आहे ?

बिनी : ती ना ? ती त्या वाडीतल्या खेतूच्या मुलीनं, रडून, हट्ट-करून मागून घेतली आहे.

क्षीरो : झालंच तर मग ! तुला सुद्धा दानधर्माचं वारं लागलं का !

बिनी : अग, पण तिला काहीच नाही ग मावशी !

क्षीरो : अन् तुझ्यापाशी आहेत धनदोलतीच्या राशी ! गोरगरीबांची दया-माया येण्याचा रोग मोठा कठिण ! छे छे ! तू आपली इथल्या हवेनं हलायच्या आंत आईकडे जा कशी. राणीनं किती दिलं तरी संपत नाही, म्हणून, दान-धर्म केल्यानं तिचं काही नुकसान नाही. तू जे दिलंस, त्याला तू मुकलीस, - तरीसुद्धा तुझा जीव खालीवर होत नाही ना ? अग खुळे पोरी, भीक कशी मिळवावी, ते माझ्यापाशी तू शिका-वंस, म्हणून तर मी तुला बोलावून घेतलं. आपलं पोट उपाशी असताना

* बंगाली स्त्रिया अंबाडा, किंवा वेणीच्या चक्राच्या मधोमध, विशिष्ट प्रकारच्या नक्षीकाम केलेल्या फण्या घालतात. तो एक दागिनाच समजला जातो. चांदी, सोने बसविलेल्या, किंवा हस्तीदंती, अशा त्या फण्या असतात.

(दान धर्म करून) मरायची उफराटी विद्या तू शिकशील, हे कुणाला माहीत होतं ! हं, वाटीच्या तळाशी दुधाचा घोट राहिला- तेवढा का घशाखाली उतरेनासा झालाय ? मी गेल्यावर हवा तेवढा दान-धर्म, उपास तापास अन् मनाची हौस चालू दे. पण, माझ्या जिवात जीव आहे, तोवर मी अशी आत्महत्या नाही करू घायची ! -हं, झालं खाणं-पिणं ! बरं तर. रात्र झाली फार. निजा साऱ्याजणी जाऊन.

[किणी, बिनी, काशी जातात. कल्याणी येते.]

अहो ताई, आता काही मी जगत नाही !

कल्याणी : खरं नाही वाटत ते मला. पण, झालं काय, ऐकू दे तर खरं.

क्षीरो : खरंच ताई; चेष्टा नाही. गावाहून माझ्या मामाचं पत्र आलं आहे, माझी चुलती जगते की मरते अशी अवस्था झाली आहे तिची (असं लिहिलं आहे). मोठं कठिण दुखणं आहे, औषध-पाण्याला तर पैसे नाहीत !

कल्याणी : अग, अजून वर्ष नाही झालं, चुलतीच्या श्राद्धाला म्हणून बरंच काही बाही नेलंस त्याला !

क्षीरो : अगबाई, खरंच की ! हो, चुलती तरी मेलीच, पण अजून थोरली काकू आहे ना. बाई बाई, राणीताई, तुमची घन्य आहे हो ! तुमच्या पुढं काही झाकून राहणं, शक्य नाही बाई. तुम्हाला फसवून माझी चुलती जगली असती ? तिच्या बापाला साधलं नसतं ते ! पण, माझी थोरली काकू मागं कधी मेलेली नाही बरं, येवढा मात्र लक्षात असू द्या हो !

कल्याणी : ती मेलीही नाही अन् जन्मलीही नाही !

[हसत हसत कल्याणी जाते.]

क्षीरो : देवा, देवा, देवा ! दुसऱ्यापासून (हवं ते) वसूल करण्यात सुखही आहे, अन् दुःखालाही तोटा नाही- आई लक्ष्मी, तुझं वाहन घुबड. त्याला या वाड्याची हवा इतकी आवडते; सारखं या वाड्याच्या आसोपास येरझार्या घालीत असतं. चुकून कधी तरी त्यानं तुला माझ्या बाजूला आणलं, तर त्याच्या कपाळाला कुंकू लावीन, फराळाला ऐंशी उंदीर घालीन त्याला- खाऊन पिऊन पोट भरगच्च झालं, की गुलाम

माझ्या उंबऱ्याशी पडून राहिल- सोन्यानं पंख मढवीन त्याचे, मग उडायचं बंदच होईल !

[लक्ष्मी अवतरते]

रात्रीचं कोण आलं पुनः छळायला ! गांव सोडून पळायची पाळी येणार की काय ? -छेः, आता शक्य नाही !

लक्ष्मी : पळावं लागलं, म्हणून झालं काय ? दूर जावं लागेल.

क्षीरो : थांब, थांब, पाहू दे बरं. (अगबाई) डोक्यावर काय घातलं आहेस ते ? हिऱ्याच्या मुकुटासारखं दिसत आहे ! आणि हातातल्या त्या सोन्याच्या पेटीत काय आहे ? पाहायला मिळेल का ? बरं, राहू दे. (हो, पण बाई,) इतके हिरे अन् सोनं नसत कुणापाशी ! -गिलिटाचे दागिने नव्हेत ना हे ? हे सारे खडे तरी खरे आहेत का ? (अगबाई !) अन् अंगाला काय लावलं आहे ? कसलं अत्तर ? कमळाच्या फुलाचा नुसता घमघमाट सुटला आहे ! मनात कितीन् काय शंका येताहेत. बस बाळा. इतक्या रात्रीची का आलीस ? -मला कोणी फसवायला तर आलं नाही ना ! आणि आलं, असलं, तर क्षीरीला ओळखलं नाहीत, सांगून ठेवते. - नाव काय तुझं ? - खरं खर सांग, शप्पथ आहे !

लक्ष्मी : एक का नाव आहे ? कितीतरी नावं आहेत मला.

क्षीरो : होय होय, ज्यांना दुसऱ्यांना फसवायचं असतं, त्यांना बरीच नावं असतात खरी- खरं नाव, सांगायच नाव- सांपडली नाहीस का कधी ?

लक्ष्मी : हो, दहापांच दिवस सांपडते की- पुनः बंधन तोडून मोकळी स्वतंत्र होते.

क्षीरो : कोडं उलगडून सरळ बोल पाहू- अशानं नाही जमायचं- तुझं नाव सांग सरळ.

लक्ष्मी : लक्ष्मी.

क्षीरो : चेहरा आहे खरा तसा ! पण, बऱ्याच लक्ष्मी आहेत ; तू कुठली ?

लक्ष्मी : खरी लक्ष्मी त्रिभुवनात एकच आहे.

क्षीरो : बरं बरं बरं ! - असं सांग आई, तू तीच (खरी लक्ष्मी) होय ?

ओळख नसल्यामुळं ओळखलं नाही मी. आईच्या चरणाची ओळख असती, तर असं का फुटकं कपाळ असतं माझं ! ये, बस माऊली. माझा घुबडदादा बरा आहे ना ? आलीच आहेस आई, तेव्हा आता घाई घाईनं जाता नाही यायचं. चरणसेवेची तयारी करते ; साध्यामुध्या हातात नाही सापडलीस या वेळी. शहाण्यासुरत्यांची तुला माया वाटत नाही ग लक्ष्मी. माणसाला अक्कल असली, की तो उपाशी मरत नाही ; बावळटांना तू नाही सांभाळलंस, तर त्यांची पंचाईत !

लक्ष्मी : प्रतारणा करून तू आपलं पोट भरतेस. तुला धर्माचं मुळीच भय नाही का ? कल्याणीसारखी मालकीण मिळाली आहे तुला. पण, तिलाही तू फसवतेस ना ?

क्षीरो : हेच का माझ्या नशिबी होतं ! जिच्यासाठी चोरी, तिन्च चोर म्हणावं मला ! फुटक्या नशिबाची आहे मी, अन् तुझ्यावर प्रेम आहे, म्हणून ना मला फसवाफसवी करावी लागते ? आता नाही बरं फसवायची (कुणाला), तू खुशाल शांतपणे झोपत जा- पण मला मात्र तू फसवून जाऊ नकोस.

लक्ष्मी : तुझा स्वभाव फारच कठोर.

क्षीरो : कारण, माझ्या कपाळी दुःखच घोर. दासी आहे मी, दासींची रीत आहे माझी ; राणी करा, म्हणजे, राणीचा स्वभावधर्म येईल मला. माझी परिस्थिती आली, तर राणीला सुद्धा यश अन् कीर्ती इतकी सर्वंग नाही मिळायची. तिची कृपा दुसऱ्याच्या वाटणीला येणार नाही तेव्हा. तिला स्वतःसाठी त्या कृपेचा उपयोग करावा लागेल ; बोलण्यातली गोडी बरीच कमी होईल ; कवडी पुढे केली, तरी देखील ती मागे सरायची नाही, तळाहातात घट्ट पकडून ठेवील ; भिक्षा मागायला, दोन्ही पाय धरायला मग नित्य नवीन उपाय सुचतील !

लक्ष्मी : तथास्तु ! तुला मी राणी केली आहे. तू दासी होतीस, हे लोक विसरतील. पण, सावध राहा बर सदा ; माझा अपमान होता कामा नये.

दृश्य दुसरे

[राणीच्या वेषात क्षीरो आणि तिच्या सखी.]

क्षीरो : बिनी !

बिनी : काय मावशी ?

क्षीरो : अग, मावशी काय म्हणतेस ? अगदी बावळी कशी ग तू ? गरीब, भिकारी, कोळी-माळी आपल्या मावशीला नुसतं 'मावशी' म्हणतात. सुदैवानं राणीची भाची झाली आहेस, आदर-सन्मान कळतो का काही ? मालती !

मालती : जी !

क्षीरो : राणीच्या भाचीनं राणीला कशी हाक मारायची असते, ते या बावळ्या पोरीला शिकव बरं.

मालती : इश ! राणीला कुठं नुसतं 'मावशी' का म्हणतात ! राणीमावशी म्हणायचं असतं, लक्षात ठेव आता.

क्षीरो : राहील ना लक्षात ? काशी कुठं गेली ?

काशी : काय राणीताई ?

क्षीरो : चार चार दासी का नाहीत (तुझ्या) बरोबर ?

काशी : रात्रन् दिवस इतके लोक उगीच कशाला पाठीशी लागतात ?

क्षीरो : मालती !

मालती : जी !

क्षीरो : का इतक्या दासी लागतात, ते सांग या पोरीला.

मालती : अग, तुम्ही काही कोळी-माळी, शेतकरी-कातकरी यांच्या पोरी नव्हेत. राणीची नातवंड आहात ! मी जो नबाबवाडा सोडून आले, तिथल्या बेगमेनं एक मुंगूस पाळलं होतं; त्यां मुंगसाच्या पिल्ला पाठीमागं चार चार दासी असायच्या ! खेरीज, शिपाई.

क्षीरो : ऐकलस ना काशी ?

काशी : ऐकलं !

क्षीरो : बोलाव तर मग तुझ्या दासींना. किणी सटवी कुठं गेली ? जळलं तोंड हिचं !

किणी : काय राणीकाकू ?

क्षीरो : (मग) मी जांभई दिली, तेव्हा (तोंडापुढं) टिचकी वाजवायला का कू का केलंस ? मालती !

मालती : जी !

क्षीरो : शिकव हिला कायदा.

किणी : किती सांगितलं तरी काही नाही फायदा ! बेगमसाहेब शिकल्याबरोबर (' शतजीव ' करून) टिचकी वाजवायला चुकलं, की आटोपलं ! लगेच त्या चुकणाऱ्याला सुळावर चढवून, नाकात काड्या घालून, शिक-शिकून मरायला लावतात.

क्षीरो : बिनी !

बिनी : काय राणीमावशी !

क्षीरो : तुझ्या हातातली एक बांगडी चोरीला गेली आहे म्हणे !

बिनी : नाही, चोरीला नाही गेली.

क्षीरो : तर मग, हरवली ?

बिनी : नाही, हरवली नाही.

क्षीरो : तर मग, कोणी फसवून, काढून घेतली ?

बिनी : नाही ग राणीमावशी !

क्षीरो : तिला काही पंख नाहीत, हे तर खरं ? एखादी वस्तू चोरीला तरी जाते, हरवते तरी, नाही तर, एखाद्या ठग-भामट्यानं कापलेली, पळवलेली तरी असते-याहून त्या वस्तूचं काय व्हावं, हे (मला तरी) कळत नाही !

बिनी : मी दान दिलं आहे-दिली आहे मी ती.

क्षीरो : (बांगडी) दान दिलीस ? त्याचाच अर्थ, कोणी तरी फसवलंय ! कोणी घेतली सांग.

बिनी : मल्लिका दासीनं. ती फार फार गरीब आहे ग, राणीमावशी !

क्षीरो : मालती !

मालती : बघ, कशी खुळी आहे ही ! हिला चार गोष्टी सांग समजावून.

मालती : अग, राणीची भाची, म्हणजे राणीचाच अंश. उच्च वंशांनी (बाल्या वर्गापासून) अंतरावर असायला हवं; दान-धर्म कर-

ण्याच्या निमित्तानं गोरगरिबाशी अधिक सलगी होते ! जुन्या शास्त्रात म्हटलंच आहे, की गरीबासारखे हलके लोक नाहीत ! श्लोकच आहे मुळी तसा.

क्षीरो : मालती !

मालती : जी !

क्षीरो : मल्लिकेला आता ठेवून उपयोगाचं नाही !

मालती : तिला हाकलायचीच आता. मुलाबाळांचा विचार करीत बसलं, तर खर्च वाढेल ! तसली दया नको.

क्षीरो : हो, पण तिची बोळवण करताना, भान न राहून, हातातल्या सोन्याच्या वाळघासकट नको बरं घालवू तिला.... (कोण आहे ग तिकडं ?) रस्त्यावर बासरी कोण वाजवतंय, पाहून या बरं पाच-सहा जणी.

[तारिणी जाते व पुन्हा येते.]

तारिणी : मधू दत्ताच्या नातवाचं लग्न आहे, म्हणून मोठ्या सोहळ्यानं चाललेत रस्त्यानं !

क्षीरो : कोणत्या नियमानं राणीच्या वाडघासमोरच्या रस्त्यावरून वाजंत्री वाजवीत निघाले आहेत ? बासरी वाजलेली राणीला कशी सोसायची ! (समजा,) तिचं डोकं दुखत असतं तर ! (आणि कदाचित्) ती झोपलेली असती, अन् अर्ध्यामुर्ध्या झोपेतून जागी झाल्यानं, ती रागावली असती, आजारी पडली असती तर ! - मालती !

मालती : जी !

क्षीरो : असला प्रकार झाल्यावर, नबाबाकडे काय करतात ?

मालती : ज्याचं लग्न, त्याला पकडून आणतात-दोन बासरीवाले त्याच्या दोन्ही कानांशी तीन दिवस सतत बासरी फुंकत राहतात आणि तीन दिवसांनंतर त्याला फाशी देतात.

क्षीरो : बोलवा सर्दाराला; पहा कुठं आहे तो. दहा जुतेबर्दार बरोबर घेऊन जा म्हणावं- दर एकाच्या प्राठीवर दहा दहा फटके, सपासप बसू देत.

[दासी येते]

दासी : राणी मातोश्री, दाराशी कोणी तरी उभी आहे. कुणा थोरा मोठ्याची मोलकरीण असावीसं वाटतंय.

क्षीरो : हत्तीवरून आली आहे, का रथातून ?

दासी : पायीच चालत आली असावी.

क्षीरो : तरमग, तिचा थोरपणा कशावरून ग कळला तुला ?

दासी : तिच्या तोंडावरून. एखाद्या राणीसारखी दिसते आहे ती.

क्षीरो : थोरपणा (कुणाच्या) तोंडावर लिहिलेला नसतो; गाडी-घोड्यावरून ओळखायचा असतो.

[मालती येते]

मालती : राणींना भेटण्यासाठी दाराशी राणी कल्याणी आल्या आहेत.

क्षीरो : चालत आल्या आहेत ?

मालती : असं ऐकलं खरं !

क्षीरो : आता काय करावं बाई ! बसायला बरोबरीचं आसन द्यावं, तरी पंचाईत, खालचं आसन दिलं, तरी अन्याय ! काय करावं बरं ! कोण उपाय सुचवणार ?

पहिली : राणीजींचं आसन मधोमध मांडून, त्यांचं जरा दूर ठेवलं तर ?

दुसरी : (नाहीतर), हे आसन असं फिरवून, राणी पाठमोऱ्या बसल्या तर ?

तिसरी : राणींची आज प्रकृती बरी नाही, असं सांगून, आज त्यांना परत जायला सांगितलं तर ?

क्षीरो : मालती !

मालती : जी !

क्षीरो : काय करावं ?

मालती : उभ्या उभ्यानं भेटी-गाठीचं बोलणं सवरणं उरकलं, तर काहीच पंचईत नाही !

क्षीरो : किती ग अवकल आहे तुझ्या पोटात ? हं, तेच बरं. अगोदर माझ्या सव्वाशे दासी रांगेत उभ्या राहा (दासी रांग करू लागतात) छे, बरोबर नाही झालं; - पाच पाच जणी वेगळाल्या उभ्या रहा; - हं, या ग तुम्ही इकडं - सरका इकडं - छे, छे, तसं नाही; - इकडं या बाजूला; - नको नको, सान्या जणी समोरच रहा आपल्या ओळीनं

उभ्या - नको नको, अशानं तोंडं दिसायची नाहीत; तुम्ही आपल्या तिरक्याच, अन् वाकून उभ्या राहा पोहू. - बरं, नाही तर, तुम्ही आपल्या एकमेकींचे हात धरून, जरा लांब उभ्या राहा. - शशी, तू आज छत्र धर, आणि तारिणी, तू चामर हलवीत राहा ! - मालती !

मालती : जी !

क्षीरो : आता तिला आण माझ्या दरबारात !

[मालती जाते]

किणी, बिनी, काशी, नीट उभ्या राहा. जर का कोणी हल्लात, तर पहा. सान्याजणी माझ्या दोही बाजूला सारख्या उभ्या राहा.

[कल्याणी व मालती येतात]

कल्याणी : कुशल आहे ना ?

क्षीरो : कुशल असावं, असा माझ्या कडून मी प्रयत्न करत असते; दुसरे मला फसवायचा प्रयत्न करीत असतात - असंच जग चाललेलं असतं, आप-पराचा झगडा चालायचाच !

कल्याणी : बरी आहेस बिनी ?

बिनी : होय, आई, बरी आहे मी - पण सोन्यासारखं ओसंडणारं हे रूप, असं काळवंडलेलं कां बरं ?

क्षीरो : बिने, उगीच लघळपणा करू नको. (फाजील) बोलायचा तुझा रोग अजून गेला नाही का ?

कल्याणी : राणीजी, जर मनात काही आणत नसाल, तर मला थोडं बोलायच आहे आपल्याशी जरा बाजूला, एकांत -

क्षीरो : आणखी कुठं जायचं बाजूला, एकान्तात ! तुमच्यान् माझ्या शिवाय आहे कोण इथं !

कल्याणी : सांगते तर. अन्यायानं फसवून, पठाण बादशहा माझं राज्य बळकावून बसला आहे.

क्षीरो : म्हणता काय ! तर मग, फूलवाडी, गिरधरपूर, गोपाळनगर कन्हार्गंज, सारं गेलं म्हणायचं -

कल्याणी : माझं सर्वस्व गेलं आहे !

क्षीरो : रोख रक्कम तरी आहे का जवळ ?

कल्याणी : सारं पळवलं आहे. काही शिल्लक नाही.

क्षीरो : (अगबाई !) इतकं दुःख तुझ्या कपाळी होतं ! हिऱ्या-मोत्यांचे ते दागिने, त्या येवढ्या नोलाच्या कंठ्या, घसघशीत कानातली, माणकाचे ते पाचपदरी हार, लाख रुपयांची हिऱ्याची बिंदी - सारं लुटून नेलं वाटतं ?

कल्याणी : जमलेल्या सैन्यानं सारं पळवलं.

क्षीरो : अयाई ! तरीच म्हणतात बर, ' श्रीमंती अन् मानसन्मान म्हणजे कमळाच्या पानावरचं पाणी ! ' महागामोलाचं, जुनं पानं जे जे होतं त्यातलं काहीच राहिलं नाही वाटतं ? राजदंड, छत्र - चामरं, चांदवे - कनाती, गेलं म्हणायचं सारं ! शास्त्रात म्हटलं आहे, की धन - वैभव विजेसारखं असतं, ते काही खोटं नाही. आता वस्ती कुठं आहे ? घर तरी आहे ना ?

कल्याणी : फौजेनं माझा वाडा काबीज केला आहे.

क्षीरो : अगबाई ! अगदी कहाणीतल्यासारखं वाटतं आहे ऐकून ! ' काल होती राणी, आज भिकारिणी ' ! म्हणूनच शास्त्रात म्हणतात बरं, ' सारी माया - धन - जन ताडवृक्षाची छाया ' काय म्हणतेस मालती !

मालती : ते तरी खरंच, ' अति चढ अन् खाली पड. '

कल्याणी : चार दिवस तुमच्या इथं आश्रय मिळाला, तर पुन्हा माझं राज्य मी परत मिळवीन - दुसरा कोणताच मला मार्ग दिसत नाही.

क्षीरो : अहाहा ! तुम्ही माझ्या इथं राहणार ! छान, छान. आनंद आहे मला.

पण, एक अडचण आहे. माझा राजवाडा खूप मोठा आहे खरा, पण माणसांची गर्दीही आहे तितकीच. आहेत ती मंडळी कशीबशी, दाटणी वाटणीनं राहताहेत. इथं तुमची सोय व्हायची कशी ! काळजीच आहे ती एक मोठी ! पण, - आपण आपलं चार दिवस बाहेरच कुठं तरी तंबू घालून राहिलो तर ?

कल्याणी : नको नको, राणी, मुद्दाम तशी तुमची गैरसोय करायचं काही कारण नाही - येते आज मी.

क्षीरो : जाणारच अगदी ? (बरं तर) काय करायचं बाई ! कुठं सुई टाकायला जागा नाही. सामान - सुमान, लोक-लष्करानं वाढा नुसता भरला आहे - फटकन् कुणाला 'बसा' म्हणायची सोय नाही ती ! हो, बरं आठवलं; ऐका, हळूच सांगते - जे काही दागदागिने बाजूला करता आले असतील, ते बेतानंच रात्री माझ्यापाशी आणून ठेवा, - सुरक्षित राहतील.

कल्याणी : काहीच आणले नाहीत मी दागिने. या हातातल्या बागड्या आणि पायातले पेंजण दिसताहेत, येवढंच आहे.

क्षीरो : बरं, तर मग, आज या आता; दुपार होत आली, -तब्बेत बरी नाही; त्यामुळं, जास्त कोणी बोलायला लावलं, की डोकं चढत ! -मालती !

मालती : जी !

क्षीरो : स्नानाच्या वेळी सनई वाजवायचं कन्हेय्याला माहित नाही का ?

मालती : थांबा, चांगलं शासन करते त्याला.

[कल्याणी जाते.]

क्षीरो : माझं रत्नजडित सिंहासन उचलून ठेवा. आजच्या पुरता दर-बार आटोपला. -मालती !

मालती : जी !

क्षीरो : कीर्ती मिळवण्याचं सुख पाहिलंस ना ?

मालती : बाई, बाई, बाई ! हसावं, का रडावं, असं झालंय मला ! बेटकुळी फुगून बेडूक व्हावा, अन् बेडकाचं परत दानोळं, तशातली गत !

क्षीरो : मी पहा, नावलौकिक मिळवायसाठी पैशाची उघळपट्टी करणं, नाही ते लोक जमाकरून मोठेपणा दाखवणं, लोकांना थक्क करणं, असल्या सान्या ढोंगबाजीच्या पासंगाला जात नाही ती ! मालती !

मालती : जी !

क्षीरो : अग, त्यांच्यापाशी जितके दागदागिने होते, तितके कुणापाशी सहसा नसतात. शेवटी दोन बांगड्यांवर येऊन ठेपलेलं पाहून, मला हसू आवरेना. तरी, (बाईची) मान खाली लवेना बघ ! मागायला येऊन, सोंगं किती ! रस्त्यानं चालली वाटेवरली भिकारीण होऊन, पण (मेलं)

राणीपण काही विसरेना ! संकटात सापडल्यावर माणूस कस मऊ होतं. असला दिमाख पाहून पित्त खवळतं बघ ! -पुनः कसली गडबड ऐकू येते आहे ?

मालती : भिकारी गोळा झालेत दाराशी. दुष्काळ पडला आहे, तांदु-ळाची पोती त्यांच्या मनाजोगी स्वस्त मिळेनात, म्हणून आरडाओरडा करून कान खाताहेत ! वेताच्या छड्या मिळाल्या, म्हणजे होतील थंड ते (भिकारडे) !

क्षीरो : राणी कल्याणी आहे की दात्री ! माझ्या दाराशी का हात पसरताहेत ? माझ्या शिपायाला सांग-घरून घेऊन जा म्हणावं सान्यांना, -पोचव म्हणावं, दात्री राणी कल्याणीच्या घरी-तिथून आणू देत भीक मागून ! -तिथं जे मिळेल, त्याहून इथं पाच पट मिळेल पोटाला !

[दासी येते]

दासी : दाराशी एक बाई आल्या आहेत. आज्ञा मिळाली, तर हाक-लते त्यांना.

क्षीरो : नको, नको, हाक मार. का कुणाला माहीत, आज माझं मन कसं अगदी प्रसन्न आहे !

[बाई येते]

बाई : मोठ्या संकटात सापडल्यामुळं आले आहे मी.

क्षीरो : ते उघडच आहे. संकट नसून, नुसतं माझं चांद-मुख पहायला आला नाहीत तुम्ही, ते माहीत आहे मला.

बाई : माझ्या घरात चोरी झाली आहे.

क्षीरो : माझ्या घरात त्याचा तपास करणार की काय ?

बाई : कृपा करून काही दान दिलंत, तर या वेळे पुरता जीव वाचेल माझा !

क्षीरो : तुमचं जे दुसऱ्यांनी घेतलं, त्याबद्दल मी तुम्हाला दया दाखवायची ! माझं जे तुम्ही घरी घेऊन जाल, त्याबद्दल मला कोणी दया दाखवायची ?

बाई : आपल्या भांडारात घन असल्याचं सुख ज्यांना असतं, त्यांचं ते सुख दानानं वाढतं. ते दान घेणाऱ्याची मान मात्र खाली असते;

दुःखावर भीक्षेचं दुःख असतं. तुम्ही समर्थ आहां. मी नाइलाजानं आले आहे. मनात नसेल, तर काही देऊ नका. पण, अपमानावर आणखी अपमान का करता ? बरं, येते तर. कुणाच्या घरी गेल्यानं माझी इच्छा पूर्ण होईल (माझी गरज मागेल), ते तेवढं दया करून सांगा मला.

श्रीरो : राणी कल्याणीचं नाव ऐकलं नाहीत का ! दात्री, म्हणून मोठी बढाई वाटते त्यांना ! आता तुम्ही त्यांच्याच घरी जा. भिकेची झोळी (चांगली) भरून आणा-वाट माहीत नसली, तर माझी गडी-माणसं त्यांच्या घरी पोचवतील.

बाई : बरं, तथास्तु ! त्यांच्याचकडे जाते. घर चांगलं माहीत आहे. -मीच ती लक्ष्मी आहे ! तुझ्या घरी आले, अन् शेवटी अपमान करून घेऊन परत चालले ! मात्र, येवढं लक्षात ठेव-संपत्तीनं माणसाचं मन मोठं होत नाही. पुष्कळ धनी आहेत, पुष्कळ मानी आहेत, पण सारेच काही राणी कल्याणी होऊ शकत नाहीत !

श्रीरो : जाणार, तर मला रीतसर मुजरा करून जा.-मालती ! मालती ! -तारिणी कुठं आहे ? माझ्या चामरधारिणी गेल्या कुठं ! आणि माझ्या सव्वाशे दासी ! -अग गेलात कुठं ? -बिनी ? किष्णी ! काशी ! -

[कल्याणी येते]

कल्याणी : वेड लागलं की काय ! अग, तुला झालं तरी काय ? अजून रात्र संपली नाही. काय गोंधळ घातला आहेस, सांग पाहू. आरडाओरड करून सारं गाव जागं केलंस की !

श्रीरो : अगबाई ! खरंच की ! रात सारी स्वपन पाहिलं. देवानं मोठं वाईट स्वपन दिलं ग बाई -स्वपन मोडलं, म्हणून जीव भांडघात पडला ताई ! जरा उभ्या रहा, पायधूळ घेते-तुम्ही (खरंच) राणी ! अन् मी तुमची जन्माची दासी आहे !

क्षुद्राचा वंभ

ताठरलेले शैवाल
तडागा ऐकवी बोल,

“ थेंब दवाचा दिघलेला
लिहून ठेवी खात्याला ! ” ॥

नाते विचार

“ ताई म्हणशिल मला जरी
गळाच घोटिन तुझा तरी, ”
चिमणी राकेली म्हणते
पणतीलागी दटाविते

चंद्र उगवला नभी तदा
चिमणी वदते, “ या दादा ! ” ॥

भक्तिभाजन

रथयात्रेचिये साठी जन करिती फार दाटी
भाविक घेती लोटांगण, कोणी करिताती नमन ॥
वाट मानी “ मीच देव ” ; बाघे रथा तोच भाव !
ईश मानी मूर्ति स्वता, ईशा हसवि मनस्विता ! ॥

मुरळ

तट तटिनीचा या बाजूचा मनात मुसमुसतो
 “ खास किनारी, जो सामोरी, सौख्य-कोष वसतो ! ”
 पलिकडचा पण काठ सोडितो दुःखे निश्वासा
 वदे, “ किनारा, जो सामोरा, सुखात पोहेसा ! ”

मध्यमाची सावधगिरी

उत्तम अधमासवे वसे
 त्याते खंती मुळी नसे
 मध्ये अंतर ठेवितसे
 खरीच मध्यम व्यक्ति असे ॥

भलती पंचईत

दिवस झाले पाच तो अन्न नाही
 दूध घोटानी जिता मात्र राही
 ताप निवला त्या दिवस फार झाले
 पथ्य त्याचे पण कडक आज चाले ॥१॥

साबुदाण्याची लापशी कपाळास
 तसे डॉक्टर ते ! बदल ना तयास.
 तुरट आंबट नि कवठ चिंच बोर
 कशी मिळणे ती पडे पेच घोर ॥२॥

आता शाळेला काट आयताच
 गणित अटवीची वाट संपलीच !
 दिसे जेव्हा मैदान ते दुरून
 ज्यास खेळाडू टाकती दंगलून
 आणि चाले जी मॅच फूटबाली
 सर्व बघताना मनी घालमेली ॥३॥

(वृत्त बदलून)

किन्नुराम पंडित आठवती
 त्यांचे टक्कल ! पुरी स्मृति ॥

चुनिलाल डॉक्टर तसेच ते
 त्यांची मूर्ति मज दिसते ॥

बूच शिशीचें काढोनी
 औषध हल्ला योजोनी
 हळूच, हासत येणे ते
 फट दातातिल ती दिसते ॥

स्वतःच डॉक्टर तापकरी
 झाले जर का कधीतरी ॥

तरी न सुटका मला मिळे
 जपून असुनी भान चळे ॥

गुरुजोंचीहि तीच तऱ्हा
 आला जरिही ताप खरा ॥

उलटी पक्कच गाठ वसे
 उसंत मजला मुळी नसे ॥

त्या रत्नांनी खरा खुरा
 केला आहे मला बरा ॥

अग्निकांड

वाडा गडबडून उठला
जाग नाही मालकाला
सान्यांनी हाका केला,
'उठा हो मालकजी !' ॥१॥

'एलारामाचे घडघाळ
बंद जाहलेले खुशाल
टोले देईना खटघाळ !
घनि ऐसे बोलले ! ॥२॥

'टोले पडतील मागुनी
वाडा पेटला या क्षणी'
'अवेळीच्या जागरांनी
उठे आग माथ्यात' ॥३॥

'अहो, आता घर कोठले ?
जळोनीया खाक झाले !
झोपेचे उरले सुरले
करा वसूल पदपथी' ॥४॥

छोटा-मोठा

असे लहाना अजून म्हणुनी मोठा झालो ना ।
दादाहुनीही होईन मोठा समान बाबांना ॥
अभ्यासाला जर का दादा दांडी देईल ।
पिजऱ्यातली पिले काहुनी खेळू लागेल ॥

'खटघाळ कुठला ! ऊठ मुकाटे अभ्यासा लाग' ।
असेच चापिन मी दादाला आणुनीया राग ॥
बाबांपरि मी मोठा होता, घेइन ताब्यात ।
तोच पिजरा, पिले छानशी पाळिन मी त्यात ॥

मुळीच धांदल आंधोळीची नाही करणार ।
वाजुनी गेले दहा तरीही खंत न धरणार ॥
पायि सपाता सटकवीन तो, छत्री घेईन ।
खुशाल सान्या वाडीमध्ये भटकून येईन ॥

ठेववीन मी खुर्ची येता गुरुजी दाराशी ।
"पाटी कोठे ? उशीर होतो ! आता अभ्यासी—" ॥
असले काही जर पंतोजी बोलतील माते ।
उत्तरीन की, "मोठा झालो, नुरलो बाळव ते ॥

बाबां इतुका मोठा आता झालो आहे ना ?" ।
गुरुजी म्हणतिल, "तर बाबूजी आम्ही येतो ना !" ॥
तोच भुलू जर मैदानावर खेळायो येई ।
म्हणेन त्याला, "नलगे गडबड ! सवड मुळी नाही" ॥

रथजत्रेला भारी गर्दी जरिहि झालेली ।
पुरा एकटा जाइन तेथे,—भीति मला कसली ? ॥
धावत येतिल मामा, म्हणतील, "गर्दीत चुकशील," ।
"दिसे न का हो, मोठा झालो ?" वदीन खुशाल ॥

बोलतील मग मामा माझे उत्तर ऐकून ।
"खरंच !—मोठा माझा बाळू ! नुरला हा सान" ॥
मोठा होता, पहिल्या दिवशी, आई चमकेल ।
गंगेवरुनी परसामघुनी जेव्हा येईल ॥

'दंगाबिंगा, काही कसं ते ऐकू येत नाही ?' ।
म्हणेल आई मनात तेव्हा, 'चमत्कार बाई !' ॥
मी शिकलेला कुलुप काढणे, असेन गुतलेला ।
घरकामाच्या बाईलागी पैसे देण्याला ॥

ते पाहोनी म्हणेल आई घाईघाईने ।
 “ बाळ, कसले खेळ तुझे हे ? —पाहिले न कोणे ! ” ॥
 “ देतो आहे पगार ” —माझे उत्तर येईल ।
 “ बाबां इतुका झालो मोठा ! —दिसून येईल !! ॥
 सरले पैसे, नुरले जिन्नस काही फराळाचे ।
 आणुन देईन. रंगड, आई, संकट ते कैचे ? ”
 आश्विन मासी होता सुट्टी पूजेच्या साठी ।
 गाजनतळच्या हाटी मोठी लोकांची दाटी ॥
 फार दुरोनी नाव घेउनी येईल बाबांना ।
 बाबुगजच्या घाटा निकटी दिसेल असताना ॥
 जसा तसाहि लहान बाळू बाबा गणतील ।
 छोटे कपडे, अनेक रंगी. बूट आणतील ॥
 “ घाल पाहुया सर्व एकदा, ” म्हणतिल ते मजला ।
 वदेन चट्कन् तेव्हा मी की “ सांगा दादाला — ॥
 असे वाढलो, मोठा झालो, तुमच्या अंगाचा ।
 छोटा कपडा, बाबा, मजला काय उपेगाचा ? ।
 तुम्हीच पहा की, सगळे कपडे लहान मापाचे ।
 घालु लागलो, तर ते मजला तुस्तुच व्हायाचे ! ”

मुकुट अंक पहिला दृश्य पहिले

[त्रिपुराचे सेनापती इशाखां यांची खोली. त्रिपुराचे छोटे राजकुमार राजधर व इशाखां शस्त्रे पुसून स्वच्छ करत आहेत.]

राजधर : हे पहा सेनापती, पुनः पुन्हा मी बजावतो आहे; मला तुम्ही नावानं हाका मारू नका.

इशाखां : तर मग, कसं मारू ? केस ओढून की कान पकडून ?
 राजधर : माझा मान तुम्ही राखला नाहीत, तर तुमचाही मी राखणार नाही, सांगून ठेवतो.
 इशाखां : माझा मान राखणं तुमच्या हातात असतं, तर तो मान मी फुटक्या कवडीच्या किमतीनं बाजारात विकून आलो असतो. माझा मला मान ठेवून घेता येईल, बरं.
 राजधर : तो ठेवून घ्यायचा असेल, तर इतःपरं मला नावानं हाक मारू नका.
 इशाखां : असं ?
 राजधर : होय.
 इशाखां : हा हा हा हा ! महाराजाधिराजांना कसं हाक मारायला हवं ? हुजुर, —जनाब, की जहाँपना ?
 राजधर : मी तुमचा विद्यार्थी आहे, हे खरं; तरी पण मी राजकुमार आहे, हे तुम्ही विसरता.
 इशाखां : उगीच नाही विसरत. तुम्ही राजकुमार असल्याचं लक्षात राहणं, तुम्ही कठिण केलेलं आहे.
 राजधर : तुम्ही माझे उस्ताद आहात, हे तुम्ही तरी कुठं लक्षात ठेवू देता ?
 इशाखां : बस् चूप.

[दुसरा राजकुमार इंद्रकुमार येतो.]

इंद्रकुमार : खांसाहेब, काय भानगड आहे ?
 इशाखां : एका तर खरं कशी मौज आहे ती ! तुमच्या सर्वांत ही जी लहान व्यक्ती आहे ना, यांना जहाँपनाह, शाहेनशाह म्हटल्याशिवाय त्यांचा मान राहात नाही ! ...इतका बडा आहे मान त्यांचा !
 इंद्रकुमार : खरं की काय ? हा हा हा हा !
 राजधर : गप बसा पाहू, दादा.
 इंद्रकुमार : काय म्हणायचं तुम्हाला ? जहाँपनाह ! हा हा हा हा ! शाहेनशाह !
 राजधर : दादा, गप् बसा म्हणतो ना ?

इंद्रकुमार : जनाब, गप् बसण मोठं अवघड आहे—हसून पोट फुटायची पाळी आहे हुजूर !

राजधर : तुम्हाला काही कळत नाही !

इंद्रकुमार : शांत व्हा, भाई, शांत व्हा. तुमची बुद्धिमत्ता तुमच्या-पाशीच असू द्या. मला मुळीच लोभ नाही तिचा.

इशाखाँ : त्यांची बुद्धि सांप्रत जरा फाजील झाली आहे; वाढली आहे बरीच !

इंद्रकुमार : (होय तर.) आमचे हात पोचत नाहीत तिथवर; शिडी लावायला हवी !

[अनुचरांसह युवराज चंद्रमाणिक्य आणि महाराज अमरमाणिक्य येतात.]

राजधर : महाराजांपाशी माझी फिर्दा आहे.

महाराज : काय झालं ?

राजधर : पुनः पुन्हा सांगूनसुद्धा, इशाखाँ माझा अवमान करतात. याचा न्यायनिवाडा झाला पाहिजे.

इशाखाँ : अवमान कोणी करत नाही—तुम्ही करायला लावता तो. बाकीचे राजकुमार आहेतच ना ? त्यांचा मी गुरू असल्याचं ते ध्यानात ठेवतात, ते माझे विद्यार्थी आहेत, हे मीही लक्षात ठेवतो;—मान-अव-मानाची भाषा निघतच नाही.

महाराज : सेनापतीसाहेब, राजकुमार आता मोठे झाले आहेत; त्यांचा मान राखूनच वागायला हवं.

इशाखाँ : महाराजांची स्वारी माझ्यापाशी युद्धाचं शिक्षण घेत होती, तेव्हा त्यांचा जसा मान राखीत होतो, त्याहून राजकुमारांचा मी काही कमी मान राखत नाही.

राजधर : बाकीच्या कुमारांबद्दल मला काही म्हणायचं नाही; पण,—

इशाखाँ : गप राहा, बत्सा. मी तुमच्या पिताश्रींशी बोलतो आहे. माफी असावी महाराज, राजवंशातील हे कनिष्ठ पुत्र मोठे झाल्यावर साहित्यिकासारखे लेखणी चालवू शकतील; पण त्यांच्या हातात तलवार शोभणार नाही. (युवराज व इंद्रकुमार यांचा निर्देश करून) यांच्याकडे पहा महाराज; हेही राजपुत्र आहेत ना ? राजवाडा उजळला आहे यांनी.

महाराज : राजधर, खाँसाहेब काय म्हणताहेत ? तुम्ही शस्त्र-शिक्षणात त्यांचं समाधान करू शकला नाही !

राजधर : तो माझ्या दैवाचा दोष आहे, शस्त्रशिक्षणाचा दोष नाही तो. महाराजांनी स्वतः आमच्या धनुर्विद्येची परीक्षा घ्यावी, हीच माझी प्रार्थना आहे.

महाराज : ठीक आहे, उत्तम. उद्या आम्हाला सवड आहे; उद्याच परीक्षा घेऊ. तुमच्यापैकी ज्याचा जय होईल, त्याला माझी ही हिरे बसविलेली तलवार पारितोषिक म्हणून मिळेल.

[जातो.]

दृश्य दुसरे

[इंद्रकुमार याच्या शस्त्रशालेच्या दाराशी.]

इंद्रकुमार : काय प्रताप, काय भानगड आहे ? मला अकस्मात शस्त्रशालेच्या दाराशी हाक का बरं आली ?

प्रताप : मधल्या वहिनीबाईंनी आपल्याला वर्दी घायला सांगितली आहे, की आपल्या शस्त्रशालेत एक जिवंत अस्त्र शिरल आहे ! ते वायु-अस्त्र आहे, की नागपाश आहे, का आणखी काही आहे, त्याचा तपास करायला हवा.

इंद्रकुमार : म्हणतोस काय प्रताप ? कलियुगातही असले प्रकार होतात की काय ?

प्रताप : होय जी; कुमार, कलियुगातच होतात असले प्रकार; सत्य-युगात नाही. दरवाजा उघडला की, येईल सारं ध्यानात.

इंद्रकुमार : खरंच की ! पायरव ऐकू येतो आहे.

[दरवाजा उघडल्याबरोबर राजधर बाहेर येतो.]

आं ! हे काय, राजधर ! हा हा हा हा ! चुकून कोणी तरी तुम्हालाच शस्त्र-अस्त्र म्हटलं की काय ? हा हा हा हा !

राजधर : थट्टा, मोज करण्यासाठी वहिनीबाईंनी मला इथं कोंडून घातलं होतं.

इंद्रकुमार : ही जागा काही अशा तशा मीजेची नाही. इथल्या मीजेला भयंकर धार आहे; -इथं तुमचं बरं आगमन झालं ?

राजधर : आज रात्री शिकारीला जावं म्हणून शस्त्र शोधायला गेलो तो माझ्या साऱ्या हत्यारांवर गंज चढल्याचं आढळलं. उद्याच्या परीक्षे-साठी ती सारी साफ करायला देऊन आलो आहे. म्हणून, वहिनी-बाईपाशी तुमची काही हत्यारं उसनवार मागून घेण्यासाठी आलो होतो.

इंद्रकुमार : म्हणून, सारी शस्त्रशालाच त्या तुम्हाला उसनी देऊन वसल्या म्हणायच्या ! हा हा हा हा ! तर मग, बाहेर आलात बरे ? मुदत संपली की काय त्या शस्त्रांची ? हा हा हा हा ?

राजधर : हसा, हसा. या तमाशात (मीजेच्या कार्यक्रमांत) मीहि हसेन. पण, आताच नाही. बरं, चाललो मी दादा. आज आता नाही जात शिकारीला [जातो.]

प्रताप : छोट्या कुमारांची आपण सर्वांनी अशी थट्टामस्करी केलेली मला बरी नाही वाटत.

इंद्रकुमार : त्यात कसलं आलं आहे भय ? त्यांनीही करावी थट्टा.

प्रताप : त्यांची थट्टा सोपी नाही व्हायची !

दृश्य तिसरे

[परीक्षामूमी. राजा, सर्व राजकुमार मंडळी, इशाखाँ, निशाणधारी माणूस व भाट]

इंद्रकुमार : दादा, आज तुमची जित झालीच पाहिजे; नाहीतर चालायचं नाही.

युवराज : न चालायला काय झालं ? माझा बाण चुकला, तरी विश्वसंसार आजवर चालत आला, तसाच चालेल. आणि (माझा नेम चुकला म्हणून) तो तसाच चालणार नसता, तरी माझा जय होण्याचा काहीच संभव दिसत नाही.

इंद्रकुमार : दादा, तुम्ही हारलात, तर मी मुद्दामच नेम चुकवेन.

युवराज : छे छे : ! असा पोरपणा नका करू. उस्तादजीचं नाव राखलंच पाहिजे.

इशाखाँ : युवराज, वेळ झाली आहे- धनुष्य उचला. नीट लक्ष ठेवा. हात स्थिर राहू द्या. (युवराज बाण मारतो.) छे : ! चुकला नेम !

युवराज : लक्ष ठेवलं होतं मी, खाँसाहेब; पण नेम धरताच आला नाही मला.

इंद्रकुमार : मुळीच नाही. मनात असतं, तर तुम्हाला नक्कीच साधलं असतं. दादा, तुम्ही केवळ निरिच्छपणानं सारं दूर लोटीत असता, याचं मला भारी वाईट वाटतं.

इशाखाँ : तुमच्या दादांची बुद्धि बाणाच्या टोकाशी बरोबर का खेळत नाही, आहे माहीत ? त्यांची बुद्धी तितकी तीक्ष्ण नाही.

इंद्रकुमार : हे तुमचं बोलणं अन्यायाचं आहे सेनापतीसाहेब.

इशाखाँ : [राजधराला उद्देशून] कुमार, आता तुम्ही बाण मारा. महाराज, पाहावं आपण.

राजधर : दादांचं होऊ दे आधी.

इशाखाँ : उलट बोलण्याची वेळ नाही ही; माझ्या आज्ञेप्रमाणं करा. [राजधर बाण मारतो.] जाऊ द्या ! तुमचाही बाण तुमच्या दादां-सारखाच गेला; -लक्ष्याकडं लक्षही दिलं नाही !

युवराज : कुमार, तुमचा बाण पुष्कळच जवळून गेला.

आणखी थोडं जमलं असतं, तर नेम बरोबर लागला असता.

राजधर : नेम बरोबर लागलेलाच आहे; दुरून तुम्हाला स्पष्ट दिसत नाही. तो काय, अगदी बरोबर लागला आहे.

युवराज : नाही राजधर; तुमच्या पाहण्यात चूक झाली आहे. बाण लक्ष्याला लागलेला नाही.

राजधर : माझ्या धनुर्विद्येवर तुमचा कुणाचा विश्वास नाही, म्हणून तुम्हाला दिसूनही दिसत नाही. ठीक आहे; जवळ गेल्यावर खात्री पटेलच. [इंद्रकुमार धनुष्य घेतो.]

युवराज : [इंद्रकुमाराला उद्देशून] मी असमर्थ आहे, म्हणून माझ्यावर रागावू नका. तुमचा नेम चुकला, तर तो चुकलेला बाण माझ्या हृदयाला लागेल, हे लक्षात असू दे. [इंद्रकुमार मारतो.]

[पडद्यातून जनतेच्या 'जय ! कुमार इंद्रकुमार यांचा जयजयकार असो ! '

अशा घोषणा, वाद्ये बाजू लागतात. युवराज इंद्रकुमाराला आलिंगन देतो.]

इशाखाँ : बेटा, आल्लाच्या कृपेनं दीर्घायुषी व्हा ! महाराज, मधले कुमार पारितोषिकाला पात्र आहेत. दिलेला शब्द आपण पाळा.

राजधर : नाही; महाराज, पारितोषिक मला मिळायला हवं. माझाच नेम बरोबर लागला आहे.

महाराज : मुळीच नाही.

राजधर : सेनापतीसाहेब, पाहून या नीट कोणाचा बाण लक्ष्याला लागलेला आहे.

इशाखाँ : ठीक आहे, मी पाहून येतो. [जातो; हातात बाण वेऊन पुनः येतो. इंद्रकुमारास उद्देशून] मी म्हातारा आहे बेटा; डोळ्यांना चुकीचं तर दिसत नाही ना ? या बाणाच्या टोकावर राजधरचं नाव आहेसं वाटतं आहे.

इंद्रकुमार : होय, राजधरचं नाव आहे.

महाराज : पाहू, खरंच की ! एकाच वेळी आपण सगळेच चुकलो.

राजधर : आजच नाही, महाराज, माझ्या बाबतीत पहिल्या पासून चुक होत आलेली आहे.

इशाखाँ : काही समजेनासं झालं आहे.

इंद्रकुमार : मला समजलं आहे.

राजधर : महाराज, आज न्यायनिवाडा होऊ द्या.

इंद्रकुमार : [स्वगत] न्याय ! तुम्हाला न्याय हवा आहे ! तोंड काळं पडेल न्यायनिवाडा झाला तर ! — राजधराण्याची इज्जत राखली पाहिजे ! — परमेश्वरच तुमचा न्यायनिवाडा करील.

इशाखाँ : काय झालं बेटा ? यात काही तरी गूढ आहे खास ! शिला कधी पाण्यावर तरंगत नाही; वानर कधी गाणी गात नाही ! बेटा इंद्रकुमार, खरं सांगा पाहू, काय भानगड आहे ती. भाते बदलले तर नाहीत ?

राजधर : मुळीच नाही, तपासून पहा की.

इशाखाँ : खरंच की ! तूण तरी बरोबरच आहेत. बरं, बेटा इंद्रकुमार, खरंच सांगा पाहू, मध्यंतरी तुमच्या शस्त्रागारांत कोणाचा शिरकाव झाला होता का ?

इंद्रकुमार : त्या माहितीची काही आवश्यकता नाही खाँसाहेब.

इशाखाँ : खरं खरं सांगा कुमार; तुम्हाला नक्की माहीत आहे, की

कोणी तरी तुमच्या शस्त्रागारांत शिरून तुमच्या बाणांची अदलाबदल केलेली आहे.

इंद्रकुमार : गप बसा खाँसाहेब. तो विषय राहू द्या.

इशाखाँ : तर मग, तुम्हाला हार मान्य आहे.

इंद्रकुमार : होय. मी हारलो, हे मला मान्य आहे.

इशाखाँ : शाबास बेटा, शाबास ! राजपुत्र आहात खरे तुम्ही ! मवाराज, माझं एक निवेदन आहे. खेळाची परीक्षा होऊन चुकली आहे; आता कामाची परीक्षा होऊ द्या. त्यात आपला कोणता पुत्र पारितोषिक मिळवून आणतो, ते दिसेल.

महाराज : कोणत्या कामाविषयी बोलता आहात, सेनापती ?

इशाखाँ : आराकानच्या राजाशी युद्ध करण्याचा महाराजांचा बेत आहे. सैन्यही तयार आहे. या वेळी कुमारांना युद्धावर पाठवाव.

महाराज : चांगली सूचना आहे ही, सेनापती. आराकानचा राजा चट्टग्रामच्या सीमेपाशी आला आहे, अशी बातमी आहे. वरचेवर शासन केलं, घडे दिले, पण मूर्खाचं शासन पुरतं होतच नाही; आता यमराजाच्या पाठशाळेत पाठविल्याशिवाय गत्यंतर नाही. तुमचं काय म्हणणं आहे, बाळांनो ? आपल्या त्या चिरशत्रूशी युद्ध करून क्षात्रधर्माची दीक्षा घ्यायला तुम्ही तयार आहात का ?

इंद्रकुमार : होय, आहोत. दादाही येतील.

राजधर : आणि मी येणार नाही, असं का वाटतं आहे ?

महाराज : तर मग, इशाखाँ, सेनापती म्हणून तुम्ही या सर्वांना शत्रूचा पाडाव करण्यासाठी घेऊन चला, त्रिपुरेश्वरी तुम्हाला साहाय्य करो !

अंक दुसरा

वृक्ष पहिले

[राजधराचे शिबिर. राजधर व धुरंधर.]

धुरंधर : पाच हजार सैन्यानिशी तुम्ही अंतरावर राहणार की काम ?

राजधर : होय, इशाखाँकडे मो तसा प्रस्ताव (निरोप) पाठविला होता.

धुरंधर : मला ते माहित आहे; त्यावेळी मी तिथं होतो. त्यावर बरच बोलणं झालं.

राजधर : काय काय झालं ?

धुरंधर : पहिल्यानंच इंद्रकुमार तरी मोठ्यानं हंसेलच. ते म्हणाले की, राजधरची युद्धाची रीतच तशी आहे. रणांगणापासून खूप लांबूनच युद्ध करणं आवडतं त्यांना.

राजधर : ते बरोबर आहे. क्षेत्रावर उभं राहून मजूर-भाडोत्री सैनिक युद्ध करतात—जो दूर राहून युद्ध करू शकतो, तोच योद्धा. इशाखां काय म्हणाले ?

धुरंधर : तुमच्यावर त्यांचा कितपत विश्वास आहे, ते तुम्हाला माहीतच आहे— तुम्ही पाया पडायला गेलात, तर जोडे पळवण्याचा तुमचा नक्की हेतू असावा, असा त्यांना संशय येतो. म्हणून, इशाखां म्हणाले, 'रणांगणापासून राजधरांना लांब राहावंसं वाटतं, यात मला काहीच आश्चर्य वाटत नाही; पण, पांच हजार सैन्य त्यांना जवळ हवं आहे, ते मला बरोबर वाटत नाही.'

राजधर : युवराज काही बोलले नाहीत ?

धुरंधर : कोणाचा संशय येण्यासारखं तारतम्य परमेश्वरानं युवराजांना दिलेलं नाही— इतकंच काय, तुम्ही असे असून, तुमच्याबद्दलहि त्यांच्या मनात कसलीही शंका येत नाही.

राजधर : हे पहा धुरंधर, दादांविषयी तुम्ही असं बोलू नका.

धुरंधर : खरंच की ! त्यांच्या बाबतीत तुमचं मन जरा मऊ आहे, हे मधून मधून मी विसरतोच ! काही असो. ते म्हणाले, 'राजधरच्या बाबतीत तुम्ही अन्याय, अविचार करताहात; त्यांचा प्रस्ताव मला तरी चांगलाच वाटतो. युद्धात संकट उपस्थित झालं, तर त्यांच्या जवळच्या सैन्यानिशी ते आपल्याला साह्य करू शकतील.' युवराजांच्या आग्रहा-मुळंच इशाखांनी तुमचं म्हणणं मान्य केलं; एरवी त्यांची तशी इच्छा नव्हती मनापासून. काही असलं, तरी तुमचा लांब, वेगळं राहण्यातला मतलब माझ्या ध्यानात येत नाही.

राजधर : त्यांच्याबरोबर राहून युद्ध करण्यात मला फायदा काय ? जय झाला, तर तो माझा जय झाला, असं कोणी म्हणणार नाही !

धुरंधर : तरी पण, चुकून कोणी तरी तुमचं नाव घेण्याची शक्यता आहे. पण, लांब राहिल्यावर, युद्धात जय मिळाला, तरी तुम्ही अपयशीच; आणि पराभव झाला तर बोलायलाच नको.

राजधर : माझ्या या पाच हजार सैनिकांच्या सहाय्यानंच मी युद्ध जिंकें. [दूत येतो] काय रे, युद्धाची काय वार्ता आहे ?

दूत : जी, सारा दिवस लढाई तरी चालूच आहे. पण, या वेळपर्यंत यांच्यापैकी कोणाला शत्रूंची फळी फोडता आलेली नाही. सूर्यास्ताला आता फार वेळ नाही; — अंधार होत आला; बहुतेक आजच्या पुरतं युद्ध तहकुब कराव लागेल.

[दुसरा दूत येतो.]

राजधर : कोण आहे ?

दुसरा दूत : जी, मी व्योमकेश आहे. युवराजांनी मला पाठवलं आहे.— त्यालाही दोन प्रहर होऊन गेले. ठरल्या ठिकाणी आपण किंवा आपल्या सैन्यापैकी कोणीच असल्याचं चिन्हंही दिसलं नाही; शोध— शोधून इथं आलो.

राजधर : युवराजांचा काय आदेश आहे ?

दूत : आपला अंदाज होता त्याहून शत्रूचं सैन्य बरंच जास्त दिसतं आहे— युद्ध फार कठिण होऊ लागलं आहे, कुमार इंद्रकुमारांनी आपल्या घोडदळासह शत्रूसैन्याच्या उजव्या बाजूवर आक्रमण केलं होतं, आणखी थोडासा अवधी मिळाला असता, तर त्यांनी शत्रूसैन्य तिकडून नदीकिनाऱ्यापर्यंत हटवत आणलं असतं.

राजधर : खरं ? वेळ मिळाला असता, तर त्यांनी काय केलं असतं, याची कल्पना करण्यात विशेष काही लाभ दिसत नाही; — परन्तु त्यांना वेळ मिळाला नसणारच, असं वाटतं.

दूत : शत्रूसैन्य जवळ जवळ त्यांनी कव्हात आणलं होतं, इतक्यात युवराज संकटात सापडले असल्याची, त्यांना शत्रुनं घेरल्याची बातमी इंद्रकुमारांना पोचली. इशाखां तेव्हा दुसरीकडे युद्धात गुंतलेले होते; त्यांना ती बातमी समजल्याबरोबर ते म्हणाले, 'युवराजांना सोडविण्यासाठी मी इथं आलो नाही; मला युद्ध जिंकायचं आहे; मी इथून हाललो, तर शत्रूला फावेल.'

राजधर : दादा तर मग—

दूत : नाही, अजून त्यांच्यावर कोणतीही आपत्ति आलेली नाही. सैन्य नेऊन इंद्रकुमारांनी त्यांना सोडविले. परन्तु, त्या गोंधळात आमचा युद्धात घोटाळा झाला. आपला तपास करण्यासाठी चहूकडे दूत रवाना झाले आहेत. — आपली मदत मिळाली नाही, तर संकट ओढवण्याची शक्यता आहे; तेव्हा आता आपण मुळीही उशीर लावू नये.

राजधर : नाही, मुळीच उशीर लावत नाही. जा, तू जरा विसावा घे; — मी तयारी करतो.

[दूत जातो]

दृश्य दुसरे

[आराकानच्या राजाचे शिबिर. आराकानचा राजा व राजधर.]

आराकानचा राजा : हे पहा राजकुमार, मला बंदी करून आपल्याला काही लाभ नाही.

राजधर : का नाही, राजन् ?' या युद्धात आपला आम्हाला लाभ होणं, हाच तर सर्वात मोठा लाभ आहे.

आराकानचा राजा : त्यानं युद्ध संपणार नाही. माझा भाऊ हाम्चू आहे; त्याला माझं सैन्य राजा करील, आणि युद्ध असंच चालू राहील.

राजधर : आपल्याला मुक्त करणारच आहे; पण, ते अगदीच विना-मूल्य करून कसं चालेल ?

आराकानचा राजा : ते मला माहीत आहे; (माझ्या मुक्ततेचं) मोल द्यावंच लागणार मला. आपल्यापुढं पराभव मान्य करून, मी संधिपत्र (तहाचा कागद) लिहून द्यायला तयार आहे.

राजधर : नुसतं तेवढ्यानं कसं भागेल, महाराज ? आपण पराभव स्वीकारला असल्याबद्दलची काही खूण स्वदेशी नेली पाहिजे ना.

आराकानचा राजा : पाचशे ब्रह्मी घोडे आणि तीन हत्ती आपल्याला भेट देईन.

राजधर : त्या भेटीची मला गरज नाही; — महाराजांच्या मस्तकावरचा मुकुट मला द्यावा.

आराकानचा राजा : त्यापेक्षा प्राण—समर्पण करणं सोपं होतं.

राजधर : प्राण समर्पण केल्यानं मुकुट वाचत नाहीच. मधल्या मधे प्राण मात्र फुकट जायचे.

आराकानचा राजा : तसं असेल, तर मुकुट घेऊन चला. पण, या मुकुटाबरोबर आराकानचं कायमचं वैर आपण घरी घेऊन जाणार आहात. हा मुकुट परत मिळेतो माझ्या राजवंशाला शांति (स्वास्थ्य) असणार नाही.

राजधर : राजाला शोभेसंच बोलणं आहे हे. आम्हालाही शांति—स्वास्थ्य नको आहे — क्षत्रिय आहोत आम्ही. आणखी एक काम राहिलं. युद्ध थांबविण्याबद्दल आपल्या सेनापतींना आज्ञा—पत्र पाठवून द्यावं. त्या बाजूला एव्हाना युद्धाची तयारी झाली असणार.

आराकानचा राजा : माझा आदेश घेऊन आताच दूत जाईल.

राजधर : तरमग, चलावं. तहनामा लिहिण्याची व्यवस्था केली पाहिजे.

दृश्य तिसरे : रणांगण

[युवराज व इंद्रकुमार]

युवराज : युद्धाची आजची लक्षणं काही चांगली दिसत नाहीत. कालच्या प्रकारामुळं आमचं सैन्य आजही निरुत्साही आहे. नीट लढतच नाहीत ते, असं वाटतं आहे. इशाखां कोणत्या दिशेला आहेत ?

इंद्रकुमार : ते काय, पूर्वेकडील कोपऱ्यावर त्यांचं निशाण दिसतं आहे.

युवराज : कुमार, तुम्ही आज सारखे माझ्याबरोबर का बरं आहात ? तुम्ही त्या उत्तरेकडे जाणंच योग्य.

इंद्रकुमार : नाही, मी इथं असणंच चांगलं.

युवराज : इंद्रकुमार, आपला दादा निर्बुद्ध ठरू नये, म्हणून सावध राहून तुम्ही आसोपास फिरताहात. पुनः काहीतरी निमित्तानं खासाहे-

बांनी माझ्या बुद्धीला दोष द्यावा, हे तुम्हाला बरं वाटत नाही. पण कुमार, माझ्याही निर्बुद्धपणाला सीमा आहे; - आज बहुतेक मी सावधपणे काम करू शकेन. ते पहा, नीट पहा, - मला खरंच लक्षण बरं दिसत नाही. ते पाह्या, त्या बाजूला आपलं सैन्य वळलं. आता पळायला सुहात करील; - तुमच्याशिवाय कोणी त्यांना थोपवू शकणार नाही. इंद्रकुमार, आता विलंब नको; माझी काळजी करू नका. - हे काय ! हे काय ! हे काय ! !

इंद्रकुमार : खरंच की ! हे काय ! एकाएकी शत्रूचे सैनिक लढायचे थांबले कसे ? [इशाखां येतो] खासाहेब, शत्रू-सैन्यानं एकाएकी युद्ध का थांबवलं, काही समजलं का ?

इशाखां : हो समजलं आहे. राजधरानं आराकानच्या राजाला कैद केलं आहे.

इंद्रकुमार : राजधरानं ! खोटं आहे हे !

इशाखां : युद्ध करता करता थकून, संध्याकाळी युद्ध तहकूब करून आपण शिविरात परतलो, तेव्हा गुप्तपणानं नदीपार होऊन, राजधरानं अचानकपणे आराकानच्या राजाच्या शिविरावर हल्ला चढवला आणि त्यांना कैद केलं. आपल्याला मदत करण्यासाठी त्याला मी जिथं थांबायला सांगितलं होतं, तिथं तो नव्हताच. मी सेनापती, पण माझा आदेश त्यानं मानलाच नाही.

इंद्रकुमार : म्हणजे कमाल झाली ! त्याबद्दल त्याला शासन झालं पाहिजे.

इशाखां : तेवढ्यानं झालं नाही ! युवराज हजर असता, त्यानं आपल्या इच्छेप्रमाणं तह करण्याचं योजलं !

इंद्रकुमार : याबद्दल त्याला शासन झालं नाही, तर अन्याय होईल.

इशाखां : येवढी साधी गोष्ट तुमच्या दादांना समजावून, (पटवून) सांगा पाहू.

[राजधर येतो]

इंद्रकुमार : राजधर, तुम्ही भित्रेपणा दाखवलात !

राजधर : तुमच्याप्रमाणं युद्धातून माघार घेऊन शौर्य दाखवण्यासाठी मी इथं आलो नाही; - युद्ध जिंकण्यासाठी आलो होतो मी.

इंद्रकुमार : तुम्ही युद्ध केलं ! आणि जय मिळवला ! विजयलक्ष्मीच्या मुखावर लज्जेची लाली चढली (तुमच्या कर्तृत्वानं) !

राजधर : विजयलक्ष्मीच्या मुखावर लाली असेल, ती प्रेमाची असेल. तिनं मला वरलं. याची ही साक्ष आहे.

इंद्रकुमार : हा मुकुट कोणाचा आहे ?

राजधर : माझा आहे. माझ्या जयाचं हे पारितोषिक आहे.

इंद्रकुमार : युद्धातून तुम्ही पळ काढलात-तुम्हाला पारितोषिक मिळणं शक्य नाही. हा मुकुट युवराज घालतील.

राजधर : मी जिंकून आणला आहे; मीच घालणार.

युवराज : राजधर बरोबर बोलले. त्यांनी जिंकून आणलेला मुकुट तेच घालतील.

इशाखां : सेनापतीची आज्ञा मोडून, अंधारात त्यांनी कोल्ह्याची वृत्ति स्वीकारली-आणि त्यांनी मुकुट घालायचा ! फुटक्या मडक्याचा काठ घालून आपल्या राज्यात ते परत गेलं, तरच ते शोभून दिसेल त्यांना !

राजधर : मी नसतो, तर तुम्हालाच फुटक्या मडक्याचा काठ डोक्याला घालायची पाळी आली असती. येव्हांना असता कुठं !

इंद्रकुमार : कुठंही असलो, तरी तुमच्यासारखे पळून, दडून राहिलो नसतो.

युवराज : इंद्रकुमार, हा अन्याय आहे. खरं बोलायला भय कसलं ? राजधर नसते, तर आज आपल्यावर संकट आलं असतं.

इंद्रकुमार : काही संकट आलं नसतं ! सैन्य लपवून ठेवूनच त्यांनी आम्हांला संकटात टाकण्याचा प्रयत्न केला होता. राजधर नसते, तर हा मुकुट मी लढून मिळवून आणला असता. राजधरांनी तो चोरून आणला आहे. दादा, हा मुकुट आणून मी तुमच्याच डोक्यावर घातला असता, मी स्वतः नसता घातला.

युवराज : (राजधरला उद्देशून) कुमार, तुम्हीच आज जय मिळवला आहे. तुम्ही नसता, तर येवढं थोडं सैन्य घेऊन आम्ही कोणत्या संकटात सापडलो असतो, काही सांगता येत नाही. हा मुकुट मी तुम्हालाच घालतो.

इंद्रकुमार : (सद्गदित आवाजाने) क्षात्रधर्म ओलांडल्याबद्दल राज-

घरना तुमच्या हाती पारितोषिक मिळालं; आणि मी जीव तुच्छ मानून, संकटासमोर उभं राहून युद्ध केलं. पण तुमच्या तोंडून एखादा प्रशं-
सेचा उद्गारही मला ऐकायला मिळाला नाही. राजघर नसते, तर तुम्हाला कोणी आपत्तीतून सोडवलं नसतं, हेच तुमच्या तोंडून आज ऐकावं लागलं मला ! दादा, उजेडल्यापासून संध्याकाळपर्यंत तुमच्या डोळ्यांसमोर मी लढलो नाही का ? मी रणांगणावरून पळालो नव्हतो ना ? शत्रूसैन्याचा वेढा तोडून मी तुमच्या सहाय्याला आलो नव्हतो का ? तुमच्या प्रिय राजघराखेरीज दुसरे कोणी तुम्हाला संकटातून सोडवू शकत नाही, हे तुम्ही कशावरून म्हणालात ?

युवराज : कुमार, मी स्वतःच्या संकटाबद्दल बोलत नाही.

इंद्रकुमार : राहू द्या; दादा, राहू द्या. आता आणखी अधिक काही बोलण्याची आवश्यकता नाही. राजघरसारख्या आसाधारण वीराचं तुम्हाला सहाय्य आहे, तेव्हा माझी आता गरज नाही—मी चाललो.

युवराज : कुमार, पुनः ! पुनः तुम्ही स्वतःला विसरता आहात !

इंद्रकुमार : माझी गरज नसलेल्या ठिकाणी मी राहण्यात माझा अपमान आहे. [जातो.]

इशाखाँ : युवराज हा मुकुट कोणाला देण्याच्या अधिकार तुम्हाला नाही. मी सेनापती आहे, मी ज्याला देईन, त्याचाच होईल तो. [राजघरच्या डोक्यावरून मुकुट घेऊन तो युवराजाला घालू जातो]

युवराज : [बाजूला सरकून.] नाही, हा मुकुट मला घेता येणार नाही.

इशाखाँ : राहू द्या तरमग. हा मुकुट कोणालाच मिळायचा नाही. कर्णफुलीच्या—(नदीच्या) पाण्यात जाऊ दे हा. [मुकुट फेकतो] राजघरानं युद्धाचे नियम मोडले आहेत, तो शिक्षेला पात्र आहे.

राजघर : दादा, तुम्ही साक्षी आहात; मी हे विसरू शकणार नाही.

दृश्य चौथे : शिबिर

[राजघर व धुरंधर.]

राजघर : धुरंधर, माझा मुकुट जिथं गेला, तिथं, त्या कर्णफुली नदीच्या पाण्यातच आ. च्या युद्ध-विजयाला जलसमाधी देऊन टाकणार आहे मी.

धुरंधर : म्हणजे, पुनः पराभव करून घेणार की काय ?

राजघर : होय; आता पराभव पत्करून मी विजयी होणार आहे. इंद्रकुमारांचा अहंकार धुळीला मिळवल्याशिवाय मी परत फिरणार नाही. माझ्या हातून मिळालेला जय स्वीकारायला ते तयार नाहीत. आता ते स्वतः कसा काय जय मिळवतात ते पाहू या.

धुरंधर : इतके निश्चित होऊ नका;—एखादे वेळी जय होईलही त्यांचा. वस्तुस्थितीबद्दल रागावून चालणार नाही; युद्धविद्या इंद्रकुमार काहीशी शिकले आहेत.

राजघर : बरं, ते सारे तर्क नंतर. आता तुम्ही एक काम करायला हवं. आरकानचे राजे उद्या सकाळी सैन्य घेऊन जाणार आहेत. ते चट्टग्रामची सीमा ओलांडून जाईतो पर्यंत त्यांचे सेनापती माझ्या छावणीत, कैदेत राहायचे, असं ठरलं आहे. त्यांनी छावणी हलवायच्या आत, आज रात्री, गुप्तपणानं तुम्ही त्यांना माझं हे पत्र नेऊन द्यायला हवं.

धुरंधर : पत्रातला मजकूर मला माहीत असलेला बरा. कारण, जर थोडंबहुत बोलणं आवश्यक झालं, तर तेवढं बोलून, मी काम पुरं करून येऊ शकेन.

राजघर : मी लिहिलं आहे—‘ माझा अपमान झालेला आहे; म्हणून मी माझ्या बंधूंपासून लांब होतो आहे. माझ्या पाच हजार सैन्यासह मी घरी परत जात असल्याची बतावणी करून, मी दूर निघून जाणार आहे. इंद्रकुमारही दादांवर रागावून निघून गेले आहेत. युद्ध संपले आहे असे समजून सैन्यही परत जाण्याच्या तयारीत आहे. ही संधी साधून आरा-
कानच्या राजांनी हल्ला चढविला, तर त्रिपुरासैन्याचा नक्की पराभव होईल. ’

अंक तिसरा

दृश्य पहिले

[रणांगण. इंद्रकुमार व सैनिक.]

इंद्रकुमार : कुठं ? कुठं ? कुठं आहेत ? अरे, दादा कुठं आहेत !

सैनिक : त्यांनाच शोधतो आहे, धनी.

इंद्रकुमार : आणि इशाखां ? (कुठं आहेत ते ?)

सैनिक : आज चौथ्या प्रहरी युवराजांनी स्वतःच्या हातांनी इशाखांच्या कबरीवर माती लोटली—त्या मातीत त्यांचं स्वतःचं रक्तही त्या वेळी मिसळत होतं !

इंद्रकुमार : धिक्कार, धिक्कार ! इंद्रकुमार, तुझा धिक्कार असो ! तुझ्या चांडाळ रागाचा धिक्कार असो ! दादा ! दादा ! या नराधमाला एकदा क्षमा मागायची सुद्धा संधी देणार नाही का ? [मोठ्याने] दादा ! ओ घाहो ! एकच क्षण, एकदा 'ओ' म्हणा ! अरे, आणखी कोणी नाही का तिकडे ? कोण कुठं असाल, सगळे मिळून शोधा त्यांना—आज माझे दादा मिळालेच पाहिजेत. [दुसरा सैनिक येतो.]

दुसरा सैनिक : इकडं, या बाजूला या कुमार. ते भेटले—

इंद्रकुमार : कुठं ! कुठं !

दु. सै : कर्णफुली नदीच्या काठी, अर्जुनवृक्षाच्या खाली.

इंद्रकुमार : खरं, खरं सांग; ते—

दु. सै : ते जिवंत आहेत;—तुमचीच वाट पाहताहेत.

दृश्य दुसरे

[कर्णफुली नदीच्या तीरावर; झाडाखाली; चांदण्याचा अंधुक प्रकाश.]

युवराज : अरे, सारा, जरा बाजूला सारा ! झाडाच्या फांद्या जरा बाजूला सारा ! आजचा दिवस आकाशीचा चंद्रमा जरा पाहून घेतो,—कोणी नाही !—ही झाडाची सावली आहे ? का माझ्या डोळ्यांवरच सावट आली आहे ? अजून कर्णफुलीच्या वाहत्या पाण्याची खळखळ

ऐकू येते आहे मला. या खळखळणाऱ्या प्रवाहातच जगाचा निरोप घ्यावा का ? इंद्रकुमार ! भाऊराया ! अजून तुझा राग नाही का गेला !

[इंद्रकुमार येतो]

इंद्रकुमार : दादा ! दादा !

युवराज : आः ! जीव परत आला माझा ! कुमार, तुम्ही येणारच, हे माहीत होतं, म्हणूनच इतका उशीर जीव धरून होतो. तुम्ही रागावून गेला होता, म्हणून माझ्याच्यानं जाववेना ! पण,—रात्र फार झाली आहे. भाऊराया, आता मी शोपतो—आई मांडीवर घेते आहे मला !

इंद्रकुमार : दादा, मला क्षमा केलीत ना ?

युवराज : सगळ्या, सगळ्याला क्षमा केली आहे. इथं जे काही होतं, ते या रक्तानं धुऊन पुसून जातो आहे मी. काहीही (दोष) ठेवला नाही मी इथं ! फक्त एकच दुःख राहिलं (माझ्या हृदयात); माझा पराजय झाला, अशी बातमी महाराजांना पोचवावी लागणार !

इंद्रकुमार : तुमचा पराभव झालेला नाही दादा !—पराभव माझा झाला आहे ! [सैनिक येतो]

सैनिक : कुमार राजधरांना युवराजांची पायधूळ घ्यायची आहे, अशी त्यांची प्रार्थना असल्याचं कळवायला सांगितलं आहे कुमारांनी.

इंद्रकुमार : मुळीच नाही. शक्य नाही !

युवराज : बोलवा, बोलवा; बोलवा त्यांना !

इंद्रकुमार : [रागाने] दादा, राजधरना—

युवराज : पुनः ! कुमार, पुनः !—

इंद्रकुमार : नाही, नाही, नाही !—माझा राग पार गेला आहे !

[राजधर येतो व प्रणाम करतो]

राजधर : मी नराधम आहे ! हा मुकुट तुमच्या पायांवर घातला ! हा तुमचा आहे.

युवराज : माझी वेळ संपली आहे ! इंद्रकुमारांना द्या तो भाऊराया !

राजधर : दादांचा आदेश शिरसावंद आहे मला. हा मुकुट तुम्ही घ्या (इंद्रकुमार).

इंद्रकुमार : माझा पराभव झाला आहे—हा मुकुट माझा नाही—हा मी तुम्हालाच घालतो दादा !!

प्रार्थना

ताठ माथा चित्तास धास्ति नाही
ज्ञान जेथे ते बंधमुक्त होई ।
धरा-भवतीचे कुसू आखुनीया
क्षुद्र पृथ्वीते करि न खंडुनीया ।

ओष हृदयाचा स्फुरवितो वाक्य जेथे
आणि धारांचे शेकडो रूप घेते ।
तया स्रोताच्या जेथुनी दीर्घ धारा
देशादेशांते नेतात कर्म सारा ।

कृतार्थांते तैसेचि विचारांते
खंड नसलेले वाहणे प्राप्त होते ।
त्याज्य कर्मांचे रुक्ष वाळवंट
कधी तटवीना पौरुषा विराट ।

पिता, अससि तू आनंददानदाता
कर्म वैचारी मार्गात एक नेता ।
स्वता आघाते जागवी भारताते
प्रभो, घडवावे स्वर्गीय दर्शनाते ।

तुझी पताका देशील ज्याला

तुझी पताका देशील ज्याला
शक्त करी ती पेलाया ।
त्वत्सेवेच्या आयासाते
द्यावी भक्ति सोसाया ॥१॥

एक मागणे आहे माझे
अगदी, जीवाभावाचे ।
त्राण असावे माझ्या माथी
ओझे घ्याया दुःखाचे ॥२॥

नको वेदना, तुझी देणगी,
टळली तर तीं टाळावी ।
नुसती मुक्ति, दुःखावाचुनि
रुचेन मजला लाभावी ॥३॥

दुःखासंगे देवा, द्यावे
भक्तीचे वरदान बरे ।
माध्यावरचे मौलिक माणिक
दुःखाते मानीन खरे ॥४॥

द्यायाचे जर काम असे
तर खुशाल द्यावे भुबलकसे ।
विसर नसावा तुझा मनाला,
किंवा गुंता, पुरे असे ॥५॥

मज जखडावे हवे तेवढे
गुणागुणांच्या बंधांनी ।
सन्निध तुझिया येण्यापुरती
पुरी मुक्तता देवोनी ॥६॥

रुचेल, आणि इष्ट गमे तर
धुळीत देहा रिचवावे ।
परन्तु आधी पदधूलीने
पवित्र मजला घडवावे ॥७॥

संसाराच्या व्यूहामाजी
बेशक माते भुलवावे ।
घडो न ऐसे विश्वेशा की
तुजलागी मी विसरावे ! ॥८॥

राजर्षि

ब्रह्मपुत्रा नदीच्या काठी गुजरवाडी नावाचे छोटेसे गाव होते. तेथे एक लहानसे जमीनदार होते. त्यांचे नाव होते पीतांबर राय. —गावात फारशी लोकवस्ती नव्हती. पीतांबर आपल्या पुराण्या चंडीमंडपात बसून स्वतःला राजा म्हणवीत असत. त्यांची प्रजाही त्यांना राजा म्हणत असे. आंबराई, कोकिळा असलेल्या वनांनी वेढलेल्या त्या छोट्याशा गावात त्यांचे राजवैभव मर्यादित होते. त्यांच्या यशाचे प्रतिध्वनी त्या गावच्या कुंज-निकुजात उमटायचे आणि गावच्या सीमेतच विरून जायचे. जगातल्या मोठमोठ्या राजाधिराजांचा प्रचंड प्रताप त्या घर-कुलाच्या सावलीत प्रवेश करू शकत नसे. नाही म्हणायला, तीर्थस्नानाच्या उद्देशाने नदीकाठी त्रिपुराच्या राजांनी बांधलेला एक राजवाडा तेवढा होता. परन्तु, बरीच वर्षे त्यांच्यापैकी कोणी राजे तीर्थस्नानाला आलेले नव्हते. त्यामुळे, त्रिपुराच्या राजांविषयी गावकऱ्यांमध्ये कुजबुज चाले.

एका भाद्रपद महिन्यात गावात बातमी आली, की त्रिपुराचे एक राजकुमार नदीकाठच्या राजवाड्यात राहायला येणार आहेत. काही दिवसांनी बरेच फेटेवाले, रुमालवाले राजवाड्यात जमले आणि त्यांनी घाईगर्दी उडवून दिली. त्यानंतर सुमारे एका आठवड्याने हत्ती-घोडे, लोक लष्कर घेऊन स्वतः नक्षत्रराय गुजरवाडी गावात हजर झाले. तो सारा समारंभ पाहून गावकऱ्यांच्या तोंडून शब्द निघेना. इतके दिवस पीतांबर बजनदार राजा वाटत असे, पण आज कोणाला तसे वाटेना. —नक्षत्र-रायाला पाहून सारे एकमुखाने म्हणाले, “हं, राजपुत्र असाच असतो खरा !”

याप्रमाणे, पीतांबरांचा रुबाव, त्यांचा चंडीमंडप आणि त्यांच्या भर-भक्कम वाड्याचे महत्त्व, सारे नाहीसे झाले. तरीपण त्यांच्या आनंदाला सीमा नव्हती. नक्षत्रराय त्यांना खरोखरीच राजा वाटला; आपले राज-वैभव नक्षत्ररायांच्या पायांवर त्यांनी अर्पण करून टाकले; आणि त्यांना समाधानाचा मोठा आनंद लाभला. एखादेवेळी नक्षत्रराय हत्ती-वरून बाहेर पडले, म्हणजे आपल्या प्रजाजनांना बोलावून पीतांबर म्हणत,

“राजा पाहिलात का ? तो पाहा, राजा पाहा !” भाजीपाला—मासे इत्यादी खाद्यपदार्थांची भेट घेऊन पीतांबर दररोज नक्षत्ररायांच्या समाचाराला येत असत. नक्षत्ररायांचे तहण, सुंदर मुख पाहून पीतांबरांचे प्रेम उचंबळून येत असे. (होता होता) नक्षत्ररायांचा गावचे—राजे झाले. पीतांबर प्रजाजनात मिसळून गेले.

दिवसातून तीन वेळा नगारे झडू लागले; गावच्या रस्त्याने हत्ती—घोडे चालू लागले; राजद्वाराशी नंग्या तलवारी विजेसारख्या झकमकू लागल्या. पीतांबर आणि त्यांची प्रजा हरकली. नक्षत्रराय हृदपारीत राजपद मिळवून, सारे दुःख विसरले. तेथे राज्यकारभाराची मुळीच जबाबदारी नव्हती, पण राज्याचे सुख मात्र पुरेपूर होते. त्या गावात ते सर्वस्वी स्वतंत्र होते; आपल्या प्रांतात त्यांचा प्रताप इतका प्रबल नव्हता. खेरीज, आता सावलीसारखा रघुपती नव्हता. मनमुराद आनंदाने नक्षत्रराय विलासात गुंग झाले. ढाक्याहून नट—नटी आल्या, नाच—गाणी—वाद्ये यात तिळभरही कमतरता राहिली नाही.

नक्षत्ररायांनी त्रिपुराराज्याचे सारे रीतरिवाज चालू केले. नोकरांपैकी कोणाचे नाव ठेवले मंत्री, कोणाचे ठेवले सेनापती; पीतांबरांना दिवाणजी म्हणून सारे ओळखू लागले. रीतसर राज—दरबारात बसून, साऱ्या समारंभानिशी नक्षत्रराय न्यायनिवाड्याचे काम पाहू लागले. नकूडने येऊन फिर्याद दाखल केली, “मथूरनं मला ‘कुत्रं’ म्हटलं !” त्याची रीतसर चौकशी झाली. निरनिराळ्या पुराव्यानिशी मथूरचा गुन्हा शाबीत झाल्यावर, न्यायासनावरून नक्षत्ररायांनी गंभीरपणे आदेश दिला—‘नकूडने मथूरला दोन कानपिळ्यांचा आहेर द्यावा.’ याप्रमाणे, सुखात दिवस जाऊ लागले. एखादे दिवशी हातात अगदीच काम नसले, म्हणजे मुलुखावेगळी एखादी नवी करमणूक शोधून काढण्यासाठी मंत्र्यांना हाक यायची. सभासदमंडळींना जमा करून, नवीन खेळ शोधण्याच्या उद्योगाला मंत्री लागायचे. केवढी चिंता ती ! विचारविनिमयाला तर मोजमाप नसायचे. एके दिवशी सैन्य—सामन्त घेऊन पीतांबरांच्या चंडीमंडपावर हल्ला करण्यात आला. त्यांच्या पुष्करिणीतून मासे आणि त्यांच्या बागेतून शहाळी आणि पालम्-शाक (एक प्रकारची पालाभाजी) काढून

लूट म्हणून, वाजंत्री वाजवीत, मिरवत राजवाड्यात आणली. असल्या खेळांच्या परिणामी नक्षत्रायांबद्दलचे पीतांबरांच्या मनातले प्रेम आणखी प्रगाढ होत असे.

आज राजवाड्यात मांजरीच्या पिल्लाचे लग्न होते. नक्षत्रायांची एक छोटी मांजरी होती. तिचे मंडलांच्या मांजराशी लग्न व्हायचे होते. चुडामणी उपाध्यायांना लग्न ठरविल्याची दक्षिणा म्हणून तीनशे रुपये आणि एक शाल मिळाली होती. उष्टी हळद वगैरे सारे विधी झालेले होते. आज संध्याकाळी, गोरजमुहूर्तावर लग्न होते. गेले काही दिवस राजवाड्यात कोणाला तिळभर उसंत नव्हती.

संध्याकाळच्या सुमाराला गावच्या रस्त्यावर दिव्यांचा झगझगाट झाला. मंडलांच्या घरापासून नवऱ्यामुलाची मिरवणूक निघाली. किनखापी पोषाख करून, पालखीतून, अगदी काकुळतीन 'मिऊ म्यांऊ' करीत नवरामुलगा लग्नघरी गेला. मंडलांच्या घरातील लहान मुलगा करवला होता आणि नवरदेवांच्या गळ्याला बांधलेली दोरी हातात धरून त्याच्या बरोबर गेला होता. उलुध्वनि^१ व शंखनादाच्या^२ गजरात नवरदेव स्थानापन्न झाले.

पुरोहितांचे नाव होते केनाराम. परन्तु नक्षत्रायांनी त्यांचे नाव ठेवले होते रघुपती. खऱ्या रघुपतीचे नक्षत्रायांना भय वाटत असे, म्हणून नकली रघुपतीशी खेळ करण्यात त्यांना आनंद वाटत असे. इतकेच नव्हे तर, शब्दाशब्दाला ते त्याला त्रास देत असत, बिचारा केनाराम मुकाट्याने सारे सहन करीत असे. आज दुर्दैवाने लग्नसमारंभाला केनाराम हजर नव्हता; -त्याचा मुलगा तापाने फणफणला होता.

नक्षत्रायांनी अधीरपणाने विचारले, "रघुपती कुठं आहे?"

नोकराने सांगितले, "त्यांच्या घरी आजारी आहे." नक्षत्रायां दुप्पट जोराने गरजले, "बुलाव उस्को."

१. बंगालमध्ये लग्नादि शुभकार्यात सुवासिनी स्त्रिया जिमेने 'उळूळूळू' असा विशिष्ट आवाज काढतात; तो शुभसूचक समजला जातो.

२. पूजा अगर लग्नादि शुभ कार्यात शंख फुंकून त्यातून आवाज काढण्याची प्रथा बंगालमध्ये आहे. तो शंखनाद शुभ समजतात.

लोक धावले. तोवर ओरडत राहिलेल्या मांजरासमोर नाचगाणी चालली.

नक्षत्राया म्हणाले, "सहाना गाव." सहाना रागांत संगीत सुरू झाले. काही वेळाने नोकराने येऊन सांगितले, "रघुपती येताहेत."

नक्षत्राया रागाने म्हणाले, "बुलाव."

त्याच क्षणी रघुपती आत आले. त्यांना पाहताक्षणी नक्षत्रायांच्या आठ्या अदृश्य झाल्या! त्यांचा चेहरा पार बदलला, -पांढरा फटक पडला! कपाळावर घाम उभा राहिला! सहाना संगीत, सारंग आणि मृदंग एकाएकी थांबले; नुसते मांजराचे म्यांव म्यांव त्या शांत झालेल्या खोलीत दुपटीने ऐकू येऊ लागले.

आला तो रघुपतीच होता खरा! तो खरोखरीच रघुपती होता!! त्याबद्दल शंकाच नव्हती. उंच, सडपातळ, तेजस्वी-फारा दिवसांच्या बुभुक्षित कुत्र्याच्या डोळ्यांसारखे त्यांचे डोळे चमकत होते. धुळीने माखलेले दोन्ही पाय किनखापी, सुशोभित बिछायतीवर ठेवून उभे राहून, त्यांनी वर पाहिले. ते म्हणाले, "नक्षत्राया!"

नक्षत्राया गप राहिले.

रघुपती म्हणाले, "तुम्ही रघुपतीला बोलावलं, -मी आलो आहे."

नक्षत्राया अस्पष्ट आवाजात म्हणाले, "गुरुजी, गुरुजी!"

रघुपती म्हणाले, "उठून या."

नक्षत्राया धीरे धीरे समारंभातून उठून गेले. मांजराचे लग्न, सहाना आणि सारंग सारेच अगदी थांबले.

रघुपतींनी विचारले, "हे सारं काय चाललं होतं?"

डोके खाजवून नक्षत्राया म्हणाले, "नाच चालला होता." किळस येऊन रघुपती म्हणाले, "शी, शी!"

नक्षत्राया अपराध्यासारखे उभे राहिले.

रघुपती म्हणाले, "उद्या इथून गेलं पाहिजे. त्याची तयारी करा."

नक्षत्रायांनी विचारले, "कुठं गेलं पाहिजे?"

रघुपती: त्याचा विचार नंतर. तूर्त माझ्याबरोबर बाहेर पडा.

नक्षत्राया म्हणाले, "मी इथं बरा आहे."

रघुपती : ' बरा आहे ! ' तुम्ही राजघराण्यात जन्मला आहात. तुमचे पूर्वज राज्य करित आले आणि तुम्ही आज या रान-गावात कोल्हाराजा होऊन बसला आहात, आणि म्हणता ' बरा आहे ! ' ?

रघुपतींच्या तीव्र भाषणाने आणि तीक्ष्ण कटाक्षाने नक्षत्रराय बरे नसल्याचे सिद्ध केले. रघुपतींच्या तेजस्वी मुद्रेवरून नक्षत्ररायांनाही थोडेसे तसेच वाटले. ते म्हणाले, " तसा बरा कुठं आहे म्हणा ! पण, कारायचं काय ? काय उपाय आहे दुसरा ? "

रघुपती : उपाय पुष्कळ आहेत. उपायांना तोटा नाही. मी तुम्हाला उपाय दाखवून देईन; तुम्ही माझ्याबरोबर चला.

नक्षत्रराय : एकदा दिवाणजींना विचारतो.

रघुपती : नको.

नक्षत्रराय : माझं हे सारं सामानसुमान—

रघुपती : काही जरूरी नाही.

नक्षत्रराय : लोक—

रघुपती : जरूरी नाही.

नक्षत्रराय : माझ्या हातात तूतं पुरेसे रोख पैसेही नाहीत.

रघुपती : माझ्यापाशी आहेत. आता आणखी सबबी नकोत. आज जाऊन झोपा. उद्या सकाळीच निघालं पाहिजे.

येवढे बोलून, उत्तराची वाट न पाहता रघुपती निघून गेले.

दुसऱ्या दिवशी पहाटे नक्षत्रराय उठले; तेव्हा राजबंदी मंडळी ललित रागिणीत मधुर गाणी म्हणत होती. नक्षत्रराय वाड्याच्या बाहेरच्या भागात आले आणि खिडकीतून बाहेर पाहू लागले. पूर्वं किनाऱ्यावर सूर्योदय होऊ लागला होता; सूर्याची किरणे दिसू लागली होती. दोन्ही काठांवरच्या दाट झाडीतून ब्रह्मपुत्रा वाहत होती; छोटी छोटी खेडी होती; त्या खेड्यातील घरकुलांच्या दारांजवळून नदीचा प्रवाह अवि-
श्रांत वाहत होता. राजवाड्याच्या खिडकीतून नदी-किनाऱ्यावरची एक छोटीशी झोपडी दिसत होती. एक मुलगी त्याच्या अंगणातला केर काढीत होती. डोक्याला उपरणे गुंडाळलेला एक पुरुष तिच्याशी चार दोन शब्द बोलला आणि निश्चीत मनाने बाहेर पडला; त्याच्या हातात

एक बांबूची मोठी काठी होती आणि त्या काठीला एक पुरचुंडी बांध-
लेली होती. श्यामा आणि दोयेल पक्षी शीळ घालीत होते. वाण्याची
सून फणसाच्या झाडाच्या सावलीत गात बसली होती. खिडकीत उभे राहून
पाहता पाहता नक्षत्ररायांच्या हृदयातून मोठा उसासा बाहेर पडला.
इतक्यात पाठीमागे रघुपती येऊन उभे राहिले आणि त्यांनी नक्षत्ररायांना
स्पर्श केला. नक्षत्रराय दचकले. रघुपती मृदु-गंभीर स्वरात म्हणाले,
" निघायची सर्व तयारी झाली आहे. "

नक्षत्रराय हात ओढून अगदी काकुळतीने म्हणाले, " गुरुजी, मला
क्षमा करा; गुरुजी — मला कुठंही यावंस वाटत नाही. मी इथंच बरा
आहे. "

एकही शब्द न बोलता रघुपतींनी आपली आगीसारखी जळजळीत
नजर नक्षत्ररायांच्या तोंडावर रोखली. नक्षत्रराय खाली पाहत म्हणाले,
" कुठं जायचं आहे ? "

रघुपती : ते बोलणं आता या वेळी नको आहे.

नक्षत्रराय : दादांविरोद्ध मी कोणताही कट करू शकणार नाही. रघुपती
संतापून म्हणाले, " दादांनी तुमच्यावर कसले मोठे उपकार केले आहेत,
कळू द्या तरी ! "

नक्षत्ररायांनी तोंड फिरविले आणि खिडकीवर ओरखाडा ओढून ते
म्हणाले, " त्यांचं माझ्यावर प्रेम आहे, हे मला माहीत आहे ! "

तीव्र, रुक्षपणे हसून रघुपती म्हणाले, " हरीहरी ! काय प्रेम !
तरीच, ध्रुवाला निर्विघ्नपणे यौवराज्य-अभिषेक करण्यासाठी खोटं
निमित्त काढून दादांनी तुम्हाला राज्यातून हद्दपार केलं म्हणायचं ! —
राज्याच्या मोठ्या ओझ्यानं लोण्याचा पुतळा, प्रीतीचा भाऊराया
एखादे वेळी कष्टला असता ना ! — त्या राज्यात इतःपर तुम्हाला
सहजासहजी प्रवेश करता येईल का ? मूर्ख ! "

नक्षत्रराय गडबडीने म्हणाले, " येवढी साधी गोष्ट मला समजत
का नाही ? मला सारं कळतं आहे. पण, मी काय करू सांगा गुरुजी ?
काय इलाज आहे ? "

रघुपती : त्या इलाजाचं सांगत होतो ना ? त्यासाठीच तर आलो
बा. सा...८

आहे. इच्छा असेल, तर माझ्याबरोबर चला; नाहीतर, या बांबूच्या बेटात आपल्या हितैषी दादाचं ध्यान करीत बसा ! मी चाललो.”

येवढे बोलून रघुपती चालू लागले. नक्षत्रराय घाईघाईने त्यांच्या मागे जाऊन म्हणाले, “मीही येतो, गुरुजी. पण, दिवाणजी जर येतो म्हणाले, तर त्यांना आपल्याबरोबर न्यायला काही हरकत आहे का?”

रघुपती म्हणाले, “माझ्याखेरीज दुसरं कोणीही बरोबर येता कामा नये.”

वाड्यातून नक्षत्ररायांचं पाऊल निघेना. ते सारे सुखाचे खेळ सोडून दिवाणजींना सोडून, रघुपतींबरोबर एकटे कुठे जायचे ! परंतु, रघुपती जणू काही त्यांना केसांना धरून ओढून नेत होते ! खेरीज, नक्षत्ररायांच्या मनात एकप्रकारचे भयमिश्रित कुतूहलही उत्पन्न झाले होते. त्यांनाही एक प्रकारची भयंकर ओढ वाटत होती.

नाव तयार होती. नक्षत्रराय नदीकाठी पोचले तो खांद्यावर पंचा टाकून पीतांबर स्नानाला येत असलेले दिसले. नक्षत्राला पाहून पीतांबर हसतमुखाने म्हणाले, “जयोस्तु महाराज ! काल कुठल्याशा दुष्ट, अवलक्षणी ब्राह्मणानं येऊन शुभलग्नात व्यत्यय आणला असं ऐकलं ?”

नक्षत्रराय अस्वस्थ झाले. रघुपती गंभीर स्वरात म्हणाले, “मीच तो दुष्ट ब्राह्मण.”

पीतांबर एकदम हसले आणि म्हणाले, “तरमग, आपल्या समक्ष आपलं वर्णन केलं, हे बरं नाही केलं ! आधी माहिती असतं, तर कोणी असं केलं असतं ? काही मनात आणू नका गुरुजी; पाठीमागं लोक काय बोलत नाहीत ? मला समोर राजा म्हणणारे माझ्या माधारी मला ‘पित्तू’ म्हणतात ! तोंडावर काही म्हटलं नाही म्हणजे झालं; मला येवढं कळतं. खरं सांगू का ? आपला चेहरा कसा अप्रसन्न दिसतो आहे. कुणाची अशी मुद्रा पाहिली, की लोक त्याच्याबद्दल हवं ते बोलतात. — महाराज, इतक्या सकाळी आपण नदीला बरे ?”

नक्षत्रराय काहीशा केविलवाण्या स्वरात म्हणाले, “मी चाललो, दिवाणजी !”

पीतांबर : चाललात ? कुठं ? न-वाडीतल्या मंडलांकडे ?

नक्षत्र : नाही दिवाणजी, मंडलांकडे नाही जात मी. खूप दूर निघालो आहे.

पीतांबर : खूप दूर ? म्हणजे, पाडकघाट्याला शिकारीला निघालात की काय ?

नक्षत्ररायांनी एकदा रघुपतींच्या तोंडाकडे पाहिले आणि विषण्णपणे नुसती मान हलविली.

रघुपती म्हणाले, “वेळ होतो आहे, नावेत चढावं.”

पीतांबरांनी अत्यंत रागाने आणि संशयित दृष्टीने रघुपतींच्या तोंडाकडे पाहिले; ते म्हणाले,

“तुम्ही कोण हो गुरुजी ? आमच्या महाराजांना हुकूम करायला आला आहातसे !”

नक्षत्ररायांनी लगबगीने पीतांबरांना एकीकडे ओढले आणि म्हटले, “ते आमचे उपाध्याय आहेत.”

पीतांबर अधीरेपणाने म्हणाले, “असेनात उपाध्याय. राहू देत ते आमच्या चंडीमंडपात. केळ्या-तांदळाचा रतीब ठरवून देऊ, मान-सन्मानानं राहतील इथं; — महाराज कशाला हवे आहेत त्यांना ?”

रघुपती : उगीच वेळ वाया जातो आहे; — मी चाललो.

पीतांबर : ठीक आहे. — मग उगीच उशीर का ? झटपट आवराव महाशयांनी ! महाराजांना घेऊन मी राजवाड्यात चाललो.

एकदा रघुपतींच्या आणि एकदा पीतांबरांच्या तोंडाकडे पाहत नक्षत्रराय म्हणाले, “नाही दिवाणजी, मी जातो.”

पीतांबर : तरमग मीही येतो. लवाजमा बरोबर घ्यावा. राजासारखं चला. राजे जाणार, आणि बरोबर दिवाणजी नकोत ?

नक्षत्ररायांनी फक्त रघुपतींच्या तोंडाकडे पाहिले. रघुपती म्हणाले, “कोणी बरोबर नको आहे.”

पीतांबरांनी उग्र रूप धारण करून म्हटले, “हे पहा गुरुजी, तुम्ही—”

घाईघाईने त्यांना थांबवून नक्षत्रराय म्हणाले, “दिवाणजी, मी जातो; उशीर होतो-आहे.”

पीतांबरांनी तोंड वाईट करून नक्षत्रायांचा हात धरला आणि म्हटले, “हे बघ बाळा, मी तुला राजा म्हणतो, पण तुझ्यावर पोटच्या मुलासारखं माझं प्रेम आहे! — मला मूळबाळ नाही; तुझ्यावर मला सक्ती करता येत नाही; तू निघालास, बळजबरीनं मी तुला ठेवून घेऊ शकत नाही. पण, माझा एक आग्रह आहे; कुठंही असलास, तरी मी मरायच्या आधी परत आलं पाहिजे तुला. आपल्या हातानं माझं सारं राज्य तुझ्या हाती सोपवून जावं, येवढीच माझी मनापासून इच्छा आहे.”

नक्षत्राय आणि रघुपती नावेत चढले. नाव दक्षिण दिशेला निघून गेली. पीतांबर स्नान करायचे विसरले; खांद्यावर पंचा टाकून, विम-नस्कपणे पीतांबर घरी परतले. गुजुरवाडी सुनी झाली, उदास झाली! तिचा आनंद, तिचे उत्सव सारे संपले! निसर्गाचा नित्याचा उत्सव चालू झाला. सकाळचे पक्ष्यांचे संगीत, झाडांच्या पानांची सळसळ आणि नदीच्या लाटांच्या हात-टाळ्या यांना विराम नव्हता!

भारततीर्थ

माझ्या हृदया जागृत व्हाया शुचितीर्थी या उभे रहा।
भारतरूपी मानव-सागर तीर त्याचा विशाल हा ॥१॥

महदानंदे नि स्वच्छंदे हात जोडितो नम्रपणे।
पुण्य-क्षेत्री दर्शन घेतो नरदेवाचे भक्तीने ॥२॥

नदी-नदांची माळ जपाची, गभीर ज्याचे ध्यान असे।
ऐसा भूधर या भूमीवर काय तपस्वी असा दिसे ॥३॥

सर्व घरेचे दर्शन घ्यावे पवित्र तीर्थी याच अहा!।
भारतरूपी मानव-सागर तीर त्याचा विशाल हा ॥४॥

जनता भरिता सागर महता भारत याच्या तीराला।
हाक कुणाची ऐकुनि येथे मानव-धारा विलीनल्या ॥५॥

आर्य-अनार्यी, चिनी-पठाणी, हूण-शकांचे मेळावे।
मोंगल आले, आले पुष्कळ शतकांमाजी टोळावे ॥६॥

त्या सर्वांचा एका देही लोप जाहला येथे महा।
भारतरूपी मानव-सागर तीर त्याचा विशाल हा ॥७॥

आम्हासाठी आता उघडी पश्चिम नवखे दरवाजे।
येउ लागले उपहारात्मक आहेर तिकडिल की ताजे ॥८॥

दाने-वाणे गाठी-भेटी, देण्या-घेण्या आलेले।
नाही येथुनि परतायाचे, ते तर आहे ठरलेले ॥९॥

कोलाहल जे करीत आले, मस्त जाहले विजयाने।
युद्धप्रवाही माझ्या अंतरि आता होती धारजिणे ॥१०॥

नव्हेत परके, अगर पाहुणे विरून गेले दूरावे।
रक्तामधली एकी पटते अस्तित्वाच्या विविध रवे ॥११॥

ध्वनी माधुरी उभवी वीणे, बाई, तुझिया झंकारे।
त्या योगाने होईल ऐसे बंध एकही पुढे नुरे ॥१२॥

तुच्छ, दूरचे, अजून तेहि निकटी येतिल त्वरे पहा।
भारतरूपी सागरतीरी एकीचे ते तीर्थ महा ॥१३॥

भारतरूपी सागरतीरी ॐ काराचा महाध्वनी।
एके काळी देता झाला ऐक्य-मंत्र तो निनादुनी ॥१४॥

अविरामाने, तपोबलाने यजनामाजी एकीच्या।
विभिन्नतेच्या, अज्ञानाच्या इथे आहुती भस्मविल्या ॥१५॥

लोप पावली त्या योगाने सर्व विभक्ती त्या काळी।
विराट देही सर्व एकता जागृत होती झालेली ॥१६॥

आराधन ते, तीच साधना आचरण्याते द्वार खुले।
यज्ञालय ते सर्वांसाठी पूर्ण मोकळे झालेले ॥१७॥

सर्व जणांनी शिर नमवोनी जमणे येथे एक सहा।
भारतरूपी मानव-सागर तीर त्याचा विशाल हा ॥१८॥

होमाग्नीच्या रक्त-ज्वाला दुःखदायिका घडघडती ।
 मर्मदाहि ते दुःख सोसणे भाली लिहिले, नान्य गती ॥१९॥
 व्यथा सोस रे माझ्या हृदया, हाक ऐक तू ऐक्याची ।
 भयापमाना पराभूत कर, खंत नसावी लज्जेची ॥२०॥
 व्यथा दुःसहा मरण पावता महान जीवन जन्मेल ।
 संपत आली निशा निराशी लोकर आता उजडेल ॥२१॥
 माता आता जागी झाली घरी आपुल्या पूर्ण पहा ।
 भारतरूपी मानव-सागर गेह तेच की असे महा ॥२२॥
 आर्य, अनार्यी, हिंदु-मुस्लिम, तसेच ख्रिस्ती इंग्रज या ।
 शुद्ध मनाने, विप्रबृंदहो, सकला संगे घेउनि या ॥२३॥
 आतावरच्या अवमानांची ओझी सारी फेकुनि द्या ।
 विसरुनि जावे झाले गेले पतित जनानो तुम्ही या ॥२४॥
 सर्व स्पर्श पवित्रलेल्या तीर्थासमशा उदकाने ।
 नाही भरला अजून पुरत मंगल कलशी उरे उणे ॥२५॥
 शीघ्र गतीने सारे याहो, तीर्थ असे हे इथे महा ।
 भारतरूपी मानव-सागर तीर त्याचा विशाल हा ! ॥२६॥

विपत्काली नाही

विपत्काली नाही अशि न यांचा मम असे ।
 विपत्तीचे माते भय न शिव दे कण-मिषे ॥१॥
 नसे चिंता, नाही दुरित-तापा शमविले ।
 अघा जिकायाचे सुलभ असुदे मनबले ॥२॥
 जरी ना कोणाचे शरण, नसुदे मज जरा ।
 स्वतःची शक्ती ती घटित न करी अणुभरा ॥३॥

असो दे संसारी फसित अथवा मी निजगुणे ।
 खचावे चित्ताने घटित नलगे की मज उणे ॥४॥
 मला तू तारावे विनति तुजला ना करितसे ।
 तरायाते शक्ति अमित हृदया दे वरवशे ॥५॥
 हरोनी भाराते जरि न माते त्वा सुखविले ।
 वहाया ओझ्याते सबल व्हावे ते मज भले ॥६॥
 सुखाच्या काळी तो विनत माथा करुनिया ।
 मुखाते पाहो दे मजसि तुझिया शुचिमया ॥७॥
 दुःखाच्या रात्री त्या जगत-कपटाने भरविता ।
 तुझ्या लेखी शंका न शिव हृदयाते विकलता ॥८॥

राष्ट्रभक्ति

वर वर पाहिल्यास, आमच्या कुटुंबात अनेक विदेशी चाली चालू होत्या; पण आमच्या कुटुंबियांच्या अंतःकरणात एक स्वदेशाभिमानाची संतत ज्योत तेवत होती. आयुष्यातील सर्व आंदोलनातही पितृदेवांच्या मनात स्वदेशाबद्दल जे अखंड प्रेम होते, त्यामुळेच आमच्या घरातील सर्वांच्या मनात स्वदेशाबद्दल जबरदस्त प्रेम उत्पन्न झाले होते. खरे म्हणजे, तो काळ स्वदेशप्रेमाचा नव्हता. त्या वेळी, सुशिक्षित लोकांनी देशी भाषा आणि स्वदेशाबद्दलची भावना, दोन्हीही दूर ठेवलेल्या होत्या. आमच्या घरी मात्र, दादा (-माझे निरनिराळे थोरले बंधू) पहिल्यापासून मातृभाषेची चर्चा करीत. माझ्या वडिलांना एका नवीन आप्ताने इंग्रजीत लिहिलेले पत्र लगेच त्याला परत पावते झाले होते.

आमच्या घरच्या मदतीने हिंदुमेळा नावाचा एक मेळा निघाला होता. नवगोपाळ मित्र महाशयांना त्या मेळ्याचे कार्याध्यक्ष नेमण्यात आले होते. भारताला भक्तीने स्वदेश म्हणून ओळखण्याचा तो पहिला प्रयत्न

होता. त्या वेळी 'मेजदादांनी त्या वेळचे त्यांचे सुविख्यात राष्ट्र-गीत 'मिले सबे भारतसन्तान' लिहिले होते. त्या मेळ्यात देशाची स्तुति-गीते, देशभक्तिपर कविता म्हटल्या जात. त्याचप्रमाणे, देशी कला, व्यायामाचे प्रकार दाखविले जात, आणि गुणी लोकांना पारितोषिके दिली जात असत.

लॉर्ड कर्झनच्या वेळी, दिल्ली दरबारासंबंधी मी एक गद्य-प्रबंध लिहिला होता. लॉर्ड लिटनच्या वेळी पद्यात लिहिला होता. - तेव्हाच्या सरकारला रशियाचे भय वाटे, पण, चौदा - पंधरा वर्षे वयाच्या बाल-कवीच्या लेखणीची त्यांना भीती नव्हती. त्यामुळे, त्या काव्यात (माझ्या त्या वेळच्या) वयाला साजेशा भावना भरपूर असूनसुद्धा, त्याच्या परिणामी मुख्य सेनापतीपासून पोलिस अधिकाऱ्यांपर्यंत कोणाचीहि मुळी-देखील चलविचल झाल्याची काहीच लक्षणे दिसली नव्हती. बालकाच्या त्या धाष्ट्याच्या बाबतीत राज्यकर्त्यांनी दाखविलेल्या उदासीन-तेचा उल्लेख करून, एखाद्याने 'टार्डिम्स' मध्ये पत्रदेखील लिहिले नाही, आणि त्या पत्रात ब्रिटिश राजवटीच्या टिकाऊपणाविषयी गंभीर निराशा व्यक्त करून, उसासाहि टाकला नाही. माझे ते लिखाण हिंदुमेळ्यात, झाडाखाली उभा राहून मी वाचले होते. श्रोत्यांमध्ये 'नवीनसेन' महाशय हजर होते. माझ्या मोठेपणी त्यांनी मला त्या गोष्टीची आठवण करून दिली होती.

ज्योतीदादांच्या प्रयत्नांनी आम्ही एक सभा, किंवा मंडळ स्थापन केले होते. वयोवृद्ध राजनारायणबाबू होते त्याचे अध्यक्ष. ते देशभक्तांचे मंडळ होते. कलकत्त्याच्या एका बोळात, एका पडक्या घरात ती सभा भरत असे. त्या सभेचे सारे कार्य म्हणजे, त्यातला गुप्तपणाच तेवढा भयंकर होता. आमच्या कारभाराने राजा, प्रजा, कोणाला काहीच भयाचे कारण नव्हते. आम्ही मध्यान्ह-प्रहरी कोठे, आणि कशासाठी

*आपल्याकडे वडील भावांना दादा, अण्णा, अप्पा, अशा निरनिराळ्या नावांनी हाक मारण्याची प्रथा आहे. बंगालमध्ये सर्वच वडील भावांना दादा म्हणतात; सर्वात मोठे 'बडोदादा', दुसऱ्या नंबरचे 'मेजदादा' (मधले दादा) तिसऱ्या नंबरचे 'सेजदादा' इत्यादी. उच्चार मात्र, 'मेजोदादा', 'शेजोदादा' - असे करतात.

जात असू, ते आमच्या नातलगंनाहि माहीत नसायचे. आमचे दार बंद असायचे, खोलीत अंधार असायचा. ऋक् मंत्रांनी आम्हाला दीक्षा मिळायची, बोलणे-सवरणे गुपचुप चालायचे—यातच सान्यांचे अंग शहारात असे, आणखी जास्त कशाची गरज नव्हती. माझ्यासारखा अडाणीसुद्धा त्या मंडळाचा सभासद होता. त्या सभेत अशा काही एका वेडाच्या, तावलेल्या वातावरणात आम्ही होतो, की रात्रंदिवस, उत्साहाने जणु काही, आम्ही नुसते हवेवर तरंगत होतो. या सभेतील आमचे मुख्य काम होते भावनेची आग पेटवणे. वीरपणा हा काही ठिकाणी सोयीचा, काही ठिकाणी गैरसोयीचा असू शकेलही; पण त्या गुणाबद्दल माणसाला विशेष आदर वाटतो खराच. तो आदर जागता ठेवण्याचा यथास्थित प्रयत्न सान्याच देशातील साहित्यात असल्याचे दिसते. म्हणूनच, कोण-त्याही परिस्थितीत मनुष्य असला, तरी अशा साहित्याने मनाला धक्का पोचल्यावाचून राहत नाही. सभा भरवून, कल्पना चालवून, वादविवाद करून, गाणी म्हणून, तो धक्का सांभाळण्याचा आम्ही प्रयत्न केला होता. मानवांना सतत आदरणीय असलेल्या, स्वाभाविक गोष्टींच्या सान्या वाटा बंद करून, त्यांची सर्व छिद्रे बंद केली, तर एक प्रकारचा भयंकर विकार उत्पन्न केल्यासारखा होतो, यात मुळीच संशय नाही. एका मोठ्या राज्यव्यवस्थेत नुसती कारकुनीची वाट मोकळी ठेवली, म्हणजे मानवी-जीवनाच्या सहजशा निरनिराळ्या शक्तींना पोषक आणि हितकर चालना मिळेल असे क्षेत्र खुले ठेवल्यासारखे होत नाही. राज्यात वीरवृत्तीलाही वाव असला पाहिजे, नाही तर मानवधर्माला (मनुष्यस्वभावाला) पीडा केल्यासारखे होते. तसा अवसर नसेल, तर आतल्या आत एकसारखी, गुप्तपणाने खळबळ चालू राहते; आणि मग तिची गती अतिशय आश्चर्यकारक होऊन, परिणामही अकल्पित असेच होतात. त्या वेळी, सरकारला जर भयंकर संशय आला असता, तर त्या मंडळातील मुलांनी चालविलेल्या वीरश्रीच्या प्रहसनाची भयंकर ट्रेजेडी (शोकान्तिका) झाली असती, अशी माझी खात्री आहे. आता नाटक संपले आहे, फोर्ट विल्यमची एखादी विटकर सुद्धा जागची हाललेली नाही, आणि पूर्वीच्या आठवणी काढून आम्ही हसतो आहोत.

भारताचा सार्वजनिक पोषाख कसा असावा, त्याचे निरनिराळ्या

प्रकारचे नमुने ज्योतिदादा त्या मंडळात हजर करू लागले. कामा-काजाच्या ठिकाणी धोतर उपयोगी नाही, आणि विजार (पॅट) पडली विजातीय, म्हणून, दादांनी त्या दोहोंचा असा काही समन्वय घालण्याचा प्रयत्न केला, की त्यामुळे धोतरही निराश झाले, आणि विजारही पण खुश झाली नाही. म्हणजे विजारीवर एक कापडाची घडी चिकटवून, त्यांनी स्वतंत्र, नकली काच्याची तरतूद केलेली होती. सोलर हॅट (सन् हॅट) आणि रुमाल यांच्या मिसळीने त्यांनी जी काही वस्तू तयार केली होती, ती अगदी अतिशय होशी माणसानेसुद्धा शिरस्त्राण म्हणून कबूल केली नसती. असला सार्वजनिक पोषाखाचा नमुना सर्वांनी मान्य करून, पत्करण्याआधीच एकट्याने स्वतः तो वापरणे, म्हणजे अशा तशा व्यक्तीचे काम नव्हते ! ज्योतिदादा खुशाल तसले कपडे चढवून, ऐन दुपारी गाडीत चढत असत - आप्तेष्ट मंडळी, दारवान आणि गाडीवान, सगळे आश्चर्याने पाहत राहायचे, पण तिकडे ते हुंकूनही पाहत नसत. देशासाठी खुशाल आत्मबलिदान करायला तयार होणारे वीर पुष्कळ असू शकतील; पण, देशाच्या हितासाठी तसला सार्वजनिक पोषाख चढवून, गाडीत बसून, कलकत्याच्या रस्त्यावरून हिंडू शकेल अशी व्यक्ती नक्कीच विरळा !

रविवारी ज्योतिदादा बरेच लोक बरोबर घेऊन शिकारीला बाहेर पडत असत. ती बातमी लागून, किंवा आगन्तुक येऊन जी मंडळी आमच्यात सामील व्हायची, त्यांपैकी बहुतेक आमच्या ओळखीचे नसत. त्यात सुतार, लोहार, असे सर्व वर्गांचे लोक असायचे. त्या शिकारीत रक्तपाताची बाब सर्वांत कमी महत्वाची असे; निदान तसले कधी काही घडल्याचे माझ्या तरी ध्यानात नाही. शिकारीचे बाकीचे कार्यक्रमच यथास्थित असत. मारलेल्या पशु-पक्ष्याच्या अभावाचे आम्हाला मुळीच काही वाटत नसे; कारण, ती बाब अगदीच क्षुल्लक होती ना ! आम्ही अगदी सकाळीच बाहेर पडत असू. वहिनी ढीगभर पुऱ्या आणि भाजी करून आमच्या बरोबर देत असे. ते जिनस शिकार मारून मिळवावे लागत नसल्यामुळे, आम्हाला एकही दिवस उपास घडला नव्हता.

माणिकतोल्याला जुन्या, पडीक बागांना तोटा नाही. आम्ही कोणत्या तरी एखाद्या बागेत शिरत होतो. बागेतल्या तळ्याच्या काठी बसून,

उच्च-नीच भेद विसरून, पुऱ्यांवर ताव मारीत होतो; आणि क्षणात, नुसता डबा तेवढा शिल्लक राहत होता.

आमच्या त्या अहिसक शिकारींच्या दलातली व्रजबाबूसुद्धा एक मुख्य, उत्साही व्यक्ती होती. ते मेट्रोपॉलिटन (राजधानीतल्या) कॉलेजचे सुपरिटेण्डेंट असून, काही दिवस आमच्या घरी शिक्षक होते. एके दिवशी, शिकारीहून परतीच्या वाटेवर ते एका बागेत शिरले, आणि एकदम माळघाला हाक मारून त्यांनी विचारले, “काय रे, इतक्यात मामा आले होते का बागेत ?” माळी धांदलीने म्हणाला, “नाही जी, बाबू काही आले नाहीत.” व्रजबाबू म्हणाले, “बरं, शहाळी काढून आण.” त्या दिवशी पुऱ्यांच्या शेवटी (नारळाच्या) पाण्याची कमतरता झाली नाही.

आमच्या मंडळीत एक मध्यम वर्गातले जमीनदार होते. ते निष्ठावंत हिंदु होते. गंगेच्या काठी त्यांची एक बाग होती. एके दिवशी त्या बागेत जाऊन आम्ही सर्व सदस्यांनी फराळ केला. जातपातीचा, किंवा वर्णाचा मुळीच विचार केला नाही. संध्याकाळच्या सुमाराला भयंकर वादळ उठले. त्या वादळात, गंगेच्या घाटावर उभे राहून, आम्ही मोठ-मोठ्याने गायला सुरुवात केली. राजनारायणबाबूंच्या गळ्यात सात सूर अगदी स्वच्छ खेळत असत, असे नाही. पण, तेही गळा मोकळा सोडून गाऊ लागले. आणि सूत्राहून त्यावरचे भाष्यच कितीतरी जास्त होते, त्याप्रमाणे, भयंकर उत्साहाने त्यांनी चालविलेल्या हातवाऱ्यांनी त्यांचा बारीकसा आवाज कुठल्या कुठे झाकून गेला; तालाच्या ठेक्यात ते डोके हलवू लागले आणि त्यांच्या पांढऱ्या दाढीत वादळी वारे थैमान घालू लागले. बरीच रात्र झाल्यावर, गाडीत बसून घरी परतलो. त्या वेळी वादळ थांबले असून, चांदण्या उगवल्या होत्या. अंधार दाटला होता, आकाश शांत होते, खेड्यातील वाट निर्मनुष्य होती, फक्त दोही बाजूंच्या वनातून दलादलांनी काजवे जणू काही मुठी भरभरून विस्तव उधळीत होते.

आमच्या मंडळाच्या उद्देशात, आपल्या देशात काड्याच्या पेट्यांचे कारखाने वगैरे काढणे हा एक भाग होता. त्यासाठी सभासद मंडळी आपल्या उत्पन्नाचा दहावा हिस्सा मंडळाला देत असत. काड्याच्या

पेटचा तयार करण्यासाठी लागणाऱ्या काड्यांचे लाकूड मिळणे अवघड होते. आपल्या देशात योग्य हाती हिरकाड्या दिल्या म्हणजे एक प्रकारचे सवंग तेज उत्पन्न होते, हे साऱ्यांनाच माहीत आहे; पण, त्या तेजाने जे पेटते, ते म्हणजे काही काड्यांच्या पेटतीतील काडी नव्हे. अनेक प्रयोगानंतर काही काड्यांच्या पेटचा तयार झाल्या. भारताच्या सुपुत्रांनी तयार केल्या होत्या, म्हणूनच त्या मूल्यवान होत्या, असे नाही. आमच्या एकेका पेटिला जो खर्च येऊ लागला, तेवढ्या खर्चात एका खेड्यातील साऱ्या चुली वर्षभर पेटल्या असत्या. आणखी एक गैरसोय होती; ती म्हणजे, जवळ पेटती ज्योत असल्याखेरीज त्या काड्या पेटविता येणे सोपे नव्हते. देशावरच्या आमच्या जाज्वल्य प्रेमाने त्यांची ज्वलनशीलता वाढली असती, तर आजही त्या बाजारात चालू राहिल्या असत्या.

कोणी एक विद्यार्थी कापड विणण्याचे विशिष्ट यंत्र (माग ?) तयार करत असल्याची एक बातमी समजली; त्याचे यंत्र पाहायला गेलो. जे तयार होत होते, ती काही उपयोगाची वस्तू होणार होती, की नाही, त्यातले काहीही कळण्याची पात्रता आमच्यापैकी कोणाचीच नव्हती; पण विश्वास ठेवण्याच्या आणि आशा बाळगण्याच्या बाबतीत आम्ही कोणाहूनही कमी नव्हतो. यंत्र तयार करण्यासाठी त्याला काही देणे झाले होते; आम्ही ते फेडले. शेवटी, एके दिवशी व्रजबाबू डोक्याला एक पंचा गुंडाळून जोडासांकोच्या घरी येऊन हजर झाले. ते म्हणाले, “ आपल्या यंत्रावर हे पंचाचं फडक तयार झालेलं आहे ! ” येवढे बोलून, दोन्ही हात वर करून त्यांनी तांडव नृत्य सुरू केले ! — तेव्हा व्रजबाबूंचे केस पिकायला लागले होते.

अखेरीस, एक दोन शहाणी मंडळी येऊन आमच्या मंडळात सामील झाली, आम्हाला त्यांनी ज्ञानवृक्षाचे फळ चाखायला लावले, आणि आमचा तो स्वर्गलोक मोडून गेला.

लहानपणी व्रजबाबूंनी आमची ओळख होती, तेव्हा सर्व बाजूंनी त्यांना समजण्याची शक्ती आम्हाला नव्हती. त्यांच्यात निरनिराळ्या विरोधी गोष्टींचा समावेश होता. त्याच वेळी त्यांचे केस आणि दाढी जवळजवळ पुरती पांढरी झाली होती; पण, आमच्यापैकी वयाने

सर्वात लहान असलेल्याशीही त्यांच्या वयाचा बेबनाव होत नसे. त्यांचा बाहेरचा पोक्तपणा जणु काही पांढऱ्या शुभ्र पुड्यासारखा असून, त्याने त्यांचा अंतर्गामीचा नवीनपणा जसा काही सतत ताजातवाना ठेवला होता. इतकेच काय, पण खूपशा पांडित्याने सुद्धा त्यांचे काहीही नुकसान होऊ शकले नव्हते. ते अगदी साध्याभोळ्या माणसासारखे होते. आयुष्याच्या अखेरीपर्यंत त्यांच्या खदखदून येणाऱ्या अजस्र हशाने कोणत्याही अडचणीला दाद दिली नव्हती. वयाचे गांभीर्य, आजार, संसारातले दुःख-कष्ट, ‘ न मेधया न बहुना श्रुतेन ’, कशालाही त्यांच्या उफाळून येणाऱ्या हसण्याला बांध घालता आला नव्हता. एकीकडे त्यांनी आपले आयुष्य आणि संसार सर्वस्वी परमेश्वराच्या हवाली सोपविले होते, आणि दुसरीकडे देशाच्या उन्नतीसाठी सतत ते किती प्रकारचे शक्य-अशक्य उद्योग करीत असत त्याला अंत नव्हता. रिचर्डसनचे ते लाडके विद्यार्थी. इंग्रजी विद्याभ्यास करण्यातच ते लहानाचे मोठे झालेले. पण, अभ्यासाच्या सर्व अडचणी बाजूस सारून, मोठ्या उत्साहाने आणि आदराने त्यांनी बंगाली भाषेत आणि बंगाली साहित्यात प्रवेश केला होता. ती एक साधीसुधी व्यक्ती होती, पण अत्यंत तेजस्वी होती. आपल्या देशावरचे त्यांचे मनस्वी प्रेम हा त्यांच्या तेजस्वितेचाच परिणाम होता. स्वदेशाचा सारा कमीपणा, दैन्य, अपमान, जाळून टाकावासा त्यांना वाटे. त्यांचे दोन्ही डोळे चमकत असत, अंतःकरण उफाळून येत असे, आणि उत्साहाच्या भरात, हातवारे करीत, आमच्यात मिसळून ते गाऊ लागत — सूर लागू दे, अगर न लागू दे, त्याची ते पर्वा करीत नसत —

एका धागी बांधियेली सहस्र मने,
एका कार्यी अपियेली सहस्र जीवने ।

त्या भगवद्भक्त, जन्मभर लहान मुलासारखे (निष्कपट) असलेल्या व्यक्तीचे तेजस्वी, हास्यमधुर जीवन, रोगांनी, शोकाने फिका न पडलेला त्यांचा टवटवीतपणा, या गोष्टी आमच्या देशाच्या स्मृतिभांडारात आदराने राखून ठेवण्यासारख्या आहेत, यात शंका नाही.

अनोखी अनेकांशी केला परिचय

अनोखी अनेकांशी केला परिचय ।
 देसी तू आश्रय नाना गेही ॥ १ ॥

दूरी राहिलेले आणि ले निकटी ।
 मित्रत्वाच्या गाठी बांधियेल्या ॥ २ ॥

परके ना परकी नाहीच राहिले ।
 भाऊपण झाले दोन्ही बाजू ॥ ३ ॥

सोडू जाता गेह पुराणे स्वस्थान ।
 जीव गलबलून सोडी चिंता ॥ ४ ॥

नव्यामाजी तूहि राहसी सारखा
 स्मरे न विवेका भुलोनीया ॥ ५ ॥

जीवन मरणाहि जाशील घेवोनी ।
 अनेक जन्मांनी परिचिता ॥ ६ ॥

जाशील तू जेथे माते घेवोनीया ।
 ओळखी करोनीया देशीलचि ॥ ७ ॥

जाण होता तूझी कोणी ना परकी ।
 नाही भयबाकी, नाही मना ॥ ८ ॥

भूती साऱ्या ठायी अससि जागृत ।
 भेट सदोदित देई मला ॥ ९ ॥

प्रवासी

माझे घर साऱ्या ठायी ।
 त्यासी मी शोधत राही ॥
 देशोदेशि स्वदेशिही ।
 इच्छांना जाणून घेई ॥
 असे प्रवासी ।
 ज्या दाराशी ॥

उभा राहतो पांथ जिथे ।
 आश्रय गवसे मला तिथे ॥
 प्रवेश करणे कोठोनी ।
 मी ते घेईन समजोनी ॥

गंध फुलांचा वासंती ।
 फिरफिरुनी वाहे वरती ॥
 आकाशा तो व्यापतसे ।
 भरून शिलकी राहतसे ॥
 विवाह मंगल ।
 मुहूर्त चांगुल ॥

प्रसन्न ऐशा त्या काळी ।
 रडत फिरे मेन भंवताली ॥
 अजोड ते आहे म्हणुनी ।
 जोड मिळावी त्या कुठुनी ? ॥

संबंधी जे भंवताले ।
 करू न शकलो अपुलाले ॥
 त्या योगाने विरह-व्यथा ।
 जागृत चित्ती ती सतता ॥
 दिन-रातीही ।
 पोळत राही ॥

निकटवर्ति त्या दूरविले ।
रडणे मग पदरी पडले ॥
रडत फिरे मी जगी असा ।
व्योमी भिरभिर पर्ण जसा ! ॥

तृणरोमांचित मातीची ।
घरती घेते लोळणची ॥
माते का ती बोलविते ।
वदू न शकतो कारण ते ॥

माती माजी ।
वस्ती माझी ॥

तृण-पाण्याच्या सांगाती ।
किती काल त्या ना गणती ॥
कसा सटकलो बाहेरी ।
कधी तोडिले दार तरी ॥

नाही अवगत कोणाला ।
स्मरते ना माझे मजला ॥
मूक मृत्तिका पाहतसे ।
माझ्या पुढती लोळतसे ॥
नभ रात्रीचे ।

गूढत्वाचे ॥

लक्ष लावुनी मजवर ते ।
बघत राहिलेसे गमते ॥
लक्ष योजने दूर जरी ।
असल्या तारा किती तरी ॥

नावे मजला ओळखती ।
आणिक कानी कुजबुजती ॥
नुमगे मजला जे वदती ।
जाणायाची ना शक्ति ॥

चिरंतनाची ।

वाणी साची ॥

विसरुनिया, गेल्यावाणी ।
ऐकू न येते मुळी जनी ॥
आठवू म्हटल्या आठवणे ।
शक्य न तीते सुस्मरणे ॥

उषा अनादि-मित्र तिचा ।
मजला दिसतो संततचा ॥
जन्मजन्मिच्या वस्तुमध्ये ।
साता चौकी वसे मुदे ॥

गाठ गाठिनी ।

शत बंधांनी ॥

बंदेला मी, विस्मरतो ।
परत दुरोनी की येतो ! ॥
घर बांधावे वाटावे ।
आपण बांधी गेह नवे ॥
मन नैराश्ये रंजतसे ।
जिता जिव्हाळा तिथे नसे ॥

प्रवासवेशे नटोनिया ।
जन्मजन्मिच्या गृहात या ॥
शिव, शिव ! का मी भटकतसे ? ।
गूढ सदांचे मला असे ॥

तुला जाणणे ।

ज्ञान मिळविणे ॥

शक्य मला जर होईल ते ।
नुरेल येथे काही रिते ॥
धुळीस देखिल गणीन मी ।
नाही अणुभर कधी कमी ॥

अर्पित मी पण सकळाही ।
सुफल पुष्प की तृण पाणी ॥
माती अथवा आणि कुणी ।
गणीन सर्वा मजवाणी ॥

चिंता खंती ।
माझ्या चित्ती ॥

नसेल; इतरा सांगाती ।
सृष्टिमध्ये करता फिरती ॥
एक जाहलो मातीशी ।
नसेल खंती किंचितशी ॥

जेथे जेथे जाईन मी ।
अनंत बंधने घेईन मी ॥
त्यांही बंधनी राहील ।
अनंत मीपण नांदेल ॥

विश्वामाजी ।
रेणुराजी ॥

चारी दिशांनी खेचतसे ।
असेच मजला वाटतसे ॥
शतकोटीकर दुनिया जी ॥
दारे ठोठावी माझी ॥

माझ्या पासुनि हवे तुला ।
काय मृत्तिके, सांग मला ॥
पाण्या, का तू मजपुढती ।
बाहू पसरसी ? काय मति ॥

श्वासासंगे ।
वायु तरंगे ॥

हृदयी शिरतो अखंड तो ॥
सवेचि मजला बोलवितो ॥

चिरंतनाशी नेण्याचा ।
क्रम चालावा तो त्याचा ॥

समजे ज्यांना मी परके ।
पुनः पुनः देती शोके ॥
प्रेम असे मातीपोटी ।
आनंदे भरली जगती ॥
तुच्छ मानिले ।
कण भवताले ॥

नित्य असत्यहि दिसते की ।
आणिक दुसरी ना बाकी ॥
हरेक आहे जगातले ।
पूर्ण सत्य नी चांगभले ॥

सृष्टिमधला अणुरेणू ।
निश्चल नीरव असे जणु ॥
स्थितीत तसल्या असूनहि ।
चिरगौरव संगे बाही ॥
नाही जाणले ।
मनी न ठसले ॥

जन्ममृत्युच्या यात्रेचा ।
भीत प्रवासी जगणेचा ॥
गौरव-पदतलि असलेली ।
मीही होइन समा धुलि ॥

परमेशाच्या पूजेची ।
पाकळि होइन पुष्पाची ॥
जिथे पाहावे तिथे दिसे ।
ईशावाचुनि काही नसे ॥
जन्मांतरि वा ।
मरणी किंवा ॥

असो प्रवासी, असो कसे ।
ईश संगती नित्य असे ॥
जो होणे तो होइन मी ।
गौरव चरणी राहिन मी ॥

माझी माती, धरती ही ।
दूर, सुवर्णी तारेही ॥
धन्य सर्व ते धन्य पुरे ।
धन्य असो मी ईश्वरे ॥
ज्यांच्या माजी ।
जन्माकाजी ॥
जाइन तेथे एक मने ।
असेन रमलो भावगुणे ॥
त्यातुनि सुटका का म्हणता ?
कोण अवस्था सुट्टी गणता ? ॥
अगणित नौका भुवनांच्या ।
उभय तटाकी असती त्याच्या ॥
जन्म पावलो ।
जसा वाढलो ॥
धन्य स्वतःसी समजतसे ।
क्षमाहि माझी धन्य दिसे ॥

तव हाक ऐकुनीया

तव हाक ऐकुनीया आला न कोण साथी ।
तू लाग चालण्यासी एकाकि वाट पुढती ॥
चल, लाग चालण्यासी किंतु नकोच चित्ती ।
असलास एकला तू बिगि चाल चाल पुढती ॥

जरि सर्व पाठफिरवे कोणी न बोलणारा ।
बहुसाल भ्याडवृत्ति भेटे न एक धीरा ॥
मुखबंद त्वा नसावे मन मोकळे करावे ।
तू बोल, भाग्यहीना, करणे न अल्प खंती ॥

परतोनि सर्व गेले तुज एकला करोनी ।
गहनी पथी कुणीही पाही न की वळोनी ॥
वाटेवरील काटे रक्ताळल्या पदांनी ।
एकाकि रे, अभाग्या, तुडवीत जाच पुढती ॥

अतिकृष्ण रातकाळी झंझाट पावसाळी ।
लावोनि दार बसली घरट्यात तीहि सगळी ॥
वाटेवरी दिवाही दावावया न कोणी ।
थांबू नकोस पळहि करि धीट कोट छाती ॥
तव फासळ्या उरीच्या विद्युल्लता प्रकाशे ।
पेटीव रे, अभाग्या, चल एकलाच पुढती ॥

इथेच आई पुष्करिणीशी

इथेच आई पुष्करिणीशी
गोंदणीच्या आसपासी
होऊ आपण अरण्यवासी
नसेल कोणी गे भंवताली ॥

झावळधांच्या छायेखाली
कुटि उभारिन मी इवलाली
पाने अंधारिन वाळुन गेली
दोघे आपण राहू खुशाली ॥

असली पुष्कळ वाघ-अस्वले
कुणी न येतिल तुझिया जवळी
कमरबंद मी करिन पाहरा
उभा राहुनी सांज-सकाळी ॥

झाडा-झुडांच्या शाखांमधुनी
बघता राक्षस डोकावोनी
चाप बाण मी करी घेउनी
ठाक उभा त्या दिसेन डोळी ॥

लाह्या पदरी, येता दारी
उभ्या वनातिल हरिणे-सारी
अभयपणाने धरतिल बारी
येण्यासाठी तुझिया जवळी ॥

अंगावरती ठिपके काळे
शिगे त्यांची वेडिवाकुडी
येतिल हरणे, आईनिकटी
घेतिल लोळण पायतळी ॥

सारी मजला ओळखताती
माझी त्यांना मुळि नच भीति
बैठक घेतिल मज चिकटोनी
जेव्हा मी गे त्या कुरवाळी

फळा-फुलांच्या हंगामाला
मेघ दाटता तरुमाथ्याला
मयूर येतिल नाचायाला
दिसेल तुजला मौज निराळी ! ॥

उठवतील ते उगा कालवा
शालिक पक्षी जमवून थवा
पुच्छ उभारुनी पाठीवरती
खारी खातिल हातुनि साळी ॥

अनधिकारी प्रवेश

एके सकाळी, रस्त्याकडेला उभा राहून एका मुलाने आणखी एका मुलाबरोबर एका धाडसी कृत्याबद्दल पैज लावली. उपाध्यायबुवांच्या घरच्या 'माधवीविताना' तली फुले तोडून आणता येतील की नाही, बाबद्दल त्यांचा वाद चालला होता. एक मुलगा म्हणाला, 'मी आणू शकेन,' दुसरा म्हणाला, 'मुळीच शक्य नाही ते.'

हे काम ऐकायला अगदी सोपे, पण करायला का सोपे नव्हते, ती हकीकत जरा विस्ताराने सांगायला हवी.

कैलासवासी माधवचंद्र तर्कवाचस्पतींच्या विधवा पत्नी जयकाली-देवी या त्या राधानाथमंदिराच्या मालकीणबाई होत्या.

जयकालीदेवी अंगाने थोरवाड, प्रकृतीने सुदृढ, तरतरीत नाकाच्या, आणि बुद्धिवान बाई होत्या. त्यांच्या पतीच्या हयातीत त्यांचे देवाचे उत्पन्न नाहीसे होण्याची पाळी आली होती. जयकालीदेवींनी पतीच्या माघारी सारे येणे वसूल केले, आपल्या हद्दी ठरवून घेतल्या, बरीच वर्षे ताब्यात नसलेला जमीनजुमला ताब्यात घेतला, आणि सारे स्वच्छ केले. त्यांच्या मिळकतीतली एक कवडीही कोणाला कमी करता येत नसे.

बाईंच्या स्वभाव-प्रकृतीत बराच पुरुषीपणा असल्यामुळे, खरोखर त्यांना मित्र-मैत्रीण नव्हती. स्त्रियांना त्यांचे भय वाटे. दुसऱ्यांची निंदा करणे, हलकेसलके बोलणे किंवा बायकी-रडू जयकालीदेवींना सहन होत नसे. पुरुषांनाही त्यांची भीती वाटे. कारण, गावातल्या चंडीमंडपाच्या बाबतीतला गावच्या पुरुष मंडळींचा अमाप आळस त्या तुच्छतेने लेखीत असत. न बोलता, त्या आळशांकडे अशा काही तुच्छतेने जयकालीदेवी पाहत असत की, त्यांची ती तीक्ष्ण दृष्टी त्या मंडळींच्या अगडबंब जडपणाचा भेद करून त्यांच्या अंतःकरणात घुसत असे.

एखाद्याविषयी अतिशय तिटकारा वाटला, की तो ठणठणीतपणे व्यक्त करण्याची असामान्य ताकद होती त्या बाईंना. त्यांची न्याय-बुद्धी ज्याला अपराधी ठरवील, त्याला कधी बोलून तर कधी न बोलता, चेहऱ्याने किंवा हावभावांनी त्या जशा काही जाळूनच टाकीत असत.

आपत्काळी, संपत्काळी, गावच्या सान्या कार्यात जयकालीदेवींचा

निरलस हात असायचा. त्यामुळे, सगळीकडे त्या अनायासे आपल्याला मानाचे स्थान मिळवीत असत. त्या हजर असतील तेथे त्याच सर्वात प्रमुख असणार, अशी त्यांची स्वतःची आणि हजर असलेल्या सर्वांचीही खात्री असायची.

आजाऱ्याच्या सेवेला जयकालीदेवीचे हात सतत तत्पर असत; परन्तु, त्यांची आजाऱ्याला यमासारखी भीती वाटत असे. पथ्यपाण्यात, किंवा नियमात येवढेसे इकडे तिकडे झाले, तर भडकणारी त्यांच्या संतापाची आग आजाऱ्याला तापाहूनही अधिक तापदायक होत असे.

ऊंच आणि ऐसपैस आकाराच्या जयकालीदेवी, म्हणजे गावाच्या डोक्यावर परमेश्वरी कठोर नियंत्रणाचा दंडाच होत्या जशा काही. कोणालाही त्यांच्याबद्दल प्रेम वाटणे शक्य नव्हते, आणि त्यांची उपेक्षाही करता येणे शक्य नव्हते. गावातल्या सर्वांशीच त्यांचा लागाबांधा होता; पण त्यांच्यासारखा सर्वस्वी एकटा जीव दुसरा नव्हता.

जयकालीदेवींना मूलबाळ नव्हते. आईबापाविना परदेशी असलेले त्यांचे दोन भाचे (भावाचे मुलगे) त्यांच्याच घरी लहानाचे मोठे होत होते. पुरुष पालकाच्या अभावी त्या मुलांचे शासन होत नसे, किंवा, त्यांच्या बद्दलच्या प्रेमाने आंधळ्या बनलेल्या आत्याबाईंच्या लाडांनी ती मुले वाया चालली होती, असे कोणाला म्हणता आले नसते. दोघातल्या मोठ्याचे वय अठरा वर्षांचे होते. मधून मधून त्याला मुली सांगून येत. आणि लग्नाच्या बाबतीत मुलाचे मन अगदी उदासीन होते, असेही नाही. परन्तु, त्याच्या आत्यांनी एक दिवसही त्याच्या संसार-मुखाच्या विचाराला थारा दिला नव्हता. त्या कठोरपणे म्हणत, 'पुलिन अगोदर मिळवायला लागू दे, मग आणील बायको घरी.' आत्याबाईंच्या त्या कठोर बोलण्याने शेजारणी-पाजारणींची मने मोडली जात.

घरचे देऊळ हे जयकालीचे सर्वात जपणूकीचे धन होते. देवाचा कपडालत्ता, स्नान-आहार, शेज, कशातही तिळमात्र कमतरता झालेली त्यांना खपत नसे. पुजारी ब्राह्मण दोन देवांहून त्या एका मानवी स्त्रीला जास्त भीत असत. पूर्वी एके काळी, देवांचा वाटा पुरता देवांना मिळत नसे. कारण, पुजारी गुरुजींचे आणखी एक पूजेचे दैवत मंदिराच्या गुप्त भागात होते; त्या देवी-मूर्तीचे नाव होते निस्तारिणी. दूध, तूप, छाना,

आणि मयद्याच्या नैवेद्याची तेव्हा स्वर्ग आणि नरकाची वाटणी होऊन जात असे. परन्तु, आताशा जयकालीदेवींच्या शिस्तीमुळे, पुजेचे सोळा आणे देवांच्या पदरात पडू लागले होते.

जयकालीदेवींच्या जतनाने देवळाचे अंगण कसे स्वच्छ, तकतकीत झाले होते; कोठे एखादा तणही नव्हता. एका बाजूला, मंडपावर माधवीलता चढलेली होती. तिची वाळलेली पाने पडल्याबरोबर ती जयकालीदेवी उचलून बाहेर फेकून देत. देवळातली स्वच्छता, नीटनेटकेपणा, आणि पावित्र्य, यांना बाध आणणारे काहीही जयकालीदेवींना खपत नसे. पूर्वी, वाडीतली मुले लपंडाव खेळण्यासाठी त्या अंगणात यायची; आणि मधूनमधून वाडीतली कोकरे येऊन माधवीलतेची वाळली पाने खाऊन जायचो. आता ती सवड नव्हती. पर्वणीखेरीज मुलांना अंगणात येता येत नसे; आणि भुकेल्या कोकरांना दाराजवळूनच दांडक्याचा मार खाऊन, आपल्या आईला-शेळीला-हाका मारीत परतावे लागे.

अगदी निकटची आप्त असलेली एखादी व्यक्ती जरी गौरवाजवी वागणारी असेल, तर तिलादेखील देवळाच्या अंगणात प्रवेश बंद होता. जयकालीदेवींच्या एका मेहुण्यांना मुसलमानाने शिजवलेले कोंबडीचे मांस अतिशय आवडत असे. एकदा ते गावात आले, आणि देवळाच्या अंगणात जाण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. जयकालीदेवींनी घाईघाईने आणि जोरात हरकत घेतली. त्यावरून त्यांचे आणि त्यांच्या बहिणीचे संबंध तुटण्याची पाळी आली होती. त्या देवळाला बाई जरूरीपेक्षा इतके अधिक जपत असत की, सर्वसामान्य लोकांना तो एक वेडाचाच प्रकार वाटत असे.

बाकीच्या सर्व बाबतीत जयकालीदेवी कठोर, उद्धट, आणि स्वतंत्रवृत्तीच्या होत्या. पण त्या देवळाला त्यांनी सर्वस्व वाहिलेले होते. देवापुढे त्या आई, पत्नी, दासी-सान्या काही असत. देवापुढे त्या जागरूक, कोवळ्या मनाच्या, सुंदर, आणि संपूर्णपणे नम्र झालेल्या दिसत. ते दगडी देऊळ, आणि ती दगडाची देवमूर्ती म्हणजे त्यांच्या गूढशा स्त्री-स्वभावाच्या कृतार्थतेचे ठिकाण होते. त्यांचा पती, पुत्र, सारा संसार, म्हणजे ते देऊळ होते.

यावरून, देवळाच्या आवारातून माधवी-मंजिरी काढून आणण्याची ज्या मुलाने प्रतिज्ञा केली होती, त्याच्या घिटाईला सीमा नव्हती, हे बाचकांच्या लक्षात येईल. तो मुलगा म्हणजे जयकालीचा धाकटा भाचा नलिन. आपली आत्या त्याला चांगलीच माहीत होती. पण, त्याचा व्रात्य स्वभाव शासनाने शमला नव्हता. संकटाकडेच त्याचे मन ओढ घेत असे, आणि शिस्त मोडण्यासाठी ते उतावळे होत असे. त्याच्या आत्याचाही स्वभाव लहानपणी तसाच होता, अशी लोकांची समजूत होती.

— आईची माया आणि भक्ती यांच्या संमिश्र भावनेने देवाकडे टक लावून पाहत जयकाली दालनांत बसल्या होत्या, आणि मन लावून जपाची माळ ओढीत होत्या.

हळूच, मागल्या बाजूने येऊन नलिन माधवीलतेखाली उभा राहिला. खालच्या फांद्यांवरची फुले पूजेसाठी काढून नेल्याचे. त्याला दिसले. तेव्हा, अगदी हळूहळू, बेतानेच तो मंडपावर चढला. वरच्या फांदीवर एक दोन उमलत्या कळघा त्याला दिसल्या, म्हणून पुढे वाकून त्याने हात पुढे केले, आणि तो कळघा तोडणार, इतक्यात त्याच्या ओझ्याने तो जीर्ण मंडप काडकन् मोडला. त्यावरील वेल आणि मुलगा दोन्ही एकदम भुईसपाट झाले.

जयकाली लगबगीने धावत आल्या. त्यांना आपल्या भाचऱ्याची करामत दिसली. झटक्याने हाताला धरून त्याला त्यांनी जमिनीवरून उचलला. नलिनला बराच मार बसला होता. पण, त्या माराला शिक्षा म्हणता येत नाही; कारण, तो अजाण, जड वस्तूचा मार होता. म्हणून, त्या पडलेल्या मुलाच्या दुखणाऱ्या अंगावर जयकालीदेवी सजाण शिक्षेचा भराभर वर्षाव करू लागल्या. डोळ्यातून एक टिपूस न गाळता, मुकाट्याने त्या मुलाने मार सोसला. तेव्हा, त्याच्या आत्याने त्याला ओढीत नेऊन खोलीत कोंडून घातला. त्या दिवशी त्याचे संध्याकाळचे जेवण बंद झाले.

मुलाचे जेवण बंद झाल्याचे ऐकून, त्याला क्षमा करण्याबद्दल, मोक्षदा दासी डोळ्यात पाणी आणून, काकुळतीच्या आवाजात विनवणी करू लागली. पण, जयकालीच्या हृदयाला पाझर फुटला

नाही. मालकीणबाईंच्या नकळत, मुकाट्याने मुलाला जेवू खाऊ घालण्याची हिंमत नव्हती.

मंडपाची डागडुजी करण्यासाठी माणसे बोलवायला पाठवून, जयकाली पुनः माळ घेऊन बसल्या. काही वेळाने, भीत भीत मोक्षदा जवळ आली आणि म्हणाली, “आजीबाई, काकाबाबूंना भूक लागली आहे, ते रडताहेत. त्यांना थोडे दूध देऊ का आणून ?”

जयकालीचे मन हलले नाही; त्या म्हणाल्या, “नको.” मोक्षदा परत गेली. जवळच्या खोलीत करुण सुरात नलिन रडत होता. त्या करुणपणाचे हळूहळू रागात रूपांतर झाले; तो आरडाओरडा करू लागला. शेवटी, बऱ्याच वेळाने तो थकला, आणि नुसते त्याचे उसासे तेवढे जपात तल्लीन झालेल्या आत्याबाईंच्या कानावर येऊ लागले.

नलिनचा आज्ञवी सूर जेव्हा जवळजवळ थांबत आला, त्याच वेळी जवळूनच दुसऱ्या एका भ्यालेल्या प्राण्याचा केविलवाणा आवाज ऐकू येऊ लागला, आणि त्याचबरोबर दुरून आरडाओरड करीत काही मंडळी देवळाकडे धावत येऊ लागली. देवळासमोरच्या रस्त्यावर एकच गलबला सुरू झाला.

अचानकपणे, अंगणातून पायरव ऐकू आला. जयकालीदेवींनी मागे वळून पाहिले. जमिनीवर पडलेली माधवीलता हलत होती.

रागाने जयकालींनी हाक मारली, “नलिन !”

कोणी उत्तर दिले नाही. सांगितलेले मुळीच न ऐकणारा नलिन काहीतरी करून, कोंडून घातलेल्या खोलीतून निसटला असावा, आणि आपल्याला चिडवायला आलेला असावा, असे आत्याबाईंना वाटले.

तेव्हा, (दोन्ही ओंठ आवळून धरून अत्यंत कठोरपणे) जयकाली अंगणात उतरल्या.

लताकुंजापाशी जाऊन त्यांनी पुनः हाक मारली, “नलिन !”

उत्तर मिळाले नाही. फांद्या बाजूला करून जयकालींनी पाहिले, तो एक अगदी घाणेरडे डुक्कर जीवाच्या भीतीने दाट पाना-फांद्यांच्या आड लपलेले दिसले.

विटा (माती)च्या भितीच्या आत वृंदावनासारखा असलेला तो लताकुंज; ज्यावर उभारलेल्या फुलांच्या सुगंधाने गोपींच्या सुगंधी

निश्वासाची आठवण होत असे; कार्लिदीच्या तीरांवरील सुख-सहलींच्या सुंदर स्वप्नांची जो आठवण जागी करीत असे — जयकालीदेवींनी जीवापाड जतन केलेल्या त्या सुपवित्र नंदनभूमीवर अकस्मात् हा बीभत्स प्रकार घडला होता !

पुजारी ब्राह्मण काठी उगारून धावून आला. जयकाली चटकन् पुढे झाल्या, त्यांनी त्याला थांबविले, आणि लगबगीने पुढे होऊन त्यांनी देवळाचे दार आतून बंद करून घेतले.

लवकरच, दारू पिऊन मस्त झालेल्या मांगांची टोळी देवळाच्या दाराशी येऊन, आपल्या बलीच्या पशूसाठी ओरड करू लागली.

बंद दरवाजामागे उभ्या राहून जयकाली म्हणाल्या, “जारे मेल्या मांगांनो, चालते व्हा ! माझं देऊळ अपवित्र करू नका.”

एका अपवित्र पशूला जयकालीदेवींनी आपल्या पवित्र राधानाथ-मंदिरात आश्रय दिला, हे प्रत्यक्षात पाहूनहि मांगांचा त्यावर विश्वास बसेना.

— मांगांची टोळी परतली-निघून गेली !

व्यापून विश्व वाजे

व्यापून विश्व वाजे संगीत मोदवाही ।
माझ्या हृदी कधी ते वाजेल त्या सुरांही ॥
जल, तेज, व्योम, वायु, भूतांवरी महा त्या ।
करणार प्रेम केव्हा ? ध्यानात येत नाही ॥
येणार पंच भूते लेवून साज सारे ।
दरबार अंतरीचा थाटावया कधी ही ? ॥
जाईन ज्या पथाने सकलाहि तोषदायी ।
होईन मी कधी तो होई न तर्क काही ॥
आहेस तू भरोनी सर्वत्र नी सदाही ।
सहजीक जाण केव्हा घेणार मी मनाही ? ॥
तव नाम-नाद सहजी हरएक काज कामी ।
उमटेलसे घडावे कधी ? तेच ज्ञात नाही ॥

जुना नोकर

(१)

भुताळ मुद्रा सदा अभद्रा बुद्धीची ना कोर ।

काही सांडले, गृहिणी बोले, “किष्टू मेला चोर !” ॥

उठता बसता बाप तपिता फुकटे माझे बोल ।

ऐकियलेले ऐकू न येणे किष्टूची ही चाल ॥

दिले न वेतन, वेत ऐवजी, ना किष्टूस फिकीर ।

चुकून बाधा चेतन्याची ! निगरगट तो धीर ॥

‘किष्टू, किष्टू,’ हाका मारा शोषवुनीया कंठ ।

ओ न तयाची मिळावयाची, होता असला संठ ! ॥

हिंडा धुंडा त्याच्या मागे तुडवा सारा गाव ।

गावी त्याच्या नसावयाचे फुकटी धावाधाव ॥

ताब्यामध्ये तुम्ही केल्या वस्तू त्याच्या तीन ।

शिल्लक बाकी एकच नक्की बेपत्ता त्या दोन ॥

त्याच्या हाती सोपविली जर गोष्ट एकचि एक ।

निमिषामाजी नक्की तीन त्या करावयाचा ठीक ! ॥

पाहा कुठेहि बघा कधीहि त्याची चाले शोप ।

हलवा, ढकला किती कोकला, नाही ढळली थोप ॥

‘गद्ध्या’, ‘घड्ड्या’, ‘कर्मकरंट्या’, केले गालिप्रदान ।

हासत राही दारि तरीही विचित्र होते ध्यान ॥

थंड मोंडपण त्याचे माझे ढवळायाचे पित्त ।

दास पुराणा माव तुटेना खिलले होते चित्त ॥

कठोर मूर्ति, घरची कर्ती, घोर तिचा संताप ।

म्हणावयाची, “असह्य झाले याचे घोर प्रताप ! ॥

मी माहेरा निघून जाते. सांभाळा घरदार ।

खुशाल बैसा घेउनि जवळी अपुला किष्टू हुशार !” ॥

पाट, बेंठकी, धान्ये, पात्रे, झाले सर्व पसार ।
 नकळे कोठे, बदली वाहे पैका अपरंपार ॥
 हाटासाठी जाता होई दिवसन् दिवस फरार ।
 शिक्षा केली त्यास कितीही खेद न वा, दरकार ॥
 “किष्ट्या मेला, उलयुनि गेला, का न दुजा मिळणार ?” ।
 सर्वांगाचा भडका उडवी स्वामिनीची तक्रार ॥
 धावायाचा, पकडायचा सेंडीची मी गाठ ।
 बजावयाचा, “किष्ट्या, मोंडा, धरी घराची वाट.” ॥
 हळूहळू त्या जाता बघता, ‘नाही पुढती घोर’ ।
 वाटायाचे; उद्या सकाळी किष्टू ठाक समोर ! ॥
 प्रसन्न पक्का, ठाव न दुःखा, हसरे त्याचे तोंड ।
 करावयाचा पुढे गुडगुडी; नव्हता पण तो मोण्ड ॥
 कपट—पारखा, खुल्या दिलाचा, दुर्लभ त्याची तूट ! ।
 जुनाट नोकर किटू होता झाला अवघट कूट ।

(२)

त्या साली मज अडतीखाती नफा जाहला फार ।
 श्रीवृंदावन—यात्रा व्हावी, होत मनात उभार ॥
 ‘सहगमना’ची गृहलक्ष्मीची इच्छा होती खूप ।
 खर्चापायी तिला बोधिले सत्तत्त्वाचे रूप ॥
 “पुण्य पतीचे, तेच सतीचे”—तिला न रुचला बोध ।
 काथ्या, पिशव्या, सुतळ, पोतड्या, झाला सारा शोध ॥
 कंकण—किणकिण, पेटी भरता, रुदनाला ये पूर ! ।
 “किष्ट्यापायी हाल इकडचे होतिल की भरपूर,” ॥
 सती बोलली, “नको एकटे आपण जाणे दूर.” ॥
 “राम राम रे!” उद्गारी मी, “निवारणा’ नेणार” ॥

आगगाडीने वर्धमानला पोचे मी तो—राम ! ।
 तंबाखूसह कृष्णकांत तो हाजिर होत हराम ! ! ॥
 ती तत्परता, सत्य नित्यता, सोसत होतो त्रास ।
 त्यास दूषिले, परि मन घाले !—पुराण माझा दास ! ॥
 श्रीधामाला जयी पातलो, पंडे धरती फेर ।
 त्यानी कंठी प्राण ओढला, क्षणात झालो जेर ॥
 सहा सात जण आम्ही मिळालो, बिऱ्हाड केले छान ।
 आशा होती, ख्यालिखुशाली लाभणार वरदान ॥
 छिन्नभिन्न पण आशा झाली, ये देवीची साथ ।
 मला गाठले, मित्र पळाले, सोडुनि हातोहात ॥
 सर्वांगावरि देवी उठल्या, झालो तै हैराण ।
 शेजेवरती मी एकाकी संकटात ते प्राण ॥
 दीनपणाने क्षीण रवाने मारायाचा हाक, ।
 “किष्टू ये रे, माझ्या जवळी दिन—राती तू ठाक ! !”
 ‘अखेर काला परप्रांताला आलो फारच दूर’ ।
 घोळायाचे मनी सारखे, ‘इथेच का मरणार ?’ ॥
 मुख किष्टूचे पाहु लागता भरावयाचा ऊर ।
 होता सान्निध्य आठी प्रहरि दास पुराणा शूर ! ॥
 की अन्नाची, वा पाण्याची नव्हती त्यास फिकीर ।
 निद्रा नव्हती, हलली नव्हती मुद्रेवरची शीर ॥
 थोडे थोडे पाणी घाली, फिरवित राही हात ।
 “कसे वाटते ?” पुसावयाचा दे धीराची साथ ॥
 वरचेवर तो सांगायाचा, “खास बरे होणार ।
 नकोच भीति—गावी जाऊ—वहिनींना बघणार” ॥
 खराच झालो व्याधिमुक्त मी किष्टूस आला ताप ! ।
 माझा बोजा त्याहि घेतला, मरणाचीही शाप ॥

दोन दिवस त्या शुद्धी नव्हती-नाडी पडली बंद !।
 कितीकदा मी त्यास सोडिले; -माझा त्याला छंद ॥
 इतुक्या कालानंतर गेला ! किष्टू झाला पार ।
 वाटू लागले, एकएकटे ! तुटला तो आधार !! ॥
 क्षेत्रे-तीर्थे, स्नाने-श्राद्धे, सारे धर्माचार ।
 उरकुनि आलो, फारा दिवशी गेहासी माघार ॥
 सवे नसे पण आजवरीचा, दावायाची वाट ।
 सोडुनि गेला किष्टू माझा-नोकर फार जुनाट ! ॥

रोज सकाळी उठून

रोज सकाळी उठून
 खटान्यात मी बसून
 तमिज मियाच्या बरोबरि
 जात असे मी शहरी ॥
 सकाळ ते दुपारतो
 बिटेवर बीट ठेवितो
 मनाजोगी उभवितो
 भित मी बांधितो ॥
 गच्चीवरती दिवसभर
 धुमस चाले ठेक्यावर
 गाणी सवे गाताती
 खाली गाड्या घावती ॥
 थाली पिटे बोहरी
 सादवितो सुस्वरी
 सीताफळे हाराभर
 हारा घे डोक्यावर
 फेरीवाला ओपितो
 रस्तोरस्ती हिंडतो ॥

साडेचार वाजती
 शाळकरी येताती
 धूळलोळ उठवीती
 गिल्ला करत जाताती ॥
 ऊन ते कलल्यावरी
 उगवतीस कुठे तरी
 काव काव करताना
 काक दिसती जाताना ॥

दिवस जेव्हा मावळतो
 परांची मी उतरतो
 परतोनी गावाला
 गाठितसे घराला ॥
 कुठे वाडी माझी ती
 नसे तुम्हा माहीती ?
 या गाजनतोल्याला
 असे त्याच्या डावीला
 तडागाच्या कडेला
 खुंटा एक रोवला
 ठाऊक तो आहे ना ?
 नसेल तर पाहाना
 त्याच्यापाशी असणारे
 गाव माझे तेच बरे ॥

इच्छापूर्ती

सुबलचंद्रांच्या मुलाचे नाव होते सुशीलचंद्र. पण, नेहमीच काही नावासारखी माणसे नसतात. त्यामुळे, सुबलचंद्र थोडे दुबळे होते आणि सुशीलचंद्र फारसा शांत नव्हता.

वाडीतल्या लोकांना मुलगा सतावीत फिरत असे, म्हणून मधून मधून त्याला शिक्षा करण्यासाठी वडील धावून जात; परंतु, बापाच्या पायाला वाताचा विकार होता, आणि मुलाला हरिणासारखे पळता येत असे; अर्थातच त्यामुळे गुददे, थपडा, चपाट्या नेहमी योग्य जागी बसत नसत. पण, जर का एखादे दिवशी सुशीलचंद्र सापडला, तर मग मात्र त्याची धडगत नसायची.

आज शनिवार असल्याने शाळा दोन वाजता सुटायची होती, पण सुशीलला मुळीच शाळेत जावेसे वाटेना. त्याला बरीच कारणे होती. एक तर, आज शाळेत भूगोलाची परीक्षा होती. त्यात पुनः पलीकडच्या वाडीतल्या बोसांच्या घरी, संध्याकाळी आतषबाजीचा खेळ होणार होता. सकाळपासून तेथे गडबड चालू झालेली होती. आजचा दिवस तेथेच काढावा, असे सुशीलच्या मनात होते.

त्याने बराच विचार केला, आणि शेवटी, शाळेला जाण्याची वेळ झाल्यावर तो जाऊन अंथरुणावर आडवा झाला. त्याच्या वडिलांनी त्याच्यापाशी जाऊन विचारले, “ कायरे, अंथरुणावर पडला आहेस सा ? शाळेला नाही का जायचं ? ”

सुशील म्हणाला, “ माझ्या पोटात दुखतं आहे. मला आज शाळेत जाववायचं नाही. ”

तो खोटे सांगत होता, हे सुबलबाबूंना समजले. ते मनात म्हणाले, “ थांब. आज याची खोड मोडली पाहिजे. ” असे म्हणून, ते सुशीलला म्हणाले, “ पोट दुखतं आहे ? तरमग आज तू कुठंच जाऊन चालणार नाही. बोसांच्या घरी दारूकाम पाहायला हरीला एकट्यालाच पाठवीन झालं. तुझ्यासाठी आज लिमलेटच्या गोळ्या आणल्या होत्या, त्याहि तू आज खाऊन उपयोग नाही. तू इथं स्वस्थ पडून राहा; मी थोडासा पाचक काढा तयार करून आणतो. ”

असे म्हणून त्यांनी खोलीच्या दाराला कडी लावून घेतली, आणि ते अगदी कडू कडू काढा तयार करून आणण्यासाठी निघून गेले. सुशील मोठ्या पंचाईतीत पडला. त्याला लिमलेटच्या गोळ्या जितक्या आवडायच्या तितकाच काढा त्याला भयंकर वाटायचा. परत, तिकडे बोसांच्या घरी जाण्यासाठी आदले रात्रीपासून त्याचे मन उतावळे

झालेले होते— तेही बहुतेक संपलेच, (असे त्याला वाटू लागले).

एक मोठी वाटीभर काढा घेऊन सुबलबाबू खोलीत शिरल्याबरोबर सुशील गडबडीने उठून म्हणाला, “ माझं पोट दुखायचं अगदी थांबलं आहे, मी आज शाळेला जाईन. ”

बाबा म्हणाले, “ छे छे, तसं काही उपयोगाचं नाही. काढा पिऊन तू इथं गुपचूप पडून राहा. ” असे म्हणून, सुशीलला त्यांनी काढा प्यायलाच लावला आणि खोलीला कुलूप घालून ते निघून गेले.

अंथरुणावर पडल्या पडल्या सारा दिवस सुशील रडत होता. सारखे त्याच्या मनात येत होते, ‘ खरंच, उद्याच जर का मी बाबां येवढा झालो, तर मला हवं ते करता येईल, कोणी मला कोंडून ठेवू शकणार नाही. ’

त्याचे वडील, सुबलबाबू बाहेर एकटेच बसून विचार करत होते, ‘ माझ्या आई-बापांनी माझे फारच लाड केले, म्हणून माझी चांगली विद्या झाली नाही. खरोखर, पुनः जर ते लहानपण परत आलं, तर मुळीच वेळ वाया न दवडता, नुसता अभ्यासच करीन. ’

त्याच वेळी इच्छा—माउली दारावरून चालली होती. बापाची आणि मुलाची इच्छा तिला समजली. तिला वाटले, ‘ ठीक आहे. काही दिवस यांच्या मनासारखं करून पाहू या. ’

असे मनात येताच, इच्छा—माउली बापाला म्हणाली, “ तुझी इच्छा पूर्ण होईल. उद्या पासून तुला तुझ्या मुलाचं वय येईल. ” आणि मुलाला तिने सांगितले, “ उद्यापासून तू तुझ्या बापाच्या वयाचा होशील. ” ते ऐकून दोघेही खूश झाले.

वृद्ध सुबलचंद्रांना रात्री चांगली झोप लागली नाही; पहाटे पहाटे त्यांना झोप लागली. पण, आज त्यांना काय झाले नकळे, पहाटेच्या वेळी एकाएकी अंथरुणावरून उडी मारून ते उठले. पाहातात तो ते अगदी लहान झालेले ! पडलेले सगळे दात पुनः उगवले होते. दाढी—मिश्रा पार नाहीशा झालेल्या—त्यांची खूनसुद्धा राहिली नव्हती. रात्री जे घोतर नेसून आणि अंगरखा घालून ते झोपले होते ते कपडे सकाळी इतके मोठे अन् सैल झाले होते, की अंगातल्याच्या आस्तित्या जमिनीवर लोंबत होत्या, गळा छातीपर्यंत खाली उतरला होता, घोतराचा

सोगा भुईवर लोळत होता, आणि चालताना त्यात पाय अडकत होते.

आमचे सुशीलचंद्र एरवी अगदी सकाळी उठल्याबरोबर चहूकडे दांड-गाई करत हिंडायचे, पण आज त्याची झोप मोडता मोडतेना. आपल्या बाबांच्या, म्हणजे सुबलचंद्रांच्या ओरडा आरडीने तो जागा झाला, तेव्हा आपले कपडे भयंकर आवळ झाल्याचे त्याच्या लक्षात आले. फाटून तुकडे व्हायची पाळी आली होती त्या कपड्यांची, इतके त्याचे अंग वाढले होते. काळ्या-पांढऱ्या दाढीमिशांनी त्याचे निम्मे तोंड झाकून गेले होते. त्याच्या डोक्यावर छानदार केस होते, पण हात लावून पाहतो तो समोरचे केस नाहीसे झालेले—स्वच्छ टक्कल तुकतुकत होते.

आज सकाळी सुशीलचंद्राला अंथरणावरून उठावेसेच वाटे ना. कितीदा तरी हाताने टिचक्या वाजवीत त्याने मोठ्याने जांभया दिल्या; कितीदा तरी या कुशीवरून त्या कुशीवर तो वळला; शेवटी बाबांच्या दंग्याने त्रासून एकदाचा उठला.

दोघांच्या मनासारखे झाले खरे, पण मोठी पंचाईत उभी राहिली.

आपण बाबांयेवढे मोठे आणि स्वतंत्र झालो, तर मनात येईल तेव्हा झाडावर चढू, पाण्यात उडी मारू, कच्च्या कयऱ्या खाऊ, घरट्यातील पक्ष्यांची पिले काढून घेऊ, गावभर हिंडू, हवे तेव्हा घरी येऊन, हवे ते जेवू-खाऊ; आपल्याला कोणी नको म्हणणारे असणार नाही'; असे सुशीलचंद्राला वाटत असे, हे आधीच सांगितले आहे. पण, आश्चर्य असे, की त्या दिवशी सकाळी उठल्यानंतर त्याला मुळी झाडावर चढावेसे वाटेच ना. पाण्यात झेप टाकली, तर अंग शहाळून, अंगात ताप भरेल, असे त्याला तळघाकडे पाहून वाटले. दाराशी एक हातरी टाकून बसल्या बसल्या तो विचार करू लागला.

खेळणे संवरणे अगदीच सोडून देणे बरे नव्हे, एकदा प्रयत्न तरी करून पाहावा, असे एकदा त्याच्या मनात आले. मनात आल्याबरोबर, जवळच असलेल्या एका अंबाड्याच्या* झाडावर चढण्याचा त्याने बराच प्रयत्न केला. आदले दिवशी ज्या झाडावर त्याला खारोटीसारखे

* एक प्रकारचे आंबट फळ. हे फळ सर्वसाधारणपणे तोंडल्यासारखे दिसते; मधला भाग टपोरा व दोन्ही बाजूस निमुळते, असा आकार असतो.

सर्सर् चढून जाता येत होते, त्यावर आज म्हातान्या शरीराने त्याला काही केल्या चढता आले नाही; खालच्या बाजूची एक कोवळी फांदी धरल्याबरोबर त्याच्या शरीराच्या ओझ्याने ती मोडली आणि म्हातारा सुशील धपकन् भुईवर आपटला. जवळच्या रस्त्यावरून लोक जात येत होते, पोरकटासारखा म्हातारा झाडावर चढत असलेला पाहून त्यांना हसू आवरेना. ओशाळून, मान खाली घालून, सुशीलचंद्र पुनः दारापुढच्या हातरीवर येऊन बसला. नोकराला म्हणाला, “अरे, बाजारातून एक रुपयाच्या लिमलेटच्या गोळ्या आण पाहू.”

सुशीलचंद्राला लिमलेटच्या गोळ्या भारी आवडत. शाळे शेजारच्या दुकानात निरनिराळ्या रंगांच्या गोळ्या (बरण्यातून) मांडून ठेवलेल्या तो पाहात असे. जे काही दोन चार पैसे त्याला मिळाले असतील त्याच्या तो गोळ्या घेऊन खात असे. ‘बाबांसारखा मोठा झाल्यावर खिसे भरभरून गोळ्या विकत घेऊ आणि खाऊ,’ असे त्याला वाटायचे. आज गड्याने एक रुपयाच्या ढीगभर गोळ्या आणून दिल्या. त्यातली एक उचलून त्याने आपल्या तोंडाच्या बोट्यात कोबली आणि चोखा-यला सुरुवात केली; पण, म्हातान्याच्या तोंडाला लहान मुलाची लिमलेटची गोळी मुळी गोड लागेना. ‘या सगळ्या आपल्या छोट्या बाबांना खायला द्याव्यात,’ असे एकदा त्याच्या मनात आले; पण, पुनः त्याला वाटले, ‘छे’, ते उपयोगाचे नाही; इतक्या गोळ्या खाऊन ते आजारी पडतील.’

कालपर्यंत जी मुले सुशीलबरोबर हुतुतू खेळली होती, ती आज त्याला बोलवायला आली अन् म्हातान्या सुशीलला पाहून लांब पळून गेली.

वडिलांप्रमाणे स्वतंत्र झाल्यावर आपल्या मित्रांबरोबर सारा दिवस हुतुतू घालीत हुतुतू खेळत हिंडायचे सुशीलच्या मनात होते; पण आज राखाल, गोपाळ, अक्षय, निवारण, हरिश आणि नंद, यांना पाहून तो त्रासला. ‘मुकाट्याने, शांत बसलो आहे, अन् बहुतेक आता ही कार्टी घुडकूस घालतील,’ असे त्याला वाटले.

सुबलचंद्र रोज दाराशी हातरी अंथरून बसत असत आणि विचार करत असत, ‘लहान होतो तेव्हा खट्याळपणा करून वेळ वाया घाल-

वला; लहानपण परत आलं, तर शांत शिष्ट बनेन, दार लावून बसेन, आणि सारखे घडे पाठ करीन. इतकेच काय, पण रात्री आजीपाशी गोष्टी ऐकणं बंद करून, दहा-अकरा वाजेतो दिव्याशी अभ्यास करीत बसेन.'

पण, लहानपण परत आल्यानंतर सुबलचंद्रांना मुळीच शाळेकडे फिरकावेसे वाटेना. सुशील रागावून येऊन म्हणाला, "बाबा, शाळेत नाही का जायचं?" डोके खाजवीत, मान खाली घालून सुबल हळू हळू म्हणाले, "आज माझं पोट दुखतं आहे, मला शाळेत जावयाचं नाही." सुशील चिडून म्हणाला,

"हो तर! शाळेला जाताना माझं पण असं कितीदा तरी पोटात दुखलं आहे,—माहित आहे मला सगळं ते!"

खरे म्हणजे, शाळा चुकवायला सुशील इतकी निमित्ते काढीत असे—अन् त्याला फार दिवसहि झालेले नव्हते—त्यामुळे, त्याला चकवणे त्याच्या बापाला साधणे शक्य नव्हते. सुशील दामटून आपल्याच लहान बापाला शाळेत पाठवू लागला. शाळा सुटून घरी आल्यावर एकदा मन-सोक्त धावाधावी करण्यासाठी सुबलचे मन उतावीळ होत असे; पण, अगदी त्याच वेळी म्हातारा सुशीलचंद्र डोळ्यांना चष्मा लावून, एक कृत्तिवासाचे रामायण घेऊन हेल काढीत वाचत बसलेला असे. सुबलच्या पळापळीने, गलबल्याने त्याच्या वाचनात व्यत्यय येत असे. म्हणून तो सुबलला आपल्यापुढे पाटी घेऊन बसायला लावी आणि अंकगणितातली उदाहरणे सोडवायला लावी. अशी मोठाली उदाहरणे तो शोधून देत असे, की त्यांतले एक उदाहरण सोडवायला त्याच्या बापाला एक एक तास लागायचा. संध्याकाळी म्हातार्या सुशीलच्या खोलीत बरेच म्हातारे मिळून बुद्धिबळे खेळत बसत असत. त्या वेळी सुबलला थंड ठेवण्यासाठी सुशीलने एक मास्तर ठेवून टाकले. रात्री दहा वाजेपर्यंत मास्तर त्याला शिकवीत बसत.

खाण्या-जेवण्याच्या बाबतीत सुशील फार कडक शिस्तीचा होता. कारण, त्याचे बाबा सुबल जेव्हा म्हातारे होते, तेव्हा त्यांना अन्नपचन चांगले होत नसे; जरा जास्त आहार झाला, की आम्लपित्त व्हायचे, (आंबट डेकरा यायच्या) — ते सुशीलच्या चांगले ध्यानात होते; म्हणून,

तो बाबांना मुळीच जास्त खाऊ देत नसे. परंतु, एकाएकी वय कमी झाल्यामुळे त्यांना भयंकर भूक लागू लागली होती — दगड-गारगोट्या-सुद्धा त्यांना पचल्या असत्या. सुशील जितके त्यांना कमी खायला देई, तितके पोटातल्या आगीने बेचैन होऊन ते इकडे तिकडे फिरत असत. शेवटी ते वाळून अगदी बारीक झाले, हाडे हाडे निघाली त्यांची. सुशीलला वाटले, मोठा आजार झाला आहे; तो सारखा औषधे पाजू लागला.

म्हातार्या सुशीलचा मोठा गोंधळ उडाला. पूर्वीच्या सवयीप्रमाणे काहीहि केलेले त्याला सोसेना. पूर्वी, वाडीत कोठेही मेळा असल्याची बातमी लागल्याबरोबर तो घरातून पळत असे; थंडी असो, पाऊस असो, तो मेळघाच्या जागी हजर होत असे. आताचा म्हातारा सुशील तसे करायला गेला, आणि पडसे, खोकला, अंग-डोके दुखणे अशा आजाराने तीन आठवडे अंथरुणावर पडला. जन्मभर तो तळघात आंधोळ करीत आलेला, पण आता त्यामुळे त्याच्या हाता-पायांच्या सांध्यांना सूज आली आणि भयंकर वाताने तो आजारी पडला; त्याच्या औषध-पाण्यात सहा महिने गेले. त्यानंतर तो दोन दिवसांआड गरम पाण्याने स्नान करू लागला आणि सुबललाही तळघाच्या पाण्यात आंधोळ करू देईनासा झाला. विसरून, आधीच्या सवयीप्रमाणे, तो तक्तपोशीवरून उड्या मारून उतरायला जाई आणि त्याची हाडे खिळखिळी होत असत. तोंडात सबंध विडा कोंबल्यावर, आपल्या तोंडात दात नसल्याचे आणि विडा आपल्याला चघळता येणे अशक्य असल्याचे त्याच्या लक्षात येत असे. विसरून फणी आणि ब्रश घेऊन केस विचरायला गेला, की जबळजबळ साऱ्या डोक्याला टक्कल पडल्याचे त्याला समजून येई. आपल्या बाबांच्या वयाचा तो म्हातारा झाला होता हे एखादे दिवशी तो विसरून जायचा, आणि वाडीतल्या आंदि-आत्याच्या पाण्याच्या कळशीवर वात्रटपणाने दगड फेकून मारायचा. म्हातार्या माणसाने पोरकटासारखा वात्रटपणा केलेला पाहून, 'मारा, मारा,' करीत लोक त्याच्या अंगावर धावून जायचे, आणि लाजेने तोंड कोठे लपवू, असे त्याला होऊन जायचे.

आपण आजकाल पोर झाल्याचे सुबलचंद्रही कधी कधी विसरून

जायचे. आपण पूर्वीसारखे म्हातारेच आहोत असे वाटून, जेथे म्हातारी माणसे पत्ते-सोंगट्या खेळत बसलेली असतील तेथे जाऊन बसायचे आणि म्हाताऱ्यासारखे बोलू लागायचे. तेव्हा सारे, “जा जा, खेळ जा, शिष्टपणा बस झाला,” असे म्हणून, त्यांचा कान पकडून त्यांना घालवून द्यायचे. मध्येच चुकून ते मास्तरना जाऊन म्हणत, “पाहू, जरा तंबाकू द्या पाहू, तोंडात टाकू द्या जरा.” त्यांचे ते बोलणे ऐकून मास्तर त्यांना बाकावर एका पायावर उभा करीत. न्हाव्याकडे जाऊन म्हणत, “अरे बेजा इतके दिवस माझी हजामत करायला का नाही आलास?” न्हाव्याला वाटे, मुलगा चांगलीच थट्टा करायला शिकला आहे. तो उत्तर देई, “आणखी दहा वर्षांनी येईन हं.” पुनः, पहिल्या सवयी-प्रमाणे कधी कधी जाऊन आपल्या मुलाला, सुशीलला मारीत असत. सुशील भयंकर रागावून म्हणे, “अभ्यास करून हेच शिकलास का? टिचभर पोरटं आहे, अन् म्हाताऱ्या माणसावर हात उगारतय् !” लगेच आवती भोवतीची माणसे धावून यायची आणि कोणी गुद्दे, कोणी धपाटे मारायला आरंभ करायची, तर कोणी शिव्या द्यायची.

शेवटी सुबलचंद्र मनापासून प्रार्थना करू लागले, “खरोखर, मी माझ्या मुला येवढा, सुशील येवढा मोठा आणि स्वतंत्र झालो तर सुटेन !”

सुशीलही दररोज दोन्ही हात जोडून म्हणू लागला, “हे परमेश्वरा, मला बाबांसारखा लहान कर, मला मनमुराद खेळू दे. बाबांनी भयंकर वात्रटपणा आरंभला आहे, त्यांना आवरणं आता मला शक्य नाही; त्यांच्या काळजीनं मी नुसता बेचैन झालो आहे.”

तेव्हा मग इच्छा-माउली येऊन म्हणाली, “कसं काय? हौस फिटली का तुमची?”

(बाप-लेक) दोघे तिच्यापुढे दंडवत घालून म्हणाले, “होय, मातोश्री, फिटली आमची हौस! आता, आम्ही होतो तसे आम्हाला करा.”

इच्छा-माउली म्हणाली, “जर तर. उद्या सकाळी उठाल तेव्हा तसं होईल.”

दुसऱ्या दिवशी सकाळी दोघेजण जागे झाले, तेव्हा सुबलचंद्र पहिल्या-

सारखे म्हातारे झालेले, आणि सुशीलचंद्र पहिल्यासारखा लहान मुलगा झालेला होता. दोघांनाही स्वप्नातून जाग आल्यासारखे वाटले. सुबल गंभीर आवाजाने म्हणाले, “सुशील, व्याकरण नाही का पाठ करायचं?”

सुशील डोके खाजवीत म्हणाला, “बाबा, माझं पुस्तक हरवलं !”

आम्ही कसतो भू प्रेमे विनोदे

आम्ही कसतो भू प्रेमे विनोदे

विशाल आस छंदे ॥ धृ ॥

जो सूर्य भासता
तो सांज उतरता
नुरे भान कष्टता
जमिनीच्या छंदे ॥ १ ॥

जरी ऊन तावते
तरी नीर वर्षते
हेलावे वेणुपर्ण ते
भरित वात गंधे ॥ २ ॥

त्या हरित जीवनी
हर एक रेखनी
जे येत दर्शनी
गीत ते निनादे ॥ ३ ॥

नृत्य-छंद-ताले
तरुण हृदय डोले
गीत पूर्ण झाले
कवि कोण धुंदे ? ॥ ४ ॥

मार्गशीर्ष माही
ऊन कनक वाही
पूर्ण शशि कराही
विहरी पुनव छंदे ॥ ५ ॥

हंगामी शेत होत
साल पोटरीस येत
गोड पुलक पोटरीत
हसत धरति मोदे ॥ ६ ॥

पाऊस गेला, उजेड आला

पाऊस गेला
उजेड आला
मेघा काठी ऊन
तळपते छान
भली सुट्टि आली
गड्यांनो, अजि सुट्टि झाली ॥

रे, काय करू या ?
वाट चुकुनीया
जाऊ या वनी ?
अथवा मैदानी
शिवाशिवीने
खेळू या का ? नसे सुचणे ॥

केतकी पानी
नावा करूनी

थाटू फुलांनी
मोठ्या मजेनी
देऊ सोडूनी
तडागी त्या जाती डुलुनी ॥

गुराखी पोरे
त्यांच्या माझारे
जाऊ मिळूनी
पावा घेऊनी
राखू या गुरे
आवडे का तुम्हास बरे ॥

किवा जाऊनी
सारे मिळूनी
चाफ्याच्या वनी
लोळ लोळुनी
सुम-रेणूनी
घेऊ या अंग माखुनी ?

गुप्त धन

अमावस्येची मध्यरात्र. मृत्युंजय त्यांच्या पुरातन कुलदैवताच्या, जयकालीच्या पूजेला बसला होता. पूजा आटोपून तो उठला, तेव्हा जवळच्या आंबराईत पहाटेचा पहिला कावळा ओरडला.

मृत्युंजयाने मागे वळून पाहिले-देवळाचे दार बंद होते. त्याने देवीच्या पायांवर एकदा डोके टेकले आणि तिचे आसन सरकविले. आसना-खालून त्याने एक फणसाच्या लाकडाची पेटी बाहेर काढली. जानव्याला किल्ली होती. त्या किल्लीने मृत्युंजयाने पेटी उघडली. पेटीचे झाकण

उघडताक्षणी मृत्युंजय दचकला आणि त्याने कपाळावर हात मारून घेतला.

मृत्युंजयाच्या मागीलदारच्या बागेला भिंतीचा तट होता. त्या बागेत, एका बाजूला, मोठमोठ्या झाडांच्या सावलीत ते देऊळ होते. देवळात जयकालीच्या मूर्तीखेरीज आणखी काहीही नव्हते; आणि फक्त एकच प्रवेशद्वार होते देवळाला. मृत्युंजयाने बराच वेळ पेटी हलवून, वर खाली करून पाहिली. त्याने उघडण्यापूर्वी पेटी बंदच होती; कोणीही ती मोडलेली नव्हती. दहा-दहादा मृत्युंजयाने देवीच्या प्रतिमेभोवती फिरून, चाचपडून पाहिले—पण त्याला काही मागमूस लागला नाही. वेड्यासारखा होऊन त्याने देवळाचे दार उघडून टाकले; — तेव्हा दिवस उजाडायला आला होता. देवळाच्या चहू बाजूस तो आशेने व्यर्थ फिर फिरून पाहू लागला.

चांगले फटफटले, तेव्हा बाहेर चंडीमंडपात येऊन मृत्युंजय कपाळाला हात लावून विचार करीत बसला. सान्या रात्रीच्या जागरणानंतर थकवा आल्याने त्याला डुलकी लागली. तेवढ्यात, ' भला करे भगवान ! ' असे शब्द त्याच्या कानावर पडले आणि तो खडबडून जागा झाला.

समोरच्या अंगणात एक जटाधारी गोसावी उभा होता. मृत्युंजयाने भक्तीने त्याला नमस्कार केला. गोसाव्याने त्याच्या मस्तकावर हात ठेवून आशीर्वाद दिला आणि तो म्हणाला, " बाबा, तू उगीच वाईट वाटून घेतो आहेस. "

ते ऐकून मृत्युंजय आश्चर्यचकित झाला; तो म्हणाला, " तुम्ही अंतर्ज्ञानी आहा. नाहीतर माझ्या मनाचं दुःख तुम्हाला कसं कळलं ? मी तर कोणापाशी काही बोललेलो नाही. "

गोसावी म्हणाला, " वत्सा, तुझं जे हरवलं आहे, त्याबद्दल तू आनंद मान. वाईट वाटून घेऊ नको. " मृत्युंजयाने त्याचे दोन्ही पाय घट्ट धरून म्हटले, " आपल्याला तर मग सारंच समजलं आहे.—कसं हरवलं, कुठं गेल्याने परत मिळेल, ते सांगितल्याशिवाय मी आपले पाय सोडणार नाही. " गोसावीबुवा म्हणाले, " तुमचं अकल्याण व्हावं असं माझ्या मनात असतं, तर मी ते सांगितलं असतं. पण, आई भगवतीनं

कृपा करून जे हरण केलं आहे, त्याबद्दल खेद मानू नका. "

गोसाव्याला प्रसन्न करण्यासाठी मृत्युंजयाने सारा दिवस त्याची नाना तऱ्हेने सेवा केली. दुसरे दिवशी पहाटे, आपल्या गोठघातून खास गोसाव्यासाठी फेसाळ दुधाचा तांब्या आणून तो पाहातो तो गोसावी कोठे दिसेना.

: २ :

मृत्युंजय अगदी लहान असताना, त्याचे आजोबा हरिहर, एके दिवशी त्याच चंडीमंडपात गुडगुडी ओढीत बसले होते; तेव्हा असाच एक गोसावी येऊन ' भला करे भगवान ' म्हणून अंगणात उभा राहिला होता. हरिहरने त्या गोसाव्याला काही दिवस घरी ठेवून घेऊन, रीतसर सेवेने त्याला संतुष्ट केले होते.

निरोप घेताना गोसाव्याने विचारले, " वत्सा, तुला काय हवं ? " हरिहर म्हणाला, " बाबा जर संतुष्ट झाले असतील, तर माझी परिस्थिती एकदा ऐकावी. एके काळी या गावात आम्ही सर्वांत बडे होतो. माझ्या पणजोबांनी त्यांची एक मुलगी दूरच्या एका थोर कुलीन घराण्यात दिली होती. त्या मुलीच्या वंशजांनी आम्हाला फसवलं आणि ते आताशा या गावात थोर होऊन बसले आहेत. हल्ली आमची परिस्थिती बरी नाही; साहजिकच त्यांचा अहंकार सोसावा लागतो. पण, आता सोसवेनासं झालं आहे. काय केलं म्हणजे आमचं घराणं पुनः भरभराटोला येईल, ते सांगा. तोच आशीर्वाद द्या. "

गोसावी किंचित् हसून म्हणाला, " बाबा, छोटे होऊन सुखात राहा; मोठे होण्याची आशा करण्यात काही तात्पर्य नाही. "

परन्तु, हरिहरने माघार घेतली नाही. घराण्याच्या उन्नतीसाठी तो काय हवे ते पत्करायला तयार होता.

तेव्हा, गोसाव्याने आपल्या झोळीतून एक कापडी सुरळी बाहेर काढली. तो जन्मपत्रिकेसारखा एक लांब कागद होता; आणि त्याची गुंडाळी करून ठेवलेली होती. गोसाव्याने तो कागद उलगडून जमिनीवर पसरला. त्यावर नाना तऱ्हेची चिन्हे असलेली, नाना चक्रे काढली

असल्याचे हरिहरला दिसले. सर्वांखाली एक लांबच्या लांब कवन लिहिलेले होते, त्याची सुरुवात अशी होती, —

पायी धरून साधा,
रा उणा राधा ॥
शेवटी आला रा
पागोल^१ सोडी पा ॥
चिच-वडाच्या वळचणी
चालू लागा दक्षिणी ॥
ईशान्य कोनी ईशान्यी
सांगितली निशाणी ॥ इत्यादि

हरिहर म्हणाला, “ बाबा, काहीच उमंगल नाही यातलं. ” गोसावी म्हणाला, “ जवळ ठेवून दे. देवीची मनोभावे पूजा करीत जा. तुझ्या घराण्यात कोणाला ना कोणाला तरी हे लिहिणं उमंगेल आणि त्याला अजोड ऐश्वर्य मिळेल. ” हरिहरने काकुळतीने विनंती केली, “ आपण समजावून नाही का सांगणार ? ”

गोसावी म्हणाला, “ नाही, त्यासाठी साधनाच केली पाहिजे. ”

तेवढ्यात हरिहरचा लहान भाऊ शंकर येऊन हजर झाला. त्याला पाहताच हरिहर घाईघाईने ते लिखाण उचलू लागला. गोसावी हसून म्हणाला, “ श्रीमंत होण्याच्या मार्गातलं दुःख आतापासूनच सुरू झालं ! पण, लपवालपवी करण्याचं कारणच नाही. यातलं रहस्य फक्त एका-लाच उमंगणार आहे; वाटेल ते प्रयत्न केले, तरी दुसऱ्या कोणालाही ते समजणार नाही. तुमच्या पैकी कोणाला ते समजेल, कोणालाच माहीत नाही. तेव्हा, सान्यांसमोर तू हा कागद खुशाल उघडा ठेवू शकतोस. ”

गोसावी निघून गेला. परन्तु, हरिहरला तो कागद लपवून ठेवल्या-शिवाय चैन पडले नाही. न जाणो, दुसऱ्या एखाद्याला ते ऐश्वर्य मिळायचे, नाहीतर शंकरालाच त्याचा फायदा मिळायचा, अशा भीतीने त्याने तो कागद फणसाच्या लाकडाच्या पेटीत कुलूप-बंद करून ठेवला आणि

१. बंगालीत वेड्याला पागोल म्हणतात.

ती पेटी कुलदेवता जयकालीच्या मूर्तीच्या आसनाखाली लपवून ठेवली. दर अमावस्येच्या मध्यरात्री देवीची यथासांग पूजा करून, तो एकदा तो कागद उलगडून पाहात असे. प्रसन्न होऊन, देवी ते गूढ उकलण्याची पात्रता कदाचित् आपल्याला देईल, असे त्याला वाटत असे.

“ दादा, मला तो कागद नीटपणे एकदा पाहू द्या ना — ” असा शंकर हरिहरला काही दिवस विनंतीपूर्वक आग्रह करीत असे.

हरिहर म्हणत असे, “ हात् वेड्या, त्या कागदात काय आहे ! लुच्चा लेकाचा गोसावी, एका कागदावर काहीतरी गिरगटून मला फसवून गेला — मी तो कागद जाळून सुद्धा टाकला. ”

शंकर गप्प बसत असे. त्यानंतर अकस्मात् शंकर घरातून नाहीसा झाला. तेव्हापासून त्याचा काहीच पत्ता नव्हता.

हरिहरने सारा कामधंदा सोडला. त्याला नुसते त्या ऐश्वर्याचे ध्यान लागले होते.

मृत्युसमयी हरिहरने तो कागद आपला थोरला मुलगा श्यामापद याच्या हवाली केला.

कागद मिळाल्यापासून श्यामापदने नोकरी सोडून दिली. जयकालीच्या पूजेअर्चेत आणि त्या चमत्कारिक कागदाच्या बाचन-मननात त्याचे आयुष्य कसे निघून गेले, ते त्याला कळलेहि नाही.

मृत्युंजय हा श्यामापदचा थोरला मुलगा. पित्याच्या मृत्यूनंतर तो त्या गुप्त-लेखाचा वारसदार झाला. त्याची परिस्थिती खालावू लागली, तसतसे त्याचे सारे लक्ष त्या लेखाने गुंतवून घेतले. अशा स्थितीत गेल्या अमावस्येच्या रात्री, पूजासमाप्तीनंतर त्याला तो गुप्तलेख दिसला नाही; अन् गोसावीही अंतर्धान पावला होता !

मृत्युंजय मनात म्हणाला, “ त्या गोसाव्याला सोडून उपयोगाचे नाही. त्याच्यापाशीच सारा तपास लागेल. ”

तो गोसाव्याच्या शोधार्थ घरातून बाहेर पडला. रस्तोरस्ती हिडण्यात एक उभे वर्ष गेले.

: ३ :

गावाचे नाव होचे धारागोल; त्या गावात एका वाण्याच्या दुकानात

बसून मृत्युंजय गुडगुडी ओढत विमनस्कपणे निरनिराळे विचार करीत होता. दूर एका मैदानाच्या कडेने एक गोसावी जाताना दिसला; मृत्युंजयाला प्रथम त्याचे काही वाटले नाही. पण थोड्या वेळाने एकदम त्याच्या मनात आले की, गेला तो तोच गोसावी असावा ! घाईघाईने हुक्का खाली ठेऊन तो पळत सुटला. त्याची ती आकस्मिक धावपळ पाहून दुकानदाराला आश्चर्य वाटले.—तो गोसावी काही मृत्युंजयाला पुनः दिसला नाही.

संध्याकाळ झाली होती; अंधारून आले होते. त्या तशा अनोळखी ठिकाणी गोसाव्याचा कोठे तपास करावा, मृत्युंजयाला काही सुचेना. तो दुकानात परत आला आणि त्याने वाण्याला विचारले, “ते जे तिकडे मोठं वन दिसतं आहे, तिथं काय आहे ?”

वाणी म्हणाला, “एके काळी तिथं एक शहर होतं. पण, अगस्ति मुनींच्या शापानं तिथला राजा, प्रजा, सगळे महामारीनं मेले. असं म्हणतात, की आजही शोधलं तर तिथं खूप धनदौलत सापडेल. परंतु, दिवसाढवळ्या देखील त्या वनात जायला कोणी धजत नाही. कारण, जे जे त्या वनात गेले, ते मुळी परत आलेच नाहीत.”

मृत्युंजयाचे मन अस्वस्थ झाले. वाण्याच्या दुकानात, एका हातरीवर पडल्या पडल्या, सारी रात्र तो ते वन, तो गोसावी आणि हरवलेले लिखाण, याचाच विचार करीत होता. इकडे डास चावत होते; अंगावर डास बसला, की हाताने फट्कून अंगावर मारून ध्यायचे अन् डोक्यात तोच विचार घोळवायचा; असे त्याचे चालले होते. पुनः पुनः वाचून वाचून ते कवन मृत्युंजयाला जवळ जवळ पाठ झाले होते; त्यामुळे, त्या जागरणात ते त्याच्या डोक्यात घिरट्या घालू लागले.—

पायी धरून साधा,
रा उणा राधा ॥
शेवटी आला रा,
पागोल सोडी पा ॥

त्याचे डोके गरम झाले; काही केल्या ते चरण डोक्यातून जाईनात. अखेरीस पहाटेच्या सुमारास त्याला डुलकी लागली, तेव्हा त्या चारी

चरणांचा अर्थ पटकून, अगदी सहज त्याच्या ध्यानात आला. ‘रा उणा राधा’, म्हणजे, राधा या शब्दात जर ‘रा’ नसेल, तर ‘धा’ बाकी राहिले; ‘शेवटी आला रा’, म्हणजे ‘धारा!’; ‘पागोल सोडी पा’, म्हणजे ‘पागोला तला ‘पा’ सोडला, तर उरले ‘गोल’!—एवंच, सारे मिळून झाले ‘धारागोल’!—आणि त्या गावाचे नाव तर धारा-गोल होते खरेच !

स्वप्न उडाले; मृत्युंजय उडी मारून उठला.

: ४ :

सारा दिवस वनात फिरफिरून, संध्याकाळी महाप्रयासाने वाट शोधून काढून मृत्युंजय गावात परतला. दिवसभर पोटात काही नव्हते, थकून गेला होता अगदी तो—मृतप्राय झाला होता जसा काही.

दुसऱ्या दिवशी उपरण्यात पोहे बांधून घेऊन पुनः तो वनात गेला. अपराह्णाच्या सुमाराला एका तळ्याच्या काठी तो पोचला. तळ्याच्या मध्यावर स्वच्छ पाणी, भोवताली काठाला लागून वाटा आणि कुमुदाचे बन होते. दगडी घाट होता, त्याची मोडतोडून नासधूस झालेली होती. तेथे पोहे पाण्याने भिजवून त्याने खाल्ले आणि तळ्याला प्रदक्षिणा घालत तो शोधू लागला.

तळ्याच्या पश्चिमेच्या कडेने चालता चालता एकाकी मृत्युंजय दचकून उभा राहिला;—पाहतो तो एका चिंचेच्या झाडाशी गुंतलेला एक अवाढव्य वड उभा ! लगेच त्याला आठवले,—

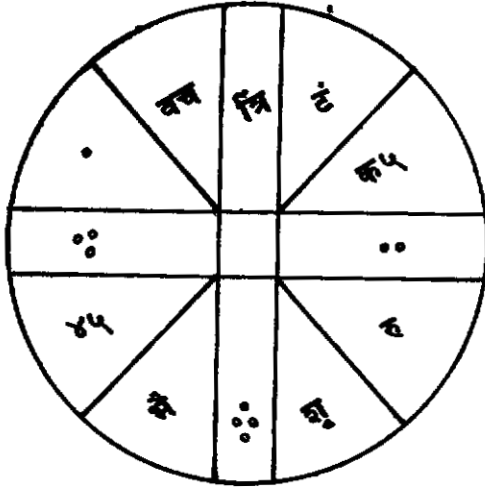
‘चिंच-वडाच्या वळचणी,
चालू लागा दक्षिणी ॥’

मृत्युंजय त्या चिंच-वडाच्या दक्षिणेस चालू लागला. चालता चालता तो एका घनदाट जंगलात पोचला. तेथील झाडा-झुडुपांची दाटी कापीत वाटचाल करणे जवळजवळ अशक्यप्राय होते. काही झाले, तरी त्या चिंच-वडाची खूण विसरून चालणार नाही, असे मृत्युंजयाने आपल्या मनाशी ठरवले.

त्या झाडापाशी परत येतेवेळी झाडाच्या फटीतून जवळच त्याला एक देवळाचे शिखर दिसले. शिखराच्या दिशेने चालता चालता मृत्युंजय बा. सा. ...११

एका भंलेगल्या देवळाशी पोहोचला. देवळाशेजारी एक धुनी, जळकी लाकडे आणि राख पडलेली त्याला दिसली. अगदी बेताने, हळूच देवळाच्या मोडक्या दारातून मृत्युंजयाने आत डोकावले. आत कोणीही नव्हते; -देवमूर्ती देखील नव्हती! -फक्त एक घोंगडे, कमंडलू आणि भगवे वस्त्र तेथे पडलेले होते.

तेव्हा संध्याकाळ समाप्त व्हायला आली होती; गाव खूप दूर होते; अंधारातल्या वनातून मार्ग काढीत जाता येणे शक्य होईल की नाही, याची मृत्युंजयाला शंका वाटत होती; त्यामुळे त्या देवळात मनुष्य-वस्तीच्या खुणा पाहून मृत्युंजयाला आनंद वाटला. देवळाचा एक मोठा दगड निखळून दाराशी पडला होता. त्या दगडावर बसल्या बसल्या खाली मान घालून मृत्युंजय विचार करू लागला. विचार करता करता, एकाएकी त्याला त्या दगडावर काहीतरी लिहिलेले दिसून आले. त्याने खाली वाकून पाहिले; दगडावर एक चक्र काढलेले होते. त्या चक्रात काही स्पष्ट, काही अस्पष्ट अशी खालील सांकेतिक अक्षरे होती--

जवळ आल्यानंतर त्याचे सर्वांग कापू लागले. न जाणो, अगदी किनाऱ्याशी येऊन नाव बुडायची; हातून एखादी कुसळाएवढी चूक होऊन

सारेच मुसळ केरात जायचे; कदाचित् तो गोसावी आधीच येऊन सारे घेऊन गेलेला असायचा; अशा निरनिराळ्या शंकांनी त्याचे मन बेचैन झाले; उरात धडधडू लागले त्याच्या. येथवर आल्यानंतर पुढे काय करावे, त्याला सुचेना. त्याच्या मनात आले, कदाचित् तो त्याच्या ऐश्वर्यभांडाराच्या वरच बसला असूनही ते त्याला समजण्याला काही मार्ग नसावा.

बसल्या बसल्या तो कालीचे नामस्मरण करू लागला. अंधार दाटू लागला; रातकिड्यांच्या किरकिरीने वन भरून गेले.

: ५ :

अशा वेळी, दाट वनात थोड्याशा अंतरावर जाळ दिसू लागला. मृत्युंजय आपल्या दगडाच्या आसनावरून उठला आणि त्या जाळाच्या अनुरोधाने चालू लागला.

बऱ्याच कष्टाने काही दूरवर तो पोचला. तेथे एक अश्वत्थाचा वृक्ष लागला. त्याच्या बुंध्याच्या आडून त्याने स्पष्ट पाहिले,-- त्याचा तो ओळखीचा गोसावी जाळाच्या प्रकाशात तो सूडाचा कागद पसरून बसला होता आणि एका काटकीने राखेवर काहीतरी गणित करीत होता.

मृत्युंजयाच्या घराचा तो वडिलार्जित कागद! त्याच्या मनात आले, 'अरे चोरा!' येवढ्याचसाठी मला बाईट वाटून घेऊ नको म्हणालास काय!'

गोसावी एकदा गणित करत होता आणि मध्येच उठून एका मापकाठीने जमीन मोजीत होता. काही अंतरापर्यंत जमीन मोजून झाली, की चुकल्यासारखे होऊन, मान हलवीत तो निराशेने परत येत होता आणि पुनः गणित करत होता.

अशा प्रकारे रात्र संपत आली. पहाटेचा गार वारा वनातल्या झाडांच्या पानातून सळसळू लागला. तेव्हा तो कागद गुंडाळून घेऊन गोसावी निघून गेला.

मृत्युंजयाला काय करावे ते सुचेना. ऐवढे मात्र तो निश्चितपणे समजून चुकला की, गोसावीच्या साहाय्याशिवाय त्या कागदातले रहस्य

उकलणे शक्य नाही. तो आशाळभूत गोसावीत्याला साहच्य करणार नाही, हेही तितकेच खरे होते. एवंच, गुप्तपणे गोसाव्याच्या पाळतीवर राहण्याखेरीज दुसरा उपाय नव्हता. दिवसा गावात गेल्याखेरीज त्याला पोटाला मिळणे शक्य नव्हते. सबब, उजाडल्या नंतर गावात जाणेही जरूरच होते.

झूजूमंजू व्हायला लागल्याबरोबर मृत्युंजय झाडावरून खाली उतरला. गोसावी जेथे राखेवर गणित सोडवीत होता, तेथे जाऊन त्याने नीट निरखून पाहिले; परन्तु काहीच समजले नाही त्याला. चोहीकडे फिरून पाहिले, दुसऱ्या वनविभागात आणि त्या वनात तसा काहीच फरक नव्हता.

वनात थोडा थोडा उजेड दिसू लागल्यावर मृत्युंजय अगदी सावधपणे, इकडे तिकडे पाहत पाहत गावाकडे निघाला. एखादे वेळी गोसावी त्याला पाहायचा, अशी त्याला भीती वाटत होती.

ज्या दुकानात मृत्युंजय राहिला होता, त्याच्या जवळच्या एका घरातील कोणी कायस्थ माउली त्या दिवशी आपल्या व्रतांचे उद्यापन करणार होत्या. त्यानिमित्त ब्राह्मणभोजन होते. त्या घरी मृत्युंजयाच्या जेवणाची सोय झाली. काही दिवस पोटापाण्याचे हाल झालेले होते, त्यामुळे साहजीकच त्याचे जेवण जरा जास्त झाले. तसा भरपूर जेवणा-नंतर दुकानात गुडगुडी ओढून, जरा विश्रांतीसाठी मृत्युंजय हातरीवर लवंडला. अन् आदल्या रात्रीच्या जागरणानंतर थकला भागला असल्या-मुळे लगेच त्याला गाढ झोप लागली.

लवकर जेवण उरकून, लवकरच बाहेर पडण्याचे त्याने ठरविले होते, परन्तु, झाले उलटेच. तो झोपेतून जागा झाला, तेव्हा सूर्यास्त झाला होता. आंधारातच तो पुनः त्या वनात गेला.

पाहता पाहता रात्रीचा काळोख दाट होऊ लागला. झाडांच्या सावल्यांमधून काही दिसणे मुश्कील झाले. जंगलात रस्ता बंद झाल्यासारखे होऊ लागले. वाट दिसेना. मृत्युंजय कोठून कोठे चालला होता, ते त्याचे त्यालाच कळेना. उजाडल्यावर त्याच्या लक्षात आले की, रात्रभर वनाच्या एकाच भागात आपण धिरट्या घालीत राहिलो होतो.

कावळ्यांचे थवे 'काव' 'काव' करीत गावाकडे उडाले, तेव्हा तो आवाज त्याला व्यंगात्मक धिक्कारासारखा वाटला.

जमीन मोजण्यात पुन्हा पुन्हा चुकत चुकत आणि चुकीची दुरुस्ती करीत करीत अखेरीस गोसाव्याला एका भुयाराची वाट सापडली. मशाल हातात घेऊन तो भुयारात उतरला. बाजूच्या चिरेबंद भिंतीवर शेवाळे आले होते. मधून मधून काही ठिकाणी पाणी झिरपत होते. दुसऱ्या काही ठिकाणी बरेच बेडूक एकमेकांवर झोपल्याने, बेडकांच्या ढिगासारखे दिसत होते. त्या निसरड्या वाटेवरून थोडे दूर चालत गेल्यावर गोसाव्याला समोर एक भित दिसली; तेथे मार्ग बंद झालेला आढळला. त्याला काही कळेचना. हातातल्या लोखंडी दांडक्याने त्याने भिंतीवर सगळीकडे ठोकून पाहिले, पण कोठेही पोकळपणाचा आवाज आला नाही. कोठे एखादे छिद्रही नव्हते. तो मार्ग तेथेच संपला होता, हे निःसंशय झाले.

पुनः तो कागद उलगडून, कपाळाला हाता लावून तो विचार करीत बसला. अशातच ती रात्र निघून गेली.

दुसऱ्या दिवशी पुनः मोजणीचे काम संपवून, गोसावी पुनः भुयारात शिरला. त्या दिवशी गुप्तसंकेताप्रमाणे बरोबर जाऊन, एका विशिष्ट जागेचा एक दगड सरकवून त्याने दुसऱ्या बाजूचा मार्ग शोधून काढला. त्या वाटेने जाता जाता पुनः एके ठिकाणी मार्ग बंद झाल्याचे त्याला कळले.

शेवटी, पाचव्या रात्री गोसावी भुयारात शिरला आणि उद्गारला, "आज मला रस्ता सापडला ! आज मुळीच चुकणार नाही."

ती वाट अतिशय घोटाल्याची होती; वळणा आडवळणांना मोजमाप नव्हते; काही ठिकाणी वाट इतकी निमुळती होती, की वाकून, जवळ जवळ रांगत जावे लागत होते. अगदी जपून, मशाल हातात धरून चालता चालता गोसावी एका गोलाकृती घरासारख्या जागी येऊन पोहोचला. घराच्या मध्यावर एक मोठी, खोल विहीर होती. मशालीचा उजेड पाहून गोसाव्याने वाकून पाहण्याचा प्रयत्न केला, पण त्याला तळ-ठाव काही दिसला नाही. घराच्या छतापासून एक लठ्ठ, मोठीच्या मोठी लोखंडी साखळी विहिरीत लोंबकाळत होती. गोसाव्याने

सर्व शक्ती एकवटून ती साखळी जरा हलवल्याबरोबर खालून 'ढण्ण' असा आवाज निघाला, आणि त्याचा पडसाद त्या घरभर उमटला. "सापडली!" असे गोसावी एकदम मोठ्याने ओरडला.

त्याच्या तोंडून तो शब्द निघाल्याबरोबर मोडक्या, जुन्या भिंतीचा एक दगड निखळून दण्कन् खाली पडला. त्याच्या पाठोपाठ धप्कन् काहीतरी सजीवसे खाली आपटून, मोठ्याने किंचाळले! त्या अचानक आवाजाने गोसावी दचकला आणि त्याच्या हातातील मशाल खाली पडून विझून गेली.

गोसाव्याने विचारले, "कोण तू?" पण त्याला काहीच उत्तर मिळाले नाही. तेव्हा तो अंधारात हाताने चाचपडू लागला. चाचपडता चाचपडता, त्याच्या हाताला माणसाचे शरीर लागले. ते हलवून गोसाव्याने पुनः विचारले, "कोण आहेस तू?" तरी काही उत्तर मिळाले नाही. ती व्यक्ती बेगुद्ध झालेली होती.

तेव्हा, चकमकी ठोकून ठोकून, महाप्रयासाने गोसाव्याने मशाल पेटवली. तेवढ्यात ती व्यक्ती शुद्धीवर आली, आणि वेदनांनी ओरडू लागली.

गोसावी म्हणाला, "आं! हे काय! मृत्युंजय! तुला ही दुर्बुद्धी का आठवली?"

मृत्युंजय म्हणाला, "बाबा, मला क्षमा करा. परमेश्वरानं मला शिक्षा केली आहे. तुम्हाला दगड फेकून मारण्याचा प्रयत्न केला, पण तोल सांभाळता आला नाही आणि घसरून दगडासह मी खाली आपटलो."

गोसावी म्हणाला, "मला मारून तुला काय मिळणार होतं?"

मृत्युंजय म्हणाला, "हा प्रश्न तुम्ही विचारता? तुम्ही कशासाठी माझ्या देवघरातून तो कागद चोरून आणून या भुयाराच्या वाटेत फिरताहात? तुम्ही चोर आहा! भोंदू आहा! माझ्या आजोबांना ज्या बुवांनी तो कागद दिला होता, त्यांनी सांगितलं होतं की, आमच्या घराण्यातल्याच कोणाला तरी तो गुप्त संकेत समजेल; ते ऐश्वर्य आमच्याच घराण्याला मिळाल पाहिजे म्हणून, गेले काही दिवस मी बायका मलं घरी टाकून, अन्न-पाणी-झोप-सोडून, सावलीसारखा तुमच्या पाठी-

मागून फिरतो आहे. आज तुम्ही जेव्हा 'सापडलं' म्हणून ओरडलात, तेव्हा माझ्याच्याने राहवलं नाही; -मी तुमच्या मागोमाग येऊन त्या खबदाडीत दडून बसलो होतो; -तिथला एक दगड काढून तुम्हाला मारायला गेलो, पण अशक्तपणामुळे आणि जागाही निसरडी असल्यानं, पाय घसरून पडलो मी! आता तुम्ही मला ठार मारलंत तरी हरकत नाही- मी समंभ होऊन ही दौलत राखत बसेन; -पण तुम्हाला ती घेता येणार नाही, केव्हाही नाही! मी ब्राह्मण आहे, ही दौलत लुबाडण्याचा प्रयत्न केलात, तर तुम्हाला शाप देऊन, या विहिरीत उडी टाकून मी आत्महत्या करीन. हे धन तुम्हाला ब्रह्मरक्त, गोरक्ताप्रमाण बांधेल. हे तुम्हाला कधीही लाभणार नाही, सुखानं उपभोग घेता येणार नाही याचा तुम्हाला. या धनसंपत्तीवर जीव ठेवून माझे वाडवडील वारले; या धनसंपत्तीचं ध्यान करीत आम्ही दरिद्री झालो; याचा शोध लागावा म्हणून गेले काही दिवस मी अन्न, पाणी झोप, सगळं सोडून एखाद्या दलभद्राचा माथेफिरूसारखा रस्तोरस्ती, रानावनातून भटकत राहिलो. आहे; माझ्या डोळ्यांदेखत ही धनसंपत्ति तुम्हाला कदापि घेता येणार नाही."

गोसावी म्हणाला, "मृत्युंजया, ऐक तर मग; सारी हकीकत तुला सांगतो. तुझ्या आजोबांना एक धाकटा भाऊ होता आणि त्याचं नाव शंकर होत, हे तुला माहीत आहे?"

मृत्युंजय म्हणाला, "हो; ते घरातून नाहीसेच झाले होते खरे."

गोसावी म्हणाला, "मीच तो शंकर!"

मृत्युंजयाने हताश होऊन उसासा टाकला. त्या गुप्तधनावर इतका वेळ त्याला आपला एकमेव हक्क सांगता येत होता; त्यांच्याच घराण्यातील एक व्यक्ती तेथे उपस्थित झाल्याने त्याचा तो एकमेव हक्क-वाद संपला.

शंकर म्हणाला, "त्या गोसाव्याकडून कागद मिळाल्यानंतर दादा तो पद्धतशीरपणे माझ्यापासून लपवून ठेवू लागला; आणि जसजसा तो जास्त लपवालपवी करू लागला, तसतशी माझी उत्सुकता, कुतूहल वाढू लागले. त्यानं तो देवीच्या आसनाखाली पेटीत लपवून ठेवला होता. मला त्याचा पत्ता लागला आणि दुसरी किल्ली तयार करून मी दररोज

त्याची थोडी थोडी नक्कल तयार करून घेऊ लागलो. ज्या दिवशी माझं ते काम संपलं, त्याच दिवशी मी त्या गुप्तघनाच्या शोधार्थ घरा-बाहेर पडलो. घरी माझी बायको आणि मूल होतं. आज त्या दोघांपैकी कोणीच ह्यात नाही.

“देशोदेशी कुठं अन् कसा मी फिरलो, त्याचं विस्तृत वर्णन करून सांगत बसण्याची जरूरी नाही. गोसाव्यानं दिलेला कागद एखादा गोसावी किंवा संन्यासी कदाचित् आपल्याला समजावून सांगू शकेल, असं वाटून, कितीतरी बुवांची सी सेवा केली. पुष्कळ भोंदू बुवांनी तो कागद माझ्या जवळून पळवण्याचाहि प्रयत्न केला. अशा रीतीनं वर्षा-मागून कितीतरी वर्षं गेली. मला एक क्षणभर सुख नव्हतं, की मनाला क्षणाची शांतता नव्हती.

“अखेरीस पूर्वपुण्याई उभी राहिली आणि कुमायुन पर्वतावर बाबा स्वरूपानंद स्वामींची गाठ पडली. त्यांनी मला सांगितलं की, ‘बाबा, हाव सोड, तरच विश्वव्यापी अक्षय संपत्ती तुझ्या हातात गवसेल.’

“त्यांनी माझ्या मनाचा दाह शांत केला. त्यांच्या प्रसादानं आकाशीचा प्रकाश आणि धरणीची श्यामलता मला राजसंपदेप्रमाणं वाटू लागली. एके दिवशी संध्याकाळच्या गार वेळी डोंगराच्या एका शिळेपाशी परमहंस बाबांची धुनी पेटली होती—त्या विस्तृतात मी माझा कागद समर्पण करून टाकला! बाबा किंचित् हसले. त्यांच्या त्या हसण्याचा अर्थ तेव्हा मला कळला नव्हता, आज कळतो आहे. त्यांना नक्कीच वाटलं असावं, की कागदाची राख करून टाकणं सोपं असलं, तरी बासना इतकी सहजपणे भस्मसात् होणं शक्य नाही.

“कागद जाळून, त्याचं काही चिन्हसुद्धा जेव्हा राहिल नाही, तेव्हा माझ्या भोवतीचा मला लपेटणारा मोहाचा नागपाश संपूर्णपणे सुटल्या-सारखं वाटलं मला. मुक्तीच्या अपूर्व आनंदानं माझं मन कसं भरून गेलं. मला वाटलं, आता मला कशाचं भय नाही—मला जगातलं काहीच नको आहे.

“त्यानंतर काही दिवसांनी परमहंसबाबांची आणि माझी ताटातूट झाली. त्यांना पुष्कळ शोधलं, पण त्यांची दृष्टभेट झाली नाही.

“तेव्हापासून बैरागी बनून, निरासक्त मनानं मी भटकू लागलो.

अशी बरीच वर्षं गेली. त्या कागदाचं मला जवळ जवळ विस्मरण झालं होतं.

“अशा वेळी या धारागोलच्या वनात आलो आणि एका भंगलेल्या देवळात बस्तीला राहिलो. एक दोन दिवस राहिल्यानंतर देवळाच्या भिंतीवर ठिकठिकाणी निरनिराळ्या आकृती काढल्या असल्याचं माझ्या ध्यानात आलं. त्या आकृती माझ्या ओळखीच्या असल्याचं लक्षात आलं माझ्या.

“एके काळी ज्याच्या शोधार्थ फिरलो होतो, ते अगदी हाताशी सापडल्यासारखं होतं, यात काही संशय राहिला नाही. मी म्हटलं, ‘आता हे वन सोडून गेलं पाहिजे. आता इथं राहून उपयोग नाही.’

“पण हातून ते झालं नाही. वाटलं, ‘पाहू या तर खरं, काय आहे ते. कुतूहलाचं पुरतं समाधान करून घेऊन मगच जावं, हे बरं.’ नंतर, त्या आकृतींचं पुष्कळ निरीक्षण, मनन केलं, पण काही फायदा झाला नाही. पुनः पुनः वाटू लागलं, ‘उगीच तो कागद जाळून टाकला; ठेवला असता तसाच, तर काय बिघडणार होतं?’

“तेव्हा मग, पुनः माझ्या जन्मगावी गेलो. आमच्या वडिलांजित वास्तूची झालेली दुर्दशा पाहून मनात आलं, ‘मी बैरागीच आहे. मला धनदौलतीची काहीच गरज नाही, पण हे गरीब लोक तरी प्रापंचिक आहेत. ती गुप्त संपत्ती यांच्यासाठी मिळवून आणली, तर त्यात दोष नाही.’

“तो कागद कुठं होता, ते माहीत होतं. त्यामुळं, तो हस्तगत करणं मला मुळीच अवघड झालं नाही.

“त्यानंतर, तो कागद घेऊन एक वर्षभर या निर्मनुष्य वनात मोजणी आणि संशोधन करीत बसलो. दुसरी कसलीच मनाला विवंचना नव्हती. जसजशी अडचण येई, तसतसा आग्रह वाढत चालला—एखाद्या वेड्या-सारखा अहोरात्र या एकाच गोष्टीचा पाठपुरावा करीत बसलो.

“तेवढ्यात, तू केव्हा माझा पाठलाग करू लागलास, ते मला कळलंच नाही. मी नेहमीसारखा असतो, तर तू मुळीच माझ्यापासून लपून राहू शकला नसतास. पण मी अगदी तन्मय झालो होतो, बाहेरच्या घटना माझ्या लक्षातच येत नव्हत्या.

“पुढं, ज्याचा शोध करीत होतो, ते आता हेच मला सांपडलं. इथं आहे, तितकी संपत्ती जगातल्या कोणत्याही राजराजेश्वराच्या देखील भांडारात नाही. आणखी फक्त एकच संकेत उमगला, की ती संपत्ती हाती लागेल.

“हा शेवटचा संकेतच सर्वात कठीण आहे. पण, मनातल्या मनात मी हाही उकलला आहे. म्हणूनच, एकदम आनंदानं ‘सापडलं’ असा शब्द मोठ्यानं माझ्या तोंडून निघून गेला. मनात आलं, तर एका क्षणात या सोन्यामाणकांच्या रत्नभांडारात जाऊन मी उभा राहू शकतो.”

शंकरचे पाय घट्ट आवळून धरून मृत्युंजय म्हणाला, “तुम्ही संन्यासी आहा. तुम्हाला धनसंपत्तीची काही जरूरी नाही, —मला त्या भांडारात घेऊन जा. मला त्यापासून वंचित करू नका.”

शंकर म्हणाला, “आज माझा शेवटचा पाश तुटला आहे. तू जो दगड फेकून मला मारण्याचा प्रयत्न केलास, तो माझ्या शरीराला लागला नाही, पण त्यामुळं माझ्यावरचं मोहाचं आवरण तुटलं. लालसेचं भयाण रूप आज मला दिसलं. माझे गुरू, परमहंसदेवांचं ते गूढ, प्रशांत हास्य आज मला उमगलं! — त्यानं इतक्या कालावधीनंतर माझ्या अंतःकरणातल्या कल्याणप्रदीपात संतत प्रकाशाची ज्योत पेटवली आहे.”

शंकरचे पाय धरून मृत्युंजय पुनः काकुळतीने म्हणाला, “तुम्ही मुक्त आहा, मी मुक्त नाही; मला मुक्ती नको आहे. या संपत्तीपासून मला वंचित करू नका.” गोसावी म्हणाला, “वत्सा, तर मग हा तुझा कागद घे. शोधून सांपडली तर ती संपत्ती तू खुशाल घे !”

असे म्हणून आपली काठी आणि तो कागद मृत्युंजयाजवळ ठेवून, गोसावी निघून गेला. मृत्युंजय म्हणाला, “माझ्यावर दया करा; मला इथं टाकून जाऊ नका—मला ते सारं दाखवा.”

काही उत्तर आले नाही.

तेव्हा, काठी टेकीत, हाताने चाचपडत मृत्युंजय भुयारातून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करू लागला. परन्तु, वाट अतिशय घोटळ्याची, चक्रव्यूहासारखी होती; सारखे अडखळायला होऊ लागले. शेवटी हिंडून

हिंडून तो थकला आणि एके ठिकाणी आडवा झाला; थकल्यामुळे त्याला झोप लागायला मुळीच वेळ लागला नाही.

झोपेतून जागा झाला, तेव्हा दिवस होता, की रात्र होती, काही कळायला मार्ग नव्हता. अतिशय भूक लागली, तेव्हा उपरण्यातून पोहे काढून त्याने खाल्ले. नंतर पुनः चाचपडत भुयारातून बाहेर येण्याचा मार्ग तो शोधू लागला. पुनः ठिकठिकाणी थडकायला व्हायला लागले; तेव्हा खाली बसून तो मोठ्याने ओरडला, “अहो बुवा, तुम्ही कुठं आहा ?”

त्याच्या त्या हाकेचे प्रतिध्वनी भुयाराच्या वाटा, आडवाटातून घुमू लागले. जवळूनच कोठून तरी उत्तर आले, “मी तुझ्याजवळच आहे; काय हवं आहे तुला ?” मृत्युंजय काकुळतीने म्हणाला, “कुठं आहे धनभांडार ? कृपा करून मला दाखवा ते.”

त्यावर काही उत्तर आले नाही. मृत्युंजयाने पुनः पुनः हाका मारल्या; तरी काही उत्तर आले नाही.

घटका—पळांचे विभाग न पाडलेल्या, भूगर्भातील त्या अनंत रात्रीत मृत्युंजय पुनः झोपला. झोप झाल्यावर जागा झाला तो पुनः अंधार. तो जोरात ओरडला, “अहो बुवा, आहात का ?”

जवळूनच उत्तर आले, “आहे इथच; काय हवं आहे ?” मृत्युंजय म्हणाला, “मला या भुयारातून बाहेर घेऊन चला—दुसरं काही नको आहे मला.”

गोसाव्याने विचारले, “तुला संपत्ती नको आहे ?” मृत्युंजय म्हणाला, “नको आहे.”

तेव्हा चकमकी ठोकल्याचा आवाज झाला आणि काही वेळाने उजेड दिसू लागला. गोसावी म्हणाला, “ये तर मग मृत्युंजय, या भुयारातून बाहेर जाऊ या.”

मृत्युंजय अगदी केविलवाणेपणाने म्हणाला, “तर मग इतकं सारं केलेलं अगदीच व्यर्थ होणार का ? इतके कष्ट सोसूनही संपत्ती नाहीच का मिळणार ?”

लगेच मशाल विझली. “काय निष्ठुर आहे !” असे म्हणून मृत्युंजय धप्कन् तिथेच खाली बसला आणि विचार करू लागला. वेळेला मोज-

माप नव्हते अन् अंधाराला अंत नव्हता. सारी देहाची, मनाची शक्ती एकवटून तो अंधार मोडून काढावा, असे मृत्युंजयाला वाटले. प्रकाश, आकाश, आणि विश्वातील विविधतेसाठी त्याचा जीव वर वर येऊ लागला. तो म्हणाला, “अहो बाबा, अहो निष्ठुर गोसावीबुवा, मला धनसंपत्ती नको. मला बाहेर घेऊन चला.” गोसावी म्हणाला, “संपत्ती नको? तर मग माझा हात धर. माझ्याबरोबर चल.”

या खेपेला मशाल पेटली नाही. एका हातात काठी आणि एका हाताने गोसाव्याचे वस्त्र धरून मृत्युंजय हळू हळू चालू लागला. बराच वेळ वळणा आडवळणाच्या वाटांनी चालून, शेवटी एका जागी आल्यावर गोसावी म्हणाला, “थांब.”

मृत्युंजय थांबला. एक गंजलेला लोखंडी दरवाजा उघडल्याचा किर्-किर आवाज ऐकू आला. काही वेळाने मशाल पेटली आणि—समोरील दृश्य पाहून मृत्युंजय आश्चर्यचकित झाला! चोहोबाजूंच्या भिंतींना जाड जाड सोन्याचे पत्रे मारलेले होते. जमिनीच्या पोटात कोंडलेल्या कठीण सूर्यकिरणांप्रमाणे सोन्याच्या पत्र्यांचे थरांवर थर रचून ठेवलेले होते. मृत्युंजयाचे डोळे चमकू लागले. एखाद्या वेड्यासारखा तो एकदम उद्गारला, “हे सोनं माझं आहे—हे मला मुळीच टाकून जाता येणार नाही.” गोसावी म्हणाला, “बरं, टाकून जाऊ नकोस; ही मशाल इथं ठेवतो; हे सातूचं पीठ, पोहे आणि हे तांब्याभर पाणी इथं ठेवून जातो.”

पाहता पाहता गोसावी तेथून बाहेर पडला; आणि त्या सुवर्णभांडाराचा लोखंडी दरवाजा बंद झाल्याचा आवाज झाला.

मृत्युंजय पुनःपुनः त्या सोन्याच्या राशींना स्पर्श करीत खोलीभर फिरू लागला, लहान लहान सोन्याच्या चिपा ओढून जमिनीवर टाकू लागला, मांडीवर घेऊ लागला; एकावर एक सोन्याची चीप आपटून आवाज काढू लागला; अंगावर सगळीकडे सोने फिरवू लागला. आणि त्याच्या स्पर्शाचा आनंद घेऊ लागला. शेवटी, जेव्हा तो थकून गेला तेव्हा एक सोन्याचा पत्रा पसरून त्यावर तो झोपला.

जागा होऊन पाहतो तो, चोहीकडे सोने चकाकते आहे, सोन्याखेरीज दुसरे काहीही नाही. मृत्युंजयाच्या मनात आले, पृथ्वीवर एव्हाना सकाळ झाली असेल, सारे पशु-पक्षी आनंदाने जागे झाले असतील.

त्यांच्या घरच्या छोट्या पुष्करिणी शेजारच्या बागेतून अशा वेळी येणारा मोहक सुगंध कल्पनेने जणू काही त्याच्या नाकात शिरू लागला. सकाळच्या वेळी डुलत डुलत, किलबिल करीत बदके त्या पाण्यात येऊन पडताहेत, आणि घरची मोलकरीण पदर बांधून, वर घरलेल्या उजव्या हाताच्या तळव्यावर पितळ, काशाची ताटे, वाट्या इत्यादी भांडी घेऊन पाणोठघावर येत आहे; अशी चित्रे त्याला डोळ्यांसमोर स्पष्ट दिसू लागली.

मृत्युंजय दाराला घडके देऊन हाका मारू लागला, “अहो बाबा, आहात का?”

दरवाजा उघडला गेला. गोसाव्याने विचारले, “काय हवं आहे?”

मृत्युंजय म्हणाला, “मला बाहेर यायचं आहे. —पण, बरोबर यातल्या एक दोन सुद्धा सोन्याच्या चिपा नाही का नेता येणार?”

त्यावर काहीही उत्तर न देता गोसाव्याने मशाल पेटविली, आणि पाण्याने भरलेले एक कमंडलू आणि काही मुठी पोहे जमिनीवर ठेवून तो निघून गेला. दरवाजा बंद झाला.

मृत्युंजयाने पातळसा एक सोन्याचा पत्रा घेतला, तो दुमडला आणि त्याचे तुकडे तुकडे केले. सोन्याचे ते तुकडे मग तो खापराच्या तुकड्याप्रमाणे खोलीभर फेकू लागला. मध्येच केव्हा तरी चावून, सोन्याच्या पत्र्यावर दातांच्या खुणा उमटवू लागला. एखादे वेळी सोन्याचा एखादा पत्रा जमिनीवर टाकून त्याच्यावर पाय आपटू लागला. मनात तो म्हणत होता, “असं सोनं घेऊन खेळणारे, सोन्याची फेकाफेक, आपटघोपट करू शकणारे किती सम्राट जगात आहेत!” मृत्युंजयाला जणू काही प्रलयाचा चेव आल्यासारखा झाला होता. त्या सोन्याच्या राशीची मोडून तोडून धुळधाण करावी, सोन्याची धूळ केरसुणीने झाडून, उडवून टाकावी आणि अशा प्रकारे पृथ्वीवरील सान्या सुवर्णलोभी राजामहाराजांना हिणवावे, असे त्याला वाटत होते.

जितका वेळ शक्य झाले तितका वेळ मृत्युंजय त्या सोन्याची ओढाताण करून, मोने घेऊन खेळला, आणि दमून गेल्यावर मग झोपला. झोपेतून उठल्यावर पुनः त्याला भोवती ते सोन्याचे स्तूप दिसू लागले. तेव्हा मग, जोरात दारावर घडके देऊन तो मोठ्याने ओरडू लागला,

“अहो गोसावीबुवा, मला नको हे सोनं— नको मला सोनं !”

पण दरवाजा उघडला नाही. हाका मारून मारून मृत्युंजयाचा घसा बसला, परंतु दार उघडले नाही. एक एक सोन्याची लड घेऊन तो दारावर फेकून मारू लागला, तरीहि काही उपयोग झाला नाही. मृत्युंजयाच्या छातीतला दम कमी झाला. त्याला वाटले, ‘आता तर मग तो गोसावी येणारच नाही की काय? या सोन्याच्या कारागृहात तिळा-तिळानं पळापळाला झिजून मरायचं की काय !’

ते सोने पाहून त्याला भीती वाटू लागली. बिभीषिकेच्या निःशब्द, कठोर हास्याप्रमाणे चोहीकडे सोन्याचे ढीग तसे उभे होते— त्यात स्पंदन नव्हते, परिवर्तन नव्हते.—त्या वेळी मृत्युंजयाचे हृदय कापत होते, व्याकुळ झाले होते; पण त्याशी त्यांचा काही लागाबांधा नव्हता. त्या सोन्याच्या पिंडांना प्रकाश, आकाश, हवा, प्राण, मुक्ती, कशाचीही गरज नव्हती. ते सोन्याचे तुकडे त्या चिरंतन अंधारात, सतत उज्ज्वल राहून (दगडासारखे) बट्ट होऊन बसले होते.

‘पृथ्वीवर एव्हाना कदाचित संध्याकाळ झाली असेल. गोघुलीचा मुहूर्त तो ! अहाहा ! क्षणभरच डोळ्यांना तृप्त करून, अश्रू गाळीत अंधाराच्या प्रदेशात निरोप घेणारे ते गोघुलीचे सोने कोणीकडे ! त्या-नंतर, संध्यातारा घरकुलाच्या अंगणाकडे टक लावून पाहत राहते; कुलवधू गोठ्यात दिवा लावून ठेवून, नंतर घरातील कोनाड्यात संध्या दीप लावून ठेवते; देवळात आरतीची घंटा वाजू लागते.’

अशा, गावातील कितीतरी बारीकसारीक, उपेक्षणीय गोष्टी देखील आज मृत्युंजयाच्या कल्पनादृष्टी पुढे चमकू लागल्या. संध्याकाळनंतर त्यांचा भोला कुत्रा शेपटीत डोके खुपसून, अंगाचे वेटोळे करून, अंगणाच्या एका कोपऱ्यात झोपत असे, त्याच्या आठवणीने देखील त्याला एक प्रकारची हुरहुर वाटू लागली. धारागोल गावात ज्या वाण्याच्या दुकानात त्याने वस्ती केली होती, तो वाणी एव्हाना दिवा मालवून, दुकानाच्या फळ्या बंद करून, हळू हळू गावात आपल्या घराकडे जेवा-यला निघाला असेल; त्याची आठवण होऊन त्याला वाटू लागले, की वाणी किती सुखात आहे ! त्याच्या मनात आले, ‘आज कोणता वार आहे कोणाला माहीत ! रविवार असेल, तर बाजारातील लोक एव्हाना

आपापल्या घरी परतू लागले असतील; काहीजण वाट चुकलेल्या स्नेह्यासोबत्यांना मोठ्याने हाका मारीत असतील; चारचौघे मिळून नावेने, नदीपार होत असतील; रानांच्या कडेने, शेतांच्या वाटेने, डोक्यावर टोपल्या आणि हातात एखाद दुसरा मासा लोंबकाळता धरून, खेड्यातील घरकुलांच्या, वाळलेल्या बांबूच्या पानांनी तडीबंद केलेल्या अंगणाशेजारून अंधारातल्या तारकांच्या क्षीण प्रकाशात शेतकरी गावो-गावी परत चालले असतील.’

जमिनीवरल्या त्या विचित्र, विराट, सतत हलत्या बदलत्या जीवन-क्रमाशी त्याने आपले जीवन मिसळवे म्हणून, जणू काही, मातीच्या शेकडो थरांचा भेद करून, मनुष्यवस्तीतून त्याला साद येत होती. ते जीवन, ते आकाश, तो प्रकाश, जगातील सान्या मणि-माणकांहून त्याला अमोल वाटू लागला होता. त्याला वाटू लागले, ‘फक्त एकच क्षण, एकदाच, मुक्त आकाशाखाली, श्यामला धरित्रीमातेच्या धूलि-धूसर मांडीवर, त्या तृणपत्रांच्या वासाने सुवासिक झालेल्या हवेत शेव-टचा श्वास घेऊन मरण्याची संधी मिळाली, तरी माझ्या जीवनाचं सार्थक होईल !’

इतक्यात दरवाजा उघडला गेला. गोसावी आत येऊन म्हणाला, “मृत्युंजया, काय पाहिजे ?”

तो एकदम म्हणाला, “मला दुसरं काही एक नको आहे— या भुया-रातून, या अंधारातून, चक्रव्यूहातून, या सोन्याच्या थडग्यातून मला बाहेर पडायच आहे ! मला प्रकाश हवा आहे, आकाश हवं आहे, मोक-ळीक हवी आहे.”

गोसावी म्हणाला, “या सोन्याच्या भांडाराहून मूल्यवान रत्नभांडार इथं आहे. एकदा जायचं नाही तिथं ?”

मृत्युंजय म्हणाला, “नाही, नाहीच जायचं मला !”

गोसावी म्हणाला, “एकदा पाहून तरी यावंसं वाटत नाही का ?

मृत्युंजय म्हणाला, “नाही, मला पाहायचं सुद्धा नाही. मला कफनी घालून भीक मागत हिंडावं लागलं तरी चालेल. पण आणखी एक क्षणही इथं राहायची इच्छा नाही मला.”

गोसावी म्हणाला, “ठीक आहे, ये तर मग.”

हाताला धरून गोसाव्यानं मृत्युंजयाला त्या विहिरीपाशी नेले. त्याच्या हातात तो कागद देऊन गोसाव्याने विचारले, “ हा घेऊन तू काय करणार ? ”

मृत्युंजयाने त्या कागदाचे फाडून तुकडे तुकडे केले आणि त्या विहिरीत फेकून दिले ! !

जोड्याची जन्मकथा

(आर्या)

बोले एके दिवशी राजा हबुचंद्र ज्येष्ठ मंत्र्यासी ।

“ गेल्या रात्री साऱ्या डाचत होतीच गोष्ट चित्तासी ॥ १ ॥

काय म्हणोनी लागे माझ्या पायांस येवढी धूळ ? ।

आहे माती माझी बाधे मजलाच; केव्हाडा शूळ ! ॥ २ ॥

होणे इष्ट नव्हे ते, विपरीता त्या करा त्वरे नष्ट ।

नातर धडगत नाही तुमची, मी सांगतो तुम्हा स्पष्ट ॥ ३ ॥

तुम्ही वेतन घेता वाटुनि पण ते खुशाल राहोनी ।

चालायाचे नाही नृपकामासी उदास होवोनी ” ॥ ४ ॥

ऐकुनि धमकी तसली मंत्री गबुचंद्र फार घाबरला ।

न्हाला धर्मजलाने चेहरा त्याचा सफेत फटफटला ॥ ५ ॥

त्याची ओप पळाली गेली थंडून चूल आपसूक ।

होय रडारड गेही; नव्हते होणेच सिद्ध स्वयंपाक ॥ ६ ॥

शेवटि गबुचंद्राने हबुचंद्राला नमून सांगितले, ।

“ राजन्, राजपदांसी धूलि असण्यात दैव साठविले ॥ ७ ॥

धूलि न अपुल्या पायी, दुर्लभ आम्हा सदैव होईल ती ! ।

माथि न लावू तीते तरी ती अमुची खरीच हीन गति ” ॥ ८ ॥

ऐकुनि गबुचंद्राचे गान्हाणे, नृप-मनात तोष भरे ।

दावि न वरती पण तो, डोई हलवोनि रोष व्यक्त करे ॥ ९ ॥

एकवि राजा उलटे, “ तुमचे म्हणणे असेल अल्प खरे ।

आधी धुरळा सारा, पायधुळीला जरी न काय उरे ॥ १० ॥

पायधुळीच्या पायी अडचण तुम्हा खरीच होणारी ।

फुकटे पगार खाता, म्हणणे आम्हा गमेल योग्य तरी ॥ ११ ॥

बाळगलेले आम्ही शास्त्री मोठे पगार देऊन ।

त्याही तरतुद व्हावी, पायधुळीस्तव अमाप राबून ॥ १२ ॥

अमुचे काम अगोदर, धुरळा नुरवा कुठेच राज्यात ।

पायधुळीची अडचण, वारू तीते भविष्य काळात ” ॥ १३ ॥

हबुचंद्राचे उत्तर आणि झापड प्रधान-नेत्रांना ।

पंडित, शास्त्री, तंत्री, आणविले मग नव्या प्रयोगांना ॥ १४ ॥

बसले कोविद सगळे आरशा नाकी विचार करण्यास ।

एक-उणे-विस पीपे लागली तपकीर तया प्रसंगास ॥ १५ ॥

ज्ञाते श्रमले, थकले, पाखडुनिया विचार-शक्तीला ।

वदले एकमुखाने, “ माती ना तर मुळे न घान्याला ! ” १६ ॥

“ नाही शक्य तुम्हाला मातीवाचून पोसणे घान्य ” ।

शास्त्र्यां राजा बोले, “ पंडित नाही, आहात सामान्य ” ॥ १७ ॥

पुनरपि शास्त्री बसले शोधायाते नवीनसे काही ।

लक्षावारी झाडू आणविले तो मनात ते येई ॥ १८ ॥

नेत्री, नाकी धुरळा, पीडा झाली समस्त लोकांला ।

राजा नाही सुटला; झाला राहू खराच सूर्याला ॥ १९ ॥

खोकुनि खोकुनि होती सारे हैराण धूळ खावोनी ।

संकट प्राणावरती आणविले त्या विशाल ज्ञात्यांनी ॥ २० ॥

तापे, गर्जे राजा, “ धुरळा झाकी विराट नगराला ।

धूळीसाठी उठला, काट्यासाठी विशालसा भाला ! ” ॥ २१ ॥

लाखावरती भिस्ती घेति पखाली भरून पाण्याने ।

सर्व जलाशय अटले त्यांच्या तितुक्या अफाट कामाने ॥ २२ ॥

कर्दम बरीक भारी शिल्लक होता तळात पुष्कळसा ।

नीरज प्राणी सगळे तडफडले त्या सहेन ताप तसा ॥ २३ ॥

पाणी पाणी झाले, नगरी बुडली सखोल ओघांनी ।
 नागर जनता विचरे इकडे तिकडे पथात पोहोनी ॥ २४ ॥
 जिकडे तिकडे कर्दम, दलदल झाली, नवाचि खंदक तो ।
 अडतुक त्याने केली, उदिम कशाला फुकाट वावरतो ? ॥ २५ ॥
 चिखला-पाण्या-मागुन सर्दि-ज्वरांच्या बळावल्या साथी ।
 मानव जीवित त्यांनी बलजोरीनेच घेतले हाती ॥ २६ ॥
 “ कुठले दीडशहाणे ! कर्दम केला धुळीस बसवोनी ” ।
 वदला राजा तेव्हा, जमतेच्या त्या दशेस पाहोनी ॥ २७ ॥
 मेळविले गबुचंद्रे पुनरपि सगळ्याच पूर्ण ज्ञानवरां ।
 बैसविले खणतीला, ताणायासी मिळून जाणशिरा ॥ २८ ॥
 डोक्यावरती डोकी घासियली पण प्रयुक्ति गवसेना ।
 खद्योतांची सेना डोळ्यापुढुनी जराहि हालेना ॥ २९ ॥
 कोणी सुचवि ऐसे, “ हातऱ्या पसरा, उपाय धुरळ्यास, ” ।
 “ फरशा होतिल खाशा, ” तोड गमे ती अचूक दुसऱ्यास ॥ ३० ॥
 “ कोंडा भूपा तुम्ही, छिद्र नसावे अणूहि खोलीला ।
 पाय न जर का पडला, धूळ कशी हो शिवेल पायाला ? ” ॥ ३१ ॥
 “ जर मी कोंडुन बसलो ” भूपति त्यावर पळात उत्तरला ।
 “ धुलिभये मी दिघले, होईल ऐसे, स्वराज्य धुरळ्याला ! ” ॥ ३२ ॥
 जाडे पंडित वदले, “ पाचारा तर विशेष चांभार ।
 चर्मि लपेटा पृथ्वी, त्याच्या करवी करून निर्धार ॥ ३३ ॥
 धूलि निवारण होईल, वरती तो भर पडेल कीर्तीत ।
 ‘ टाकियली राजांनी वसुधा सारी विशाल झोळीत ’ ॥ ३४ ॥
 मात्र हवा सापडला, ज्ञाता, होताहि चामकामाचा ।
 होइल तरीच फलदा, योजित नवखा प्रयोग झोळीचा ” ॥ ३५ ॥
 नाही गवसे जाणिक चर्माचारी, न चामडे पुरते ।
 तेव्हा आला पुढती जाणुनि राजास काय व्हावे ते ॥ ३६ ॥
 म्हाताऱ्या चांभारे धीर करोनि हसून सांगितले, ।
 “ होई अनुज्ञा जर का, काम पुरे मी करीन जे तटले ॥ ३७ ॥

घरती वरती चमडे घालायाचे कशास ? त्या परते ।
 पदयुग राजेशांचे गुंठित केल्यास काम होइल ते ” ॥ ३८ ॥
 “ ज्याच्या शोधापायी सारे पंडित अशांत नि भ्रांत, ” ।
 बोले नृपाल उत्सुक, “ साधन सोपे पडेल हातात ? ” ॥ ३९ ॥
 “ कारागृहात टाका, डांबा, ठोका निबुद्ध वृद्धाला । ”
 फासावरती चढवा चांभाराला ! ” सुमंत्रि उद्गरला ॥ ४० ॥
 परि त्या चांभाराने राजपदाते बसून लेपटले ।
 उपरी धूलिकणाही राजेश्वर ते जरा न संभ्रमले ॥ ४१ ॥
 पाहुनि मंत्रि वदला, “ सुचला होता उपाय मजलाच ; ।
 कळला चांभाराला नक्की केव्हा सुखार्थ तो हाच ! ” ॥ ४२ ॥
 तेव्हा पासुनि इथवर जोडे असती जनात पायास ।
 तोषे राजा भलता, शहाण्या करवी धरेंस ना त्रास ! ॥ ४३ ॥

बसे लोखंड वडून

लाख युगे अंधारात । बसे लोखंड दडून ॥
 होते प्रगाढ झोपेत । असे स्वभावे कठीण ॥
 झोप त्याची त्याजहूनी । टाकियेली उडवून ॥
 प्राप्त आज जाहलेले । त्यास आगळे चेतन ॥

आले लोखंड माणसात । उभे आहे तळहाती ॥
 खास बोले बोलविले । मुकेपण नुरे रीती ॥
 मौनव्रत त्याचे जुने । पुसियेले स्वये हाती ।

होते अचल, चल झाले । हेत जगास जीतणे ॥
 घेत धाव त्याज पायी । रुचे त्या पुढे जाणे ॥
 दोहि हाती लगामास । धारी मी भय नेणे ॥

मुंबई शहर

मुंबई शहरावरून एकदा नजर फिरवून यावं, म्हणून काल संध्याकाळी बाहेर पडलो होतो. मुंबई शहराचा एक विशिष्ट चेहरा आहे, असे पहिले दृश्य पाहिल्या बरोबर मनात आले. कलकत्याला जणू काही कोणताही चेहरा नाही, कसे तरी जोड-तोड करून आपले तयार झाले आहे ते शहर.

खरे म्हणजे, समुद्राने मुंबई शहराला आकार आणला आहे. आपल्या अर्धचंद्राकृती किनाऱ्याने समुद्राने त्या शहराला पकड घातलेली आहे. समुद्राचे आकर्षण मुंबईच्या साऱ्या रस्त्याबोळातून कार्य करीत आहे. मला तर वाटते, की हा समुद्र म्हणजे एक प्रचंड हृदय असून, साऱ्या मुंबई शहराच्या नसा-उपनसातून जीवनधारा ओढण्याचे आणि भरण्याचे काम ते करते आहे. समुद्राने या शहराचे तोंड सतत बाहेरच्या बाजूला वळवून ठेवलेले आहे.

गंगेच्या बंधनाने कलकत्याचे निसर्गाशी मिलन होत असे. गंगेचा प्रवाह, म्हणजे दूरदूरच्या वार्ता दूरच्या रहस्यांकडे वाहून नेण्याचा खुला मार्ग होता. शहराला ती जणू काही एक खिडकी होती; तिच्यातून पाहिल्यास, या मानवीसृष्टीतच सारे विश्व बंदिस्त नाही, हे कळत असे. पण गंगेची ती नैसर्गिक महती आता राहिली नाही. तिच्या दोही तीरावर असे काही आवळ पोषाख चढविण्यात आले आहेत, आणि तिची मेखला अशी काही आवळून बांधण्यात आली आहे, की गंगेलाही मनुष्यवस्तीतल्या कामकाजाचे रूप आले आहे. बोटी भर-भरून तागाची पोती वाहून नेण्याखेरीज तिला दुसरे काही काम होते, हे आता समजायला मार्ग राहिला नाही. बोटींच्या डोलकाठ्यांच्या काटेरी अरण्यात मकरवाहिनीची मगरीची सोंड लाजून लपली आहे.

मानवांची कामे समुद्र करतो, पण त्याने दास्यत्वाची खूण गळघात बांधलेली नाही, हे समुद्राचे वैशिष्ट्यपूर्ण मोठेपण आहे. तागाच्या व्यापाराने समुद्राच्या विशाल वक्षःस्थलावरचा नीलकांत मणी झाकला जात नाही. म्हणून, या शहरा शेजारी असलेल्या समुद्राचे रूप सतेज आहे. ज्याप्रमाणे, मनुष्याची कामे त्याने जगभर पसरविली आहेत, त्याचप्रमाणे तो मनु-

ष्याचा शीण हालका करीत असतो. कठीण कामाकाजाच्या घाईगर्दीपुढे त्याने एक विशाल-विस्तीर्ण वातावरण उभे केले आहे.

म्हणून, शेकडो स्त्रीपुरुष नटून-सजून समुद्रकाठी जाऊन बसलेले पाहून, माझ्या मनाला फार बरे वाटले. संध्याकाळी येणारी समुद्राची हाक कोणाला अवमानता येत नाही. समुद्रा शेजारी ही मंडळी काम करीत असतात, आणि समुद्राच्या कडेला यांचा आनंद असतो. आमच्या कलकत्ता शहरात एक ईडन-गार्डन आहे, पण ती बाग म्हणजे कृपणाच्या घरची कन्या ! तिच्या गळघात हाकेची साद नाही. राजपुरुषाने तयार केलेली बाग ती ! तेथे किती तऱ्हेचे नियम आणि निर्बंध. पण, समुद्र काही कोणी तयार केलेला नाही, त्याला वेढता येत नाही. म्हणूनच, समुद्रकाठच्या मुंबई शहरात दररोजचाचा उत्सव चालू असतो. कलकत्याला अशा मनमोकळ्या आनंदाचे येवढे मुद्दा ठिकाण नाही.

येथे जे पाहून मनाला सर्वात समाधान वाटते, ते म्हणजे येथला स्त्री-पुरुषांचा मेळावा. स्त्रियांच्या अभावाने कलकत्याला किती दैन्य आले आहे, ते येथे आल्याने दिसते. कलकत्यात आपण माणूस अर्धवटच पाहतो, म्हणून त्याचे आनंदी रूप आपल्याला दिसत नाही. त्या न पाहण्याबद्दल निःसंशय एक दंड आहे.

त्यामुळे, (आपल्याकडे) माणसाचे मन नक्कीच संकुचित बनते आहे; स्वाभाविक विकासाला ते पारखे होते आहे. येथे, संध्याकाळच्या वेळी, स्त्रिया, पुरुष आणि मुले एकाच आनंदाने समुद्राकाठी जमतात. सत्याची अशी अत्यंत स्वाभाविक शोभा पाहायला न मिळण्यासारखे माणसाचे दुसरे दुर्दैव नसेल. सवयीमुळे या दुःखाची आपल्याला जाणीव होत नाही; परन्तु, परिणामी होणारे नुकसान निःसंशयपणे साठत राहते. घरकुलाच्या कोपऱ्यात आपण स्त्रीपुरुष एकत्र जमत असतो; पण ते संमीलन संपूर्ण असते थोडेच ? बाहेरच्या जगात भेटीगाठींचे विस्तृत क्षेत्र आहे, तेथे एक दिवसही सरळ मनाने आनंदाने परस्परांशी आपल्या भेटीगाठी होणार नाहीत का ?

आमची गाडी माथेरानच्या डोंगरावर एका लहानशा बागेशेजारी येऊन थांबली. छोट्या बागेभोवताली बाके घातलेली आहेत. त्या बाकां

वरही आप्तस्वकीयांसमवेत कुलीन स्त्रिया हवा खात बसलेल्या दिसल्या. नुसत्या पार्शी नव्हेत, कपाळावर कुंकू असलेल्या, मराठी महिलाही होत्या—त्यांच्या तोंडावर कशी प्रसन्नता होती ! आपले अस्तित्व म्हणजे मोठे संकट असून, भोवतालच्या नजरा कशा चुकवाव्यात, याची यत्किंचित्ही विवंचना त्यांच्या मनात नव्हती. मनातल्या मनात मी विचार केला, ' येथे साऱ्या प्रांताच्या शिरावरचे केवढे मोठे ओझे उतरलेले आहे, आणि त्यामुळे, येथील जीवनक्रम आमच्याहून कितीतरी सहज आणि सुंदर बनलेला आहे. ' जगावरची मोकळी हवा आणि प्रकाश यात वावरण्याचा मनुष्याचा सहजसा अधिकार नाहीसा झाला, तर तो स्वतःच स्वतःचे कसे अस्वाभाविक विघ्न बनतो, ते आमच्या बंगालमधल्या स्त्रियांचा सदा संकोच, आणि तदनुषंगिक असहायता पाहिली म्हणजे समजते. आगगाडीच्या स्टेशनात आमच्या स्त्रिया पाहिल्या, म्हणजे त्यांच्या बाबतीतील आमच्या प्रांताची पूर्वापारची निष्ठुरता स्पष्ट आणि प्रत्यक्ष लक्षात येते. माथेरानच्या त्या बागेत फिरता फिरता आपले ' बीडन-पार्क ' आणि ' गोल दिघि ' (गोल तळे) आठवली,—काय ते त्यांचे दारिद्र्य, आणि कृपणता.!

फुलपाखरांचे थवे जेव्हा फुलांच्या बनातून मध शोधीत फिरत असतात, तेव्हा ते नखरेबाजपणाने फिरत असतात असे नाही; वस्तुतः, तेव्हा ती फुलपाखरे त्या कामाच्या धांदलीत असतात. म्हणून, ते त्या वेळी ऑफिसात जायचा काळा अचकन (लांब कोट) मात्र चढवीत नसतात. इथल्या लोकांची नानारंगी वेशभूषा पाहून, मला त्या फुलपाखरांची आठवण येते. कामाची घाईगर्दी असली, म्हणजे मुद्दामच रूपहीनता आणण्याची अगदी आवश्यकता आहे, असे मला तरी वाटत नाही. इथल्या लोकांच्या डोक्यांवरील पगडी-रुमालात, त्यांच्या काठात, स्त्रियांच्या साडी-पातळात ज्या नानाविध रंगांच्या छटा दिसतात, त्यात जीवनातील आनंद व्यक्त झालेला असतो, आणि त्यामुळे जीवनाचा आनंद जागा होत असतो. बंगाल सोडल्यानंतर, अनेक दूरवर मी हेच पाहात पाहात आलो आहे. शेतकरी जमीन नांगरीत असले, तरी त्यांच्या डोक्याला मुंडासे आणि अंगात सदा असणार. स्त्रियांबद्दल तर बोलायलाच नको.

आमच्यात आणि यांच्यात असलेला हा बाह्य भेद मला लहान सहान वाटला नाही. कारण, या फरकामुळे इकडील लोकांविषयी माझ्या मनात एक प्रकारचा आदर उत्पन्न झाला आहे. ही मंडळी स्वतःला कमी लेखीत नाहीत. नीटनेटकेपणाने यांनी आपल्याला एक प्रकारचे वैशिष्ट्य मिळवले आहे. मनुष्याचे येवढे परस्परांच्या बाबतीत कर्तव्य आहे. प्रत्येकाने अंग येवढे झाकले नाही, साजशृंगार केला नाही, तर मनुष्याचा उघडेपणा अगदी विद्रूपतेने दर्शन देतो. आपल्या समाजाला विद्रूपतेच्या दीनपणापासून वाचविण्याचा प्रत्येकाने प्रयत्न केला नाही, तर आपल्यात फार मोठा आळस, जडपणा उत्पन्न होऊन, जगाच्या दृष्टीने आपला सारा देश अपमानास्पद ठरतो. सवयीच्या जडपणामुळे हे आमच्या लक्षातच येत नाही.

विशेषतः, आणखी एक फार मोठी गोष्ट मुंबईत मला आढळली. ती म्हणजे इथल्या लोकांचा धनिकपणा. किती तरी पार्शी, मुसलमान आणि गुजराथी व्यापाऱ्यांची नावे येथील मोठमोठ्या इमारतीवर कोरलेली दिसली. इतकी नावे कलकत्याला कोठेही दिसत नाहीत. तिथली संपत्ती नोकरीत आणि जमीनदारीत आहे, म्हणून ती इतकी निस्तेज आहे. जमीनदारीची संपदा बंदिस्त पाण्यासारखी असते. तिचा वापर कमी, आणि ती विलासाने दूषित होत राहते. तीत मानवी शक्ती व्यक्त झालेली दिसत नाही—लक्ष्मीच्या आगमनाच्या नवनवीन लाटा, लीला तिच्यात नाहीत. म्हणून, आपल्या बंगालमध्ये जी थोडीबहुत धनसंपत्ती साठलेली आहे, तिच्यात एक प्रकारची भीरूता दिसते. मारवाडी, पार्शी, गुजराथी, पंजाबी, मुक्तहस्ताने दान करतात, असे दिसून येते. बंगाल मात्र सर्वात कमी दान करीत असतो. आपल्या प्रांतातल्या वर्गणीच्या बऱ्या आपल्याकडल्या गायींसारख्या आहेत—त्यांना चरायला जागाच नाही, म्हटले तरी चालेल. संपत्तीचा आमच्या प्रांताला जाणीकपणाने वापर करता आला नाही, म्हणून आमची कृपणताही कुरूप आहे, आणि विलासही विद्रूप आहेत. येथील धनिकांचा जीवनक्रम सरल आहे, त्यांची लक्ष्मी उदार आहे, हे पाहून आनंद वाटतो.

मस्तकविक्रय

‘कोशलनृपति आश्रय जगती दीनांचाही क्षीणांचा’ ।
एवी कीर्ती अमाप होती, ‘कुणी नसावा तुलनेचा’ ॥

ऐकुनि कीरत मनास जाळत अहंमन्य नृप काशीचा ।
‘दर्जा ज्याचा आम्हा खालचा, भक्तिभाव त्या लोकांचा ॥
‘प्रजा आमची गीते त्याची गाते “दानी एकच तो !” ।
‘धर्म-दयेचा ठेवा साचा स्वतःच डंका वाजवितो ॥
‘गुप्त मनीषा कोशल-ईशा ताण करावी अम्हांवरी’ ।
असली तळमळ हृदयी बक्कळ, काशीराजा खंत करी ॥
महान मत्सर झाला दुस्तर वमला आज्ञा मंत्रिप्रती, ॥
“घ्याहो सारी शस्त्रे अस्त्रे सैनिक सारे सांगाती ॥
“घमेड भारी त्याला भारी, ईर्ष्याही पण त्या होई ।
“अमुच्याहूनी अधिक असावी मोठी स्वतःची पुण्याई” ॥

युद्ध जहाले, कोशल हरले, लज्जालांछित होवोनी ।
कोशलराजा सोडुनि राज्या वनात गेला गुप्तपणी ॥
काशीराजे विजयी तेजे राजसभेला ऐकविले ।
“संपत्तीते राखायाते शक्त शोभतो दानबले” ॥

मनात रडली, जनता वदली ‘विधूसि राहू ताडितसे ।
घर्म उपेक्षी लक्ष्मीं लक्ष्मी बाहुबलींना, नित्य दिसे !’ ॥
दिशा दहाही स्फुंदत वदल्या, ‘पितृहीन अम्ही झालो ।
मित्र जगाला तत्शत्रूला धिःकाराया उजाडलो’ ।
विशोक वार्ता कानी पडता काशीवराते कोप चढे ।
ओरडला तो “शोक चालला ! काशी नगरी घोर रडे ? ॥
“का रडताती ? का मरताती ? जिवंत मी हा असताना ? ।
शत्रु जिकला, पळून गेला, नाही माहित लोकांना ? ॥
नृपतीनीती वदे सार्थ ती रिपु-अवशेषा नष्टविणे ! ॥
जिवंत आहे, जिकू पाहे मजला तो विपरीतपणे ! ॥

करा घोषणा प्रजाजनांना, दिनार शंभर प्रतिदानी ।
देऊ आम्ही आणि त्याते भ्याड कोशला बांधोनी ” ॥
घराघराशी, रात्रंदिवशी नृपदासांनी सादविले ।
दिनार-लोभन लोकांकारण काशीराजे दावियले ॥
ऐकत असता सारी जनता घेई झाकुनि कानशिले ।
त्यांचे सारे अंग शहारे ओठ जनांनी चावियले ॥
अरण्यवासी, विशीर्ण अंतर वसनी, विराज्य राजा असताना ।
पथिक एकटा झाला निकटा अटवी-वाटे जाताना ॥
“जी वनवासी, सांगा मजसी अरण्य कोठे संपतसे ।
वाट कोणती कोशल-नेती ? ” पांथ नृपाला पुसे असे ॥
“दैवहता रे, कोशलदेशा कवणी कुदशा नेत असे ? ” ।
कोशलराजा वाटसरूला वदता झाला प्रश्नमिषे ॥
खिन्न जाहला पथिक बोलला “दुर्दैवाने झपाटला ।
नाव बुडविली, सुदशा नेली, मला लाविले वाटेला ॥
दारोदारा करास पसरा, उपाय दुसरा गमे बरा ।
दीन बिचारा, मी सामोरा, म्हणुनि चाललो राजघरा ॥
नाथ अनाथा, वाली दीना, दयेस मर्या माहित ना ।
कीर्ती ज्याची दीप्ति दिगंती, कोशल नृपति मोहिमना ” ॥
ते ऐकूनी अश्रु लोचनी कोशलभूपे आवरिले ।
विचार क्षणभर, हसु वदनावर आले नंतर तोषबले ॥
“अति कष्टांनी नी लांबोनी, पांथा, तुम्ही आलेले ।
मनोरथाला इष्ट स्थलाला पाहिजेच तव मी नेले ॥
जेथे तुमची आस मनाची सत्य पूर्णता पावावी ।
रूचते मजला वाट तुम्हाला या पुढती मी दावावी ” ॥

राजसभेला जो बसलेला काशीराजा असताना ।
जटाजूटधर एक बहिश्चर अवचित दिसला येताना ॥
“अहो महंता, कवणी चिंता आणति झाली तुम्हा इथे ? ” ।
ऐसे पुसता, झाला वदता तो आलेला पांथ तिथे ॥
“ज्याच्यासाठी देणगी मोठी आहे तुम्ही घोषियली

हे सांगाती येथे येती यासी द्याहो तुम्ही मली ॥
 हा मी कोशल, मजला आणिल, प्रदान त्यासी आमिषले ।
 पळ न लावता, द्याच गृहस्था, यांनी मजला प्रदर्शिले ” ॥
 सभ्य चमकले, स्थलही शांतले, अश्रू नयनी स्थिरावले ।
 कवचधारके-द्वाररक्षके परन्तु अपुले सावरले ॥
 “ जिवंत मेला ऐसे झाला, बंदी, विजयी होण्याला ।
 युक्ति योजिली, आम्ही ताडिली, परि अंदाजी हो चुकला ! ॥
 वज्राघाते निज आशेते छिन्नाभिन्ना करीन मी ।
 या संग्रामी अंती विजयी पूर्णतया मी अणु न कमी ॥
 अपुल्या हाती करितो परतो राज्य आपुले घ्याच कसे ।
 त्याजबरोबर कोशल-नृपवर, हृदय तुम्हाला अर्पितसे ” ॥
 मळक्या तुटक्या अंगी रकट्या असलेल्या त्या राजाला ।
 धरुन कराने अति प्रेमाने सिंहासनी मग बैसविला ॥
 मुकुट आपुला शिरी ठेविला, काशीभूषे भूषविले ।
 “ धन्य धन्य हो काशीराजा ! ” धन्यवाद तो दुमदुमले ॥

प्रतिष्ठापनादिनाचा उपदेश

फार फार दिवसांपूर्वी आमचा हा देश, हा भारतवर्ष, सर्व बाबतीत खरोखर मोठा होता. तेव्हा इथले लोक शूरवीर होते. तेच आपले पूर्वज.

खरे मोठेपण कशाला म्हणतात ? काय झाले म्हणजे आमचे पूर्वज स्वतःला मोठे समजत असत ? त्यांच्या त्या मोठेपणाच्या कल्पना आज-काल आमच्या मनात नाहीत, म्हणूनच पैसा म्हणजे मोठे होण्याचा उपाय, असे आपण समजतो, श्रीमंतांना मोठे-बडे समजतो. आपले पूर्वज तसे म्हणत नसत. त्यांच्यात सर्वांत श्रेष्ठ असलेले ब्राह्मण पैशाला तुच्छ मानीत. वेशभूषा, त्रिलासीपणा, काहीच ते करीत नसत. असे असून मोठ मोठे राजे येऊन त्यांच्या पुढे मस्तक नमवीत.

जो मनुष्य कपडालत्ता, जोडे-छत्री यांवरून स्वतःला बडा समजतो, तो किती लहान असतो, याचा विचार करून पाहा बरे. जोड्यांनी का माणूस मोठा होत असतो ? उंची जोडे, उंची कपडे यांवरून आमचे काही गुण दिसतात का ? प्राचीन काळी पायात जोडे, किंवा अंगावर पोशाख न घालणारे आमचे ऋषी, साहेबांच्या घरचे बूट आणि विला-यती दुकानातले कपडे घालणाऱ्या आमच्याहून मोठे, श्रेष्ठ नव्हते का ? तेजस्वी दृष्टी, पिंगट जटा असलेले आमचे ते याज्ञवल्क्य, ते वसिष्ठ ऋषी आज जर उघड्या अंगाने, मोकळ्या पायाने, येऊन आमच्या मध्ये उभे राहिले, तर आपल्या डोईचा मुकुट आणि पायातले काढून ठेवून त्या दरिद्री ब्राह्मणांची पायधूळ घेण्यात स्वतःला कृतार्थ मानणार नाही, असा कोणीतरी राजा, किंवा बडा साहेब सान्या देशात तरी असेल का ? आपली जोडघोड्यांची गाडी, राजवाड्यासारखा इमला आणि सोन्याची साखळी यांच्या जोरावर त्या ब्राह्मणांसमोर मान वर करून उभा राहू शकेल, असा कोणी असू शकेल का ?

ते ऋषिमुनीच आपले पितामह होते; त्या पूज्य ब्राह्मणांना आपण नमस्कार करू या. नुसती मान खाली लववून नमस्कार नव्हे, त्यांनी दिलेले शिक्षण घेऊ या, त्यांचे अनुकरण करू या. त्यांच्यासारखे होण्याचा प्रयत्न करणे, म्हणजेच त्यांच्यावर भक्ती करणे आहे.

या एकान्ताच्या आश्रमात मी तुम्हाला बोलावले आहे. तुम्ही माझ्या जवळ आला आहात; - त्या प्राचीन ऋषींची सत्य वाणी आणि त्यांची उज्ज्वल चरित्रे सतत मनात बाळगून, त्या थोर पुरुषांच्या मार्गाने तुम्हाला नेण्याचा मी प्रयत्न करीन; - त्यासाठी परमेश्वराने मला (मनो)बल आणि सामर्थ्य द्यावे ! आमच्या प्रयत्नाना यश आले, तर तुम्ही शूरवीर बनाल- भीतीने तुम्ही घाबरून जाणार नाही, दुःखाने बेचैन होणार नाही, नुकसानीने नाउमेद होणार नाही, श्रीमंतीच्या गर्वाने फुगून जाणार नाही; मृत्यूची तुम्हाला परवा वाटणार नाही; सत्य जाणून घेण्याचा प्रयत्न कराल; मनातून, बोलण्यातून आणि कृतीतून खोटेपणाला हद्दपार कराल; जगात सगळीकडे, मनात आणि बाहेर एकच परमेश्वर आहे हे निश्चितपणे जाणून, सर्व वाईट कृतींपासून आनंदाने दूर राहाल; जीवाभावाने तुम्ही कर्तव्यकर्म करीत राहाल; धर्म-

मार्गाने संसाराची उन्नती कराल; पण कर्तव्यासाठी जेव्हा पैसा आणि संसार यांचा त्याग करावा लागेल, तेव्हा तुम्ही मुळीही अस्वस्थ होणार नाही; असे झाले, तरच तुमच्या हातून भारताचे भवितव्य पुनः उज्ज्वल होईल.— मग तुम्ही असाल तेथे मांगल्य नांदेल; तुम्ही साऱ्यांचे भले कराल, आणि तुमच्या उदाहणांवरून दुसरेही भले होतील.

आपल्या पूर्वेजांचे शिक्षण आणि व्रत कसे होते? लहानपणीच घर सोडून ते निवांतशा गुरुगृही जात असत. तेथे त्यांना खूप कठीण नियम पाळावे लागत. मनोभावे ते गुरुची भक्ती करीत, आणि गुरुची सर्व कामे करीत. गुरुसाठी लाकडे तोडून आणणे, पाणी आणणे, त्यांच्या गायी चारायला नेणे, त्यांच्यासाठी गावातून भिक्षा मागून आणणे, अशी सारी कामे त्यांना करावी लागत. कितीही श्रीमंताची मुले असली तरी ही कामे त्यांना करावीच लागायची. शरीर-मन अगदी पवित्र राखले पाहिजे—त्यांच्या देहाला किंवा मनाला कोणत्याही प्रकारचा दोष मुळीही शिवत नसे. भगवी बस्त्रे नेसणे, कठीण बिछान्यावर निजणे; पायात जोडे-बूट नाहीत, डोक्यावर छत्री नाही; श्रीमंतीची कसलीच ऐट नाही. ज्ञानार्जनासाठी, सत्याच्या शोधासाठी, आपल्या वाईट प्रवृत्तींचे दमन करण्याकरिता, आणि आपल्या चांगल्या गुणांचा विकास करण्याकरिताच त्यांचे सारे प्रयत्न असायचे.

तुम्हाला तसे सारे कष्ट पत्करावे लागतील; ते कडक नियम पाळावे लागतील; आणि सर्व प्रकारच्या श्रीमंतीच्या ऐटींना तुच्छ मानून, येथे गुरुगृही राहावे लागेल. गुरुविषयी सर्वतोपरी आदर बाळगा; मनाने बोलण्याने, किंवा कृतीने मुळीही त्यांची अवज्ञा करू नका. शरीर सतत पवित्र राखा—कोणत्याही दोषाचा आपल्या देहाला स्पर्श होऊ देऊ नका. गुरुपदेशाचा मनावर सर्वस्वी ताबा असू द्या.

आजपासून तुम्ही सत्याचे व्रत घेतले आहे. कायावाचामनातून अस-त्याला दूर ठेवा. अगोदर सत्य जाणून घेण्यासाठी नम्रपणे, सारी बुद्धी आणि मनापासून प्रयत्न करा; नंतर, जे सत्य म्हणून समजेल, ते निर्भीडपणे, तेजस्वीपणे पाळा, ते स्पष्ट बोलून दाखवा.

आजपासून तुमचे अभय-व्रत (सुरू झाले). तुम्हाला भीती वाटावी, असे जगात धर्माखेरीज दुसरे काहीही नाही. संकट, मृत्यू, कष्ट,—

कशाचीही तुम्हाला भीती वाटता नये. सदासर्वदा, रात्रंदिवस, आनंदी मनाने, प्रसन्न मुखाने श्रद्धेने, सत्य आणि धर्माच्या मागे असा.

आजपासून तुमचे पुण्यव्रत. जे जे काही अपवित्र-घाणेरडे असेल, जे व्यक्त करायला ओशाळगत वाटेल, असे सारे शरीर-मनापासून दूर ठेवीत चला; आणि दव-बिंदूनी पवित्र झालेल्या, उषःकालच्या फुलां-प्रमाणे, पुण्यधर्माने सदा सतेज राहा.

आजपासून तुमचे मंगल व्रत. ज्यामुळे एकमेकांचे भले होईल, तेच तुमचे कर्तव्य. त्यासाठी स्वार्थत्याग केला पाहिजे.

एका शब्दात, आजपासून तुमचे ब्रह्मव्रत आहे. तुमच्या अंतःकरणात, बाहेर, सदासर्वकाळ, सर्वत्र एकाच ब्रह्माचे अस्तित्व आहे. त्या परमेश्वरापासून काहीही लपविता येत नाही. तुमच्या मनात स्तब्ध राहून तो पाहात असतो. कोठेही असा, झोपा, बसा, परमेश्वरातच तुम्ही असता, त्याच्या अस्तित्वातच तुम्ही वावरत असता. तुमच्या साऱ्या अंगाला परमेश्वराचा स्पर्श आहे—तुमचे सारे विचार त्याला माहीत असतात. त्याचीच तेवढी तुम्हाला भीती वाटावी आणि तोच एकटा तुम्हाला निर्भय करील.

दररोज निदान एकदा परमेश्वराचे चिंतन करा. त्याचे चिंतन करण्याचा मंत्र आपल्या वेदात आहे. आपले ऋषी, ब्राह्मण रोज याच मंत्राचा उच्चार करून परमेश्वरासमोर उभे राहात असत. तो मंत्र हे सुभगानो, तुम्हीही एकदा माझ्याबरोबर म्हणा:—

ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ।

वीर पुरुष

असे समज की तू आई,
मिळून आपण दोघेही
असू चाललो यात्रेला
दुसऱ्या देशी जाण्याला

मेण्यामधि तू बसलेली
 दारी फट पण ठेबियली
 लाल्या घोड्यावरि स्वार
 मी शेजारी असणार
 घोडा चाले
 टपटप ताले
 दुडक्या त्याच्या खुरामुळे
 लाल धुळीचे ढग उठले ॥

मित्र मावळे सायंकाळी
 तर येतो की जोडतळी
 त्याज पासच्या मैदानी
 भीती दाटे तुझ्या मनी
 इकडे तिकडे भवताली
 रानवनाची घन जाळी
 मानव तेश्चे एक नसे
 भय आई, तव वाढतसे
 कुठे असू ते मुळि न कळे
 धीर द्यावया मी बोले,
 “ आई तिकडे
 पलीकडे
 नदी कोरडी, तरी झरा
 पाणी वाहे पहा जरा ॥ ”

वाट असे तर वळणाची
 भलती भीती चोरांची
 गाई-बासरे लपलेली
 घरास गेली त्या वेळी
 काळोखाच्या पडद्याने
 दिशा नोळखू ठामपणे

तू म्हणतेसी,
 “ चकमक कैशी ?
 पहा खरा तर तळघाकडे
 ना नजरेला तुझ्या पडे ? ” ॥

तोवर कोणी हाकारे,
 ‘ थांबा थांबा, थांबारे ! ’
 पुढती येती कोण बरे ?
 भीतीने तव हृदय भरे
 कोना धरशी मेण्याचा
 हेतु तुझा ग दडण्याचा
 पुटपुटतेसी तू काही
 धांवा देवाचा होई.
 “ असो खातरी
 हो निर्धारी
 सोबतीस मी आहे ना ? ”
 तुला सांगतो परि नाना ॥

जास्वंदीची लाल फुले
 शोभविताती कानशिले
 जटा दाटल्या डोडवरी
 काठ्या लाठ्या घेत करी
 पथमारे या अवतारे
 होती आम्हा सामोरे
 त्यांसी आडवा मी जातो
 धाक, इषारे बजावतो,
 “ माझ्या हाती
 असे तळपती
 तरवारीने मारिन रे
 फिरा मुकाटे माघारे ।

तुकडे तुकडे करीन मी
नकाच समजू मला कमी ”
ते न मानती घाकाला
घोळ उडघानी पुढारला
“ हो ! हो ! वाजी ! ” पुकारती
माझ्यावर येता दिसती
सांगणार तू तदा मला,
“ पुढे न जाई रे बाळा ! ”

टांच मारतो
घोडा सुटतो
“ स्वस्थ रहावे तू आई ! ”
बजावुनीया मी जाई ॥

सुरूच होते खणाखणी
तरवारींची झणाझणी
होत लढाई निकराची
हाणाहाणी वारांची
तुटती, पडती, किती शिरे
फिकीर त्याची कोण करे !
असता पाहत ते सारे
थरार काटा तुला भरे;
नंतर अंती
भिन्ने पळती !

टिकाव माझा त्यात कसा ?
विचार तुजला तरी असा ॥

तोवर माघारी येतो
रक्त-माखला मी असतो
घामानेही न्हालेला
“ लढा आई ग, संपविला; ”

ही वार्ता तू ऐकुनिया
येशी मेणा सोडुनिया;
घेतेसी मज कडेवरी
तसा मुकाही मधापरी;
“ तू नसतासी
कोण गतीसी
गेले असते ना कळते
माझे बाई सुदैव ते ! ” ॥

रोज घडे काही बाही
या परि अद्भुत का नाही ?
झालेले असले असता
छानदार ती होय कथा
आश्चर्याने चकित पुरे
पुष्कळ होतिल श्रवणारे.
“ काही न वाटे मला खरे,
शक्ति बाळा कशी पुरे ? ”
गोष्ट ऐकतो
दादा म्हणतो.
सारेजण वाडीमधले
वदतिल, “ होता बाळ, भले ! ”

बालता कलकत्ता

कलकत्ता । टोपी विटांची माथा ।
अढळ असे । उभा विटांवरि ताठ दिसे ।
वासंती । वात फाल्गुनि असताती ।
त्यात तरी । कोट ताठ तो कड्यापरि ।
असो हिवाळा । नसे बाघला । तो स्तंभाला ।
कंप नसे; । चार ऋतू या एक असे ॥ १ ॥

फार जुनी । कथा देखिली जी स्वप्नी ।
किचळुनी । विनू वदे मज लागोनी ।
“ पहा पहा । खुर्चीवरती उभा रहा । ”
घाबुनिया । लगे लागलो बघावया ।
देह विटांचा । सुदृढ साचा । असे जयाचा ।
कलकत्ता । चालू लागला तो होता ॥ २ ॥

गच्चिवरी । उंच, ठेंगण्या किती तरी ।
आधारी । काय नभाची ती स्वारी ।
कलकत्ता । व्योम धरी स्कंधावरता ।
त्या संगे । सगळेही चालू लागे ।
पथ मोठाले । बोळहि मघले । मिळून सगळे ।
संचलले । अजगर-सेना जणु चाले ॥ ३ ॥

असलेल्या । रस्त्यांच्या पाठीवरल्या ।
डळमळत्या । ट्रामगाड्या सर्वहि त्या ।
गवसोनी । नौका जेवि प्रभंजनी ।
झुलणारी । तेवि दुकाने बाजारी ।
चौरंगीते । मैदानाते । गति लाभते ।
मज दिसले । स्मारकशिल्पहि डोलविले ॥ ४ ॥

मत्तकरि । शूंडा हलवी खालिवरी ।
त्याजपरी । डावी-उजवी बाजू धरी ।
त्या रीती । त्या शिल्पाची मुक्त गती ।
ये शंका । स्मारक उलथुन पडेल का ? ।
कलबलली । बालकचमु शाळेमधली ।
नाच गुणी । गणित-पुस्तके, व्याकरणी ।
लोळण घे । इंग्रजी पुस्तक पुढे निघे ।
फडफडले । सर्व नकाशे खग बनले ।
हलता झुलता । वाजे घंटा । उस्त नसता ।
दिन गेला । नाद तिने पण चालविला ॥ ५ ॥

रडवेली । स्वयंपाकिण बाई वदली ।
“ काय करू ? पळे भोपळा, कसा धरू ? । ”
ऐकियले । लोक हजारो ओरडले, ।
“ थांबा रे, । खुळेपणा हा काय बरे ? ।
कुठून आला ? । कुठे चालला ? । काय मामला ? ।
थांबा रे ! । खुळेपणाने का अधिरे ? ” ॥ ६ ॥

‘ कलकत्ता । घांवत सुटला का भलता ? ।
भीति मला ’ । सेतु हावडा तो वदला ।
‘ मज डुबकी । थोडा हलता मिळेल की । ’
हाट ‘ चिनी ’ । ‘ बडा ’ मासळीही दोनी ।
थकले सांगुनी । कंठ रवांनी । ‘ थांबा ’ म्हणुनी ।
कलकत्ता । असा धावता का चिंता ? ॥ ७ ॥

गमे मला । ‘ त्या जाऊ दे दिल्लीला ।
जाईना । भला मुंबई गाठेना । ’
या रीती । विचार जो चालू असतो ।
ये कानी । मध्ये कसासा एक ध्वनी ।
जागा झालो । बघू लागलो । तसा शांतलो ।
मज दिसता । कलकत्याला कलकत्ता ! ॥ ८ ॥

पुजारिनी

- (१) वंदुनि सिद्धार्थति नृप बिंबाने तयास मागितले ।
आणिक बृद्धपदांच्या घूलीचे कण स्वतास मेळविले ॥
राजोद्यानी त्याने स्थापियले ते प्रशांत जागेत ।
वरती उभवी स्तूपा शिल्पे जो श्रेष्ठ देखणा होत ॥

लेवुनि शुचिवस्त्राते राजस्नुषासह समस्त राजसुता ।
प्रतिदिनि सायंकाळी दिसल्या नियमेचि मंदिरी जाता ॥
पुष्पादिक पूजेच्या साहित्याते रचूनि उपकरणी ।
पूजाअर्चा होता ओवाळति त्या सुवर्ण दीपांनी ॥

(२) बिबाचे नंतरी आला । तयाचा पुत्र अग्रणी ।
'अजात शत्रु' नामा तो । नव्याचा द्वेष घेउनी ॥
राजनगरीमघे त्याने । पितृधर्मास लांछिले ।
शोणिताने न्हाणुनि त्या । संपूर्णत्वे विनाशिले ॥
नागरी सर्व नारींना । अजाते हेचि सांगणे ।
"वेद-विप्र-राजा यांसी । समस्ते देव मानणे ॥
त्रिवर्गावाचुनि लोका । ध्यानपूजा विवर्जिता ।
निश्चिते पतन संकष्टी । चुकुनहि तत्त्व सांडिता " ॥

(३) शरदऋतूच्या एके दिवशी संध्यासमयाला ।
श्रीमती नामक दासी झाली तयार पूजेला ॥
स्नान तियेने केले होते शीतल सलिलाने ।
पुण्यप्रदीपे थालि थाटिली प्रगाढ भक्तीने ॥
प्रथम पातली महिषीपाशी दासी विनयाने ।
चरणापाशी उभी राहिली सुशांत रागाने ॥
श्रीमति-दर्शन तसले होता गेली चमकून ।
भीतीपायी राणी गेली सवे शहारून ॥

(४) "अर्घ्य अर्पिल जो स्तूपास पापराशी ।
प्राप्त होइल तो राजशासनासी ।
तडीपारी वा सूळ दंड त्याते ।
काय स्पर्शीना देव घोषणाते ?" ॥

(१) आर्या; (२) अनुष्टुभ्; (३) चंद्रकांत-जाति; (४) दिंडी

(३) तिथुनि निघाली राजस्नुषेच्या मंदिरास गेली ।
सुवर्ण-दर्पण पुढे ठेवुनी 'अमिता' बसलेली ॥
विपुल कचांची लांब सडकशी घालुनिया बेणी ।
सीमंती ती सिंदुर रेखा आखी निरखोनी ॥
श्रीमतिच्या त्या अवताराने चालविला हात ।
सिंदुर रेखा त्या योगाने वक्रगती होत ॥

(४) "काय म्हणुनी आलीस धाडसाने ? ।
जाच निघूनी तू याच पावलाने
कोण कुठुनी पाहील कोण जाणे ।
जीव जाइल की घोर संकटाने ! " ॥

(३) अस्ताचलिच्या रविकिरणांच्या पीत प्रकाशात ।
खिडकीमध्ये बसली होती कविता वाचीत ।
पेंजण-किणकिण कानी पडता चमकुनिया गेली ।
राजकन्यका 'शुक्ला' हिजला श्रीमती जो दिसली ॥
खाली ठेविले तिने त्वरेने पुस्तक काव्याचे ।
दारी राहिल्या दासीशी ती योजी वदण्याचे ।
लगबग करुनी खिडकि सोडुनी गेली दाराशी ।
कानी लागुनी शुक्ला बोले हळूच दासीशी ॥

(४) "आज बाई, का झालीस सिद्ध ऐसी ।
स्वता होवोनी मरणासि कवळण्यासी ? ।
भूप-आज्ञेते जाणता कोण नाही ? ।
कोण पापी गे शिक्षेस पात्र होई ! " ॥

(३) पूजा-थाली घेउनी हाती दरेक दाराशी ।
श्रीमती गेली, देउ लागली एक सूचनेसी, ।
"अगे नागरे, प्रभुपूजेची वेळा ही आली-'
ऐकुनी वचना सभय जहाले जन देती गाली ॥

- (२) राजनगरावरी पडला । रवीचा कर अंतिमा ।
 लुप्त झाला अखेरीला । मागुती लाल काळिमा ।
 निर्जने जहाले मार्ग । अंधारी लोप पावले ।
 त्यांच्या अनुरोधाने । शांतले सर्व गलबले ।
 राजदेवालयी तेव्हा । ढणाणे जीर्ण घंटिका ।
 'जाहली आरती वेळा' । सूचीची अर्थ दर्शिका ॥
 निरभ्रा शारदी रात्री । श्यामली रूप-संपदा ।
 अगणिता तारकाराशी । आकाशी शोभत्या तदा ॥
 मंदिराच्या महाद्वारी । तूरीची दीर्घ गर्जना ।
 गायकी फेकिल्या ताना । रात्रीच्या राग-रागिण्या ॥
 नंतरी द्वारपालांनी । तीव्र नादेहि घोषिले ।
 मंत्र जागर आरतीचे । त्या पुढे कार्य संपले ॥
- (३) त्या संधीला प्रदीपमाला स्तूपाच्या पायी ।
 राजोद्यानी नृपप्रहरींना दिसूनिया येई ॥
 उपसुनि खड्गे धावुनि गेले, पृच्छिले त्यांनी ।
 "मृत्युपुढती लावि आरती दुर्मति ती कोणी ?" ॥
- (२) "प्रासादी सेविका आहे । श्रीमतीनाम-धारिका ।
 वृत्तीने बद्ध झालेली । असे मी बुद्धसेविका ॥"
- (३) त्या रात्रीला संगमरवरी शुभ्र शिलेवरती ।
 शिलालेख तो पक्का झाला लिहिलेला रक्ती ! ॥
 निवांत, निर्मल, राजोद्यानी रात्रमध्यकाली ।
 आरतिमधली अंतिम ज्योति स्तूपतली विझली !! ॥

आश्रमाचे स्वरूप व विकास

माझ्या लहानपणी शाळांचे असलेले स्वरूप, त्यांच्या रीतीभाती आणि शिक्षक विद्यार्थ्यांचे वागणे सवरणे मला सोसेनासे झाले होते. तेव्हाच्या शिक्षण पद्धतीत काही रस नव्हता. पण, मला शाळा न आवडण्याचे तेच

काही एकमेव कारण नव्हते. कलकत्याला माझी जवळ जवळ केंद्याची अवस्था होती. घरी निदान बंधनांच्या मधल्या अधल्या फटीतून निसर्गाशी माझा संबंध येई, आणि मला आनंद मिळे. आमच्या वाड्याच्या दक्षिणेला जी पुष्करिणी होती, तिच्या पाण्यावर सकाळ-संध्याकाळच्या छाया या काठावरून त्या काठावर जात असत- बदके पोहत असत; पाण्यात बुड्या मारून गोगलाई वेचत ते. रांगेने असलेल्या नारळीच्या माथ्यावर, पाण्याने भरलेल्या निळ्या निळ्या मेघांचे थवे दाटून येऊन, बाषाढात पावसाळ्याचे गंभीर दर्शन घडवीत. दक्षिणेला असलेल्या बागेत, एकामागून एक निरनिराळे ऋतू आपला रंग घेऊन येत; उत्सुकतेने मी ते पाहत राही, तेव्हा ते ऋतू मला साद घालताहेत असे माझ्या मनाला वाटे.

मुलांच्या जीवनाशी निसर्गाचा हा संबंध अनादिकालापासूनचा आहे. जीवनाच्या आणि मनाच्या विकासाच्या दृष्टीने त्याचे मोल किती आहे, ते भयंकर शहरी लोकांना देखील समजावून सांगायला हवे, असे नाही. पाठ्य पुस्तकातील नीरस घडे, कडक शिक्षा, आणि अधिकाराला लालचावलेल्या शिक्षकांचे अविचारी अन्याय व निष्ठुरपणा यामुळे जगाच्या वैचित्र्याशी असलेला माझ्या बालमनाचा तो संबंध जेव्हा शाळेने दाबून, दडपून ठेवला होता, त्या वेळी प्रतिकाराची शक्ती नसलेल्या माझ्या दुःखी मनात बंडाची खळबळ माजत असे; अर्थातच तिचा काही उपयोग नव्हता. वयाच्या तेराव्या वर्षीच त्या शिक्षणरूपी (पिजऱ्यातील) दांडीला जखडलेली साखळी तोडून मी बाहेर निसटलो होतो. त्यानंतर ज्या विद्यालयात दाखल झालो, त्याला खऱ्या अर्थाने विश्वविद्यालय म्हणता येते. तेथे मला सुट्टी नव्हती, कारण, अविश्वांत कामातच मला सुट्टी मिळालेली होती. कधी कधी रात्री दोन दोन वाजेपर्यंत अभ्यास करीत होतो. दिव्यांचा झगझगाट नसलेल्या त्या काळात रात्री सारी वाडी शांत असायची; मधून मधून, स्मशानाकडे (प्रेत घेऊन) जाणाऱ्यांनी 'हरिबोल' म्हटलेले ऐकू येई! एरंडेल तेलाच्या दिव्याला असलेल्या दोन वातींपैकी एक वात मी शांत करून टाकीत असे; त्यामुळे ज्योतीचा प्रकाश कमी होई, पण तिचे आयुष्य वाढत असे. मधून मधून, आतल्या घरातून आक्का यायची आणि माझे पुस्तक हिसकावून घेऊन

मला अंथरुणावर झोपायला पिटाळायची. त्या वेळी जी पुस्तके वाचण्याचा मी प्रयत्न करीत असे, ती माझ्या हातात पाहून काही काही वडीलघान्यांना तो माझा आगाऊपणा वाटे. शिक्षणाच्या तुरुंगातून सुटून आल्यावर जेव्हा शिक्षणाचे स्वातंत्र्य मिळाले, तेव्हा काम खूप वाढले, पण ओझे कमी झाले.

बरेच दिवसापासून शिक्षणाविषयी माझे जे मत आहे, (माझ्या मनात जे विचार आहेत) ते थोडक्यात असे:- शिक्षण दैनंदिन जीवनाशी निगडित असले पाहिजे; दररोजच्या जीवनक्रमाबरोबर ते एका तालात, एका सुरांत चालले पाहिजे; ' वर्गाची खोली ' नावाच्या पिंजऱ्यात ते होऊ शकणार नाही. आणि जी विश्वप्रकृती नियमितपणे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे आमच्या देह-मनात शिक्षणाचा प्रसार करीत असते, तीही या (म्हणजे, मी म्हणतो त्या) प्रकारच्या शिक्षणाशी सुसंबंधित असेल. निसर्गाच्या या शिक्षालयातील एक भाग असतो निरीक्षणाचा, आणि एक असतो परीक्षणाचा; आणि या शिक्षणाचे सर्वांत मोठे कार्य असते जीवनात आनंद निर्माण करण्याचे. खेरीज, आपल्या देशाची पुनः खास स्वतंत्र प्रकृती आहे. तिच्यातही विशिष्ट रस आहे, रंग आहे, ध्वनी आहे, भारताच्या चित्तवृत्तीची जी पूर्वापारची ठेवण आहे, तिचा संस्कृत भाषा हा आधार आहे. या भाषेच्या पवित्र मार्गाने आपल्याला स्वदेशाच्या जिवंत प्रकृतीचा स्पर्श लाभेल, तिला आपण अंतःकरणात घेऊ शकू- शिक्षणाचे हे ध्येय माझ्या मनात पक्के होते. समजलेच पाहिजेत असे विषय आपण इंग्रजी भाषेतून समजून घेऊ शकू; ते तर अत्यंत जरूरीचे आहे. पण, संस्कृत भाषेत एक आनंद आहे; तो आपल्या मनाचे आकाश रंगवीत असतो. तिच्यात एक प्रगाढ संदेश आहे, तो निसर्गप्रमाणेच आपल्याला मनःशांति देत असतो आणि आपल्या विचारांना प्रतिष्ठा आणून देतो.

ज्या शिक्षणतत्त्वाविषयी मला श्रद्धा वाटते, त्याची (त्या प्रकारच्या शिक्षणाची) येथे सुरुवात झाली.

तपोवनाचे बाह्य अनुकरण ज्याला म्हणता येईल, ते फारसे महत्त्वाचे नाही. कारण, आजकालच्या दिवसात ते विसंगत, किंबहुना निरर्थक

आहे. त्या शिक्षण पद्धतीतले मूलभूत सत्य आजच्या जीवनक्रमाशी सुसंगत केले पाहिजे.

- या पूर्वीच शांतिनिकेतन आश्रम पितृदेवांनी सर्व साधारण जनतेला देऊन टाकला होता. येथे आलेल्या लोकांना दोन तीन दिवस आध्यात्मिक शांतीची साधना करता यावी, हा त्यांचा हेतू होता. त्यासाठी केलेले नियम आलेल्यांना पाळावे लागत. उपासनामंदिर, वाचनालय व इतर निरनिराळी व्यवस्था केली होती.

शांतिनिकेतनला येताच, आयुष्यात पहिल्याप्रथम मला निसर्गाशी समरस होण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले. मुंजीनंतरच मी येथे आलो. मुंजीच्या अनुष्ठानात भूर्भुवःस्वःलोकात चैतन्याला व्याप्त करण्याची जी दीक्षा पितृदेवांकडून मिळाली होती, तीच दीक्षा येथे विश्वेश्वराकडून मला मिळाली होती. लहान वयात ही संधी मला लाभली नसती, तर माझे जीवन अगदीच अपुरे राहून गेले असते. नियम-निर्बंधांनी, शासनांनी पितृदेवांनी मला गुंडाळून टाकले नव्हते. सकाळच्या वेळी थोडा वेळ त्यांच्यापाशी इंग्रजी व संस्कृत शिकत असे; त्यानंतर मला संपूर्ण मोकळीक असे. बोलपूर तेव्हा इतके मोठे झालेले नव्हते. भाताच्या गिरण्यांच्या धुराने त्याचे आकाश काळवंडले नव्हते, की त्या धुराच्या दुर्गंधीने त्याचा मलय-वायु (दक्षिण वायु) बिघडलेला नव्हता. रानाच्या मधून जी लाल मातीची वाट गेलेली आहे, तीवरून अगदी थोड्या लोकांची जा-ये होत असे. बंधान्यातले पाणी पुरेपुर पसरलेले होते; चहूकडच्या गाळ मातीच्या शेतकी जमिनींनी ते चेदाटलेले नव्हते. त्याच्या पश्चिमेच्या उंच चढणीवर ताडवृक्षांच्या दाट रांगा होत्या. आपण ज्याला पाणदी म्हणतो, म्हणजे मोठ्या वाळूच्या जमिनीत पावसाच्या पाण्याने खोदलेली वळणावळणाची उंच-सखल वाट, तीवर निरनिराळ्या आकाराचे गोटे-गारगोट्या पसरलेले होते-पैकी एखाद्यावर शिरांसह पानांचा छाप असायचा, एखादा लांबट, दळदार लाकडाच्या तुकड्यासारखा, एखाद्यावर स्फटिकाचे तुकडे बसविल्यासारखा अन् आगीतून काढल्यासारखा गुळगुळीत.

दुपारच्या वेळी मीही त्या निसर्गनिर्मित रस्त्यावर जाऊन निरनिराळ्या तऱ्हेचे खडे गोळा केलेले आहेत. पैसे मिळविण्याच्या मोहाने

नव्हे, दगड गोळा करण्यासाठीच. त्या बाटेवर एका ठिकाणी, वरच्या रानातील पाणी झिरपून, एक झरा तयार झाला होता. त्याच्या खाली एक डबके साचले होते. त्याचे पांढुरके गढूळ पाणी मी बुडी मारून स्नान करण्याइतपत भरपूर खोल असे. ते डबके उसळून, स्वच्छ पाण्याचे लहान लहान प्रवाह झुळुझुळू वाहत असत. त्या प्रवाहात छोटे छोटे मासे भरतीच्या मुखाने पोहत असत. त्या बाल-भूविभागातील नवीन नवीन निर्झर-निर्झरिणीरूपी बालखिल्यांच्या शोधात मी पाण्याच्या कडे-कडेने फिरत असे.

ठिकठिकाणी जिथे पाणदीत माती साचलेली होती, तिथे ठेंगणी ठेंगणी, रानटी जांभळीची किंवा खजुराची झाडे होती; कोठे उंच उंच रानटी गवत दाटलेले होते. वरच्या बाजूला रानात गायी चरत असत; कोठे कोठे संताळ लोक जमीन कशीत असत; गाडीवाट नसलेल्या भागातून बैलगाड्यांचा कचकचाट ऐकू येई; - पण या पाणदीच्या दरीत मात्र प्राणिमात्राचा मागमूस नसे. ऊन-सावलींनी चितारलेले, लाल खड्या-गारगोट्यांचे ते निवांत जग ! तिथे फळे यायची नाहीत, फुले यायची नाहीत, की पीक यायचे नाही ! कोणाचीही वस्ती दिसायची नाही. तिथे फक्त कलावंत विधात्याची, विनाकारण कसले बसले चित्र रेखाटण्याची हौस तेवढी दिसून यायची ! वर निरभ्र, स्वच्छ निळे आकाश, उन्हाचे पांढुरके झालेले, आणि खाली मोठ्या कुंचल्याने वाकडा-तिकडा लाल रंग दिल्याप्रमाणे, उंच-सखल भागात लाल वाळू पसरलेली. सृष्टि निर्मात्याच्या पोरस्वभावाखेरीज त्यात आणखी काहीच दिसत नसे. बालकाच्या खेळण्याशी बोलपूरच्या रचनेचा छंद जुळत होता. तेथील पर्वत-गुहा, नदी, जलाशय, सारे बालमनाच्या आकार-प्रकारात होते.

आज शांतिनिकेतनमध्ये अगदी जुनी जी सप्तपर्ण झाडांची जोडी मालतीलतेने वेढलेली आहे, त्या दोन झाडांखेरीज दुसरे एकही झाड येवढ्या अफाट रानात नव्हते. त्या झाडांखाली दरोडेखोरांचा अड्डा होता. सांवलीसाठी त्या झाडांखाली येणाऱ्या कितीतरी थकल्याभागल्या वाटसरूंचे धन, नाहीतर प्राण, त्या वेळच्या दिल्या राज्यकारभारात हरपले होते.

एके काळी, त्या दोन सप्तपर्ण वृक्षांच्या सावलीकडे लक्ष ठेवून, दूरच्या प्रवासाला निघालेले वाटसरू विश्रांतीच्या आशेने तेथे येत असत. एकदा, रायपूरच्या भुवन-सिंहांकडचा पाहुणचार उरकूर माझे पितृदेव या वाटेने चालले होते; त्यांच्याही मनाला त्या वृक्षांचे आकर्षण वाटले. या ठिकाणी शांति लाभेल या आशेने त्यांनी ही जमीन रायपूरच्या सिंहांकडून देणगी-म्हणून स्वीकारली. या ठिकाणी पितृदेवांनी एक एक-मजली घर बांधले; रूक्ष, मोकळ्या जमिनीवर बरीचशी झाडे लावली, आणि अधूनमधून ते येथे येऊन राहू लागले.

माझ्या त्या लहान वयात, पहिल्या प्रथम मला येथील निसर्गाचे निमंत्रण मिळाले- येथील खुले आकाश व मोकळी जमीन, दुरून निळसर भासणाऱ्या शाल वृक्षांच्या आणि ताड वृक्षांच्या रांगा, त्यांच्या उंच शाखांवरची ती श्यामल शांती, हे सारे माझ्या स्मृतीत चिरंतनची संपदा बनले असून, माझ्या स्वभावात एक झाले आहे. त्यानंतर, येथील आकाशाखाली, येथील प्रकाशात सकाळ संध्याकाळ पितृदेवांच्या पूजेचे निःशब्द निवेदन आणि त्याचे प्रगाढ गांभीर्य पाहात आलो. त्या वेळी येथे आणखी काहीही नव्हते; इतकी झाडे-झुडपे नव्हती, की माणसांच्या कामकाजाची घाईगर्दी नव्हती. फक्त दूरवर व्यापलेल्या येथील निःस्तब्धतेत एक प्रकारची निर्मळ महती होती.

त्यानंतर तो बालक जेव्हा तारुण्यात आला, तेव्हा बालकांच्या शिक्षणासाठी त्याला दूरचे तपोवन शोधायचे कारणच नव्हते. ' शांति-निकेतन आता जवळजवळ मोकळंच आहे; इथं जर एखादी आदर्श शाळा काढता आली, तर या जागेचे सार्थक झाल्यासारखे होईल, ' असे मी पितृदेवांना सांगितले. त्यांनी ताबडतोब मोठ्या उत्साहाने संमती दिली.

त्यापुढे नुसती आमची इच्छाच नव्हे, तर कालाचा धर्म आपले कार्य करीत आला. त्याने कितीतरी फेरबदल घडवून आणले; - किती आशा-निराशा, किती आप्तेष्टांचे आत्मनिवेदन, किती अज्ञात लोकांचे निहं-तुक वैर, किती अकारण निंदा किंवा प्रशंसा, किती आर्थिक व पार-मार्थिक कठिण समस्या ! पारितोषिक मिळो, वा न मिळो, शक्यतेच्या कमाल मर्यादपर्यंत मी शीज सोसली आहे. अखेर, थकून भागून, अशक्त

प्रकृतीने मीही निरोप घेण्याचा दिवस आला.- ज्याने इतके दिवस प्रदीर्घ, कठीण, दुर्गम मार्गावरून मला चालवीत नेले, त्या परमेश्वराला जाताना प्रणाम करून जातो. इतक्या दिवसांच्या साधनेची विफलता बाहेरून दिसते; तिच्या सार्थकतेचे पुरावे अलिखित इतिहासाच्या अदृश्य अक्षरात सुबद्ध झालेले असतात !

सुख-दुःख

(चाल :- नोहे हा पवन जवन वारु भासतो)

मेळ जमे जत्रेचा रथ-तळावरी ॥ घृ ॥

आवरला पाऊस जो येत प्रातरी ॥

यात्रेची वेळ मिता । संपण्यास येत आता ।

सकलहि या मीलनात । स्वानंदी रंजनात ।

बालेचे गोड हसु मोद-माधुरी ॥

हाती तिच्या पिप्पाणी । पैशाधिक मोल नसुनि ।

ताडपत्रि वेणु-ध्वनि । मोदभरा पूर्णपणी ।

इतरांच्या नादाहुनि श्रेष्ठ कितीतरी ! ॥

देवाच्या दारि दिसे गर्दि लोटली ।

वाहिल भू वर्षावे, भीति दाटली ॥

दुःखे जी आज मिते । त्या सम ती नच असती ।

बालाच्या जे हृदयी । पूर्णपणे भरून राहि ।

छायित करि आननास लपुनि अंतरी ॥

लाल काठि त्यास हवी । आपण तो दृष्टि लावी ।

नेत्र दिसति अति हताश । काठी ती घ्यावयास ।

पैशाचे मोल एक नाही त्या करी ! ॥

लाल नयनि खिन्न नजर । खिळुनि राहिकाठीवर ।

खडतर कारुण्य तिचे । होय काय जनतेचे ! ।

दिसुनि येत जत्रेतिल शतशतांवरी ॥

स्पर्शमणि

वृंदावनि जो नदीकिनारी 'सनातनी' बसला ।

विप्र एकला तिथे आलेला चिंध्या त्यालेला ॥

वंदन करुनी 'सनातना'ला विप्र नम्र झाला ।

'सनातना'ने त्यासी पुशिले, "कोण कुठुनि आला?" ॥

" 'वर्धमान' या जिल्ह्यामधले 'मानकरी' गाव ।

मूळ तेथला आणिक माझे 'जीवन' हे नाव ॥

नसेल कोणी माझ्या इतुका भाग्यहीन दुसरा ।

लुळाबावळा पुरा बिचारा जगात मीच खरा ॥

जमीन जुमला माझा थोडा, त्यावरि गुजराण ।

कंठित होतो दिवस आपुले लववुनिया मान ॥

'पंडित, यागी कोविद, कर्मी,' कीर्त असा होतो ।

त्या सर्वांतील आज परन्तु, रेणु अणू नसतो ! ॥

दूरदूरचे प्रवास केले आज इथे आलो ।

दर्शन आपुले घडले म्हणुनी तृप्त मनी झालो " ॥

विप्र वदे मग, " उन्नति करिता अघोर शिवध्यान, ।

दर्शन दिधले मला ईश्वरे स्वप्नी येऊन ॥

अनन्यभावे त्यासि प्रार्थिले, झाला वरदानी ।

दे संदेशा, 'सनातनासी घेई भागोनी ॥

— यमुनातीरी स्वामि सनातन तपात असताती ।

— पिता मानुनी, धरि चरणासी, देतिल संपत्ती ॥

— त्यांच्या हाती तुझ्या सुखाच साधन मान खरे ' ॥

पांथस्थाच्या इतिहासाचे पुराण होय पुरे ॥

श्रवणानंतर मग विचारी, सनातने म्हटले ।

" भिक्षापात्राविना नसेरे काही मम उरले " ॥

एकाएकी त्याच क्षणाला आठवला त्यासी

नदीतटावर लाभ जाहला कोण्याशा दिवशी ॥

सांगु लागला, “स्पर्शमणि मज होता सापडला ।
दानोपयोगी होइल केव्हा, म्हणुनिया पुरला ॥
जावे गुरुजी, स्पर्शमणि तो शोधुनिया घ्यावा ।
तुमची दुःखे दूर कराया समर्थ तो व्हावा.” ॥

लगबग करुनी ब्राह्मण गेला वाळु उपसण्यास ।
स्पर्शमणि तो ढीग बारिता लागे हातास ॥
हातांवरच्या लोखंडाच्या ताइतास दोन ।
स्पर्श मण्याचा होता झाले सोन्याचे होन ॥
तेव्हा ब्राह्मण साश्चर्याने वाळूवर बसला ।
काही काळ तो त्याच स्थितीने विचारात गढला ॥
होती वाहत यमुना माई संनिध संथपणे ।
सांगे विप्राकानी पुष्कळ लहरी नादाने ॥
पार पलिकडे मावळतीवर सूर्य लाल झाला ।
तेव्हा ब्राह्मण सावध होऊन साधुकडे आला ॥
सनातनाच्या पदी लोळता नयनी जल जमले ।
विप्रवराने सनातनाला सद्गद आळविले, ॥
“स्पर्शमण्याला तुच्छ लेखण्या शक्त जिने केले ।
संपत्तीचा अल्प भाग द्या, सर्व व्यर्थ झाले” ! ॥
या परि विनवुनि त्या विप्राने फेलविला हात ।
दिला फेकुनी स्पर्शमणि तो यमुना-सलिलात !! ॥

